

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ «ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΓΩΓΗ»**

**Τα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας ως φορείς διαφύλαξης και προβολής της
πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς: Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου,
Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη, Μουσείο Τυπογραφίας και
Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων**

Διπλωματική Εργασία

Ευγενία Σαραντίδη

Αθήνα, 2021

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ «ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΓΩΓΗ»**

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

**Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη (Επιβλέπουσα)
Καθηγήτρια,
Τμήμα Οικονομίας και Βιώσιμης Ανάπτυξης,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο**

**Ανδρομάχη Γκαζή
Καθηγήτρια,
Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού,
Πάντειο Πανεπιστήμιο**

**Γεώργιος Μαλινδρέτος
Αναπληρωτής Καθηγητής,
Τμήμα Οικονομίας και Βιώσιμης Ανάπτυξης,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο**

Η Ευγενία Σαραντίδη

δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- 1)** Είμαι η κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και από όσο γνωρίζω η εργασία μου δεν συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.
- 2)** Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από την ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιοδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

*Στους γονείς μου,
Μαρίνα και Σαράντο*

*Η τυπογραφία είναι το κάλλιστον όργανον να φωτίζει τον νουν,
και να τελειοποιή τον άνθρωπον, ως λογικόν, ηθικόν και κοινωνικόν ζών.*

Αδαμάντιος Κοραής, Άπαντα, τόμος Α', 604.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερώς την καθηγήτριά μου, κυρία Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη, για την αποδοχή της πρότασης επίβλεψης της διπλωματικής μου εργασίας, καθώς και για την καθοδήγησή της. Επιπλέον, θερμές ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές μου και μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής, την κυρία Ανδρομάχη Γκαζή και τον κύριο Γεώργιο Μαλινδρέτο.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους/στις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων, για την καθοριστική τους συμβολή στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Ειδικότερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Παρασκευή Φερεντίνου, Προϊσταμένη του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου, την κυρία Έλια Κουμή, Διευθύντρια του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη, καθώς και τον κύριο Νικόλαο Ε. Ζαφειρόπουλο, Καθηγητή του Τμήματος Μηχανικών Επιστήμης Υλικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Διευθυντή του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον κύριο Αναστάσιο Πολίτη, Τεχνολόγο Γραφικών Τεχνών, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, καθώς και τον κύριο Στέλιο Σκουρλή, υποψήφιο διδάκτορα στο Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής. Ευχαριστώ πολύ την κυρία Αρετή Μαρματάκη, Υπεύθυνη Σχολικών Δραστηριοτήτων της ΔΔΕ Χανίων, καθώς και την κυρία Φαίδρα Καραδήμα, εκπαιδευτικό. Θερμές ευχαριστίες οφείλω σε όλους όσοι συνέβαλαν στο να φτάσει η έρευνα κοινού της εργασίας μου στους επισκέπτες και τις επισκέπτριες των παραπάνω Μουσείων.

Τέλος, ευχαριστώ τον σύντροφο της ζωής μου, Τάσο Τσόγκα, για τη στήριξή του κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών και ιδίως την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	7
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	9
ABSTRACT	10
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	11
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	13
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ	14
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	16
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	19
1. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ	22
1.1. Πολιτιστική κληρονομιά.....	22
1.2. Βιομηχανική κληρονομιά και βιομηχανική αρχαιολογία.....	28
1.3. Οργανισμοί προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς.....	37
1.4. Η προστασία και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα	41
1.5. Μουσεία: εννοιολογικές προσεγγίσεις	46
1.6. Τα σύγχρονα μουσεία	52
2. ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ.....	60
2.1. Η εξέλιξη της τυπογραφίας	60
2.2. Η ελληνική τυπογραφία	66
2.3. Τα Μουσεία Τυπογραφίας ως φορείς πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς	73
2.4. Φορείς τυπογραφίας.....	80
2.5. Μουσεία Τυπογραφίας στην Ευρώπη	83
2.6. Μουσεία Τυπογραφίας και τυπογραφικές συλλογές στην Ελλάδα.....	91
3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	96
4. ΤΑ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ	102
4.1. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου	102
4.2. Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη.....	111
4.3. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	121
4.4. Παρουσίαση αποτελεσμάτων έρευνας κοινού	130
4.5. Ανάλυση SWOT	166
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	175
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	192
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	208
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α.....	208
Α1. Ερωτήσεις συνεντεύξεων με τους/τις υπευθύνους των Μουσείων	208

A2. Συνέντευξη με την κα Παρασκευή Φερεντίνου, Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείου του Εθνικού Τυπογραφείου	210
A3. Συνέντευξη με την κα Έλια Κουμή, Διευθύντρια του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη	214
A4. Συνέντευξη με τον κ. Νικόλαο Ε. Ζαφειρόπουλο, Καθηγητή του Τμήματος Μηχανικών Επιστήμης Υλικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Διευθυντή του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	218
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β	221
B1. Ερωτηματολόγιο έρευνας κοινού	221
B2. Έλεγχοι ανεξαρτησίας chi-square	228
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ	231
Εικόνες	231

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη των Μουσείων Τυπογραφίας της Ελλάδας και συγκεκριμένα του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου, του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη και του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ως φορέων διαφύλαξης και προβολής της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, μελετήθηκε η σχετική βιβλιογραφία και συλλέχθηκαν πρωτογενή δεδομένα. Για την άντληση ποιοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το ερευνητικό εργαλείο της συνέντευξης, η οποία διεξήχθη με τους/τις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας, ενώ για την άντληση ποσοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το εργαλείο του ερωτηματολογίου, μέσω της διεξαγωγής έρευνας κοινού. Στο πρώτο μέρος της εργασίας, μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση προσεγγίζεται η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς, της βιομηχανικής κληρονομιάς και των μουσείων και παρουσιάζονται ζητήματα που αφορούν στην τυπογραφία και τα Μουσεία Τυπογραφίας. Το δεύτερο μέρος της εργασίας είναι αφιερωμένο στα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας. Συγκεκριμένα, αναλύονται το ιστορικό της ίδρυσής τους και το θεσμικό τους πλαίσιο, η αποστολή και οι στόχοι τους, η επικοινωνιακή τους πολιτική και οι δράσεις εξωστρέφειας και δικτύωσής τους, οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και τα σχέδιά τους για το μέλλον, αξιοποιώντας τις ως άνω συνεντεύξεις. Ακολούθως, παρατίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού και διενεργείται μια ανάλυση SWOT των υπό μελέτη Μουσείων. Τέλος, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας και διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις αναφορικά με τη λειτουργία των εν λόγω Μουσείων, καθώς και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.

Λέξεις κλειδιά: Μουσεία Τυπογραφίας Ελλάδας, πολιτιστική κληρονομιά, βιομηχανική κληρονομιά

ABSTRACT

The purpose of this thesis is to study Museums of Typography in Greece, and in particular the National Printing House Museum, the Museum of Typography Yannis and Eleni Garedakis, and the Museum of Typography and Graphic Arts Technology of the University of Ioannina, as vehicles for safeguarding and promoting cultural and industrial heritage. To this end, related literature was reviewed and two research tools were used to collect primary data. Qualitative data were collected through interviews, conducted with Museum Managers, and quantitative data were gathered through a questionnaire, distributed to Museum visitors. The first part of the thesis contains a literature review on the concepts of cultural heritage, industrial heritage and museums, as well as issues related to typography and printing heritage museums. The second part of the thesis contains a comprehensive analysis of the aforementioned Museums. In particular, their founding history and institutional framework, mission and objectives, communication policy and outward-looking activities, challenges and future plans are presented, as discussed in the interviews with Museum Managers. The results of the survey are then presented and a SWOT analysis of the Museums is performed. Lastly, the conclusions of the research are presented, including certain proposals as to the Museums' operation and topics for future research.

Keywords: Museums of Typography in Greece, printing, cultural heritage, industrial heritage

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.	1. Η πρώτη σελίδα της Βίβλου του Γουτεμβέργιου.	231
Εικ.	2. Εμμανουήλ Χρυσολωρά, <i>Ερωτήματα</i> . Giovanni da Reno, Βιτσέντζα, 1475-1476. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.	231
Εικ.	3. Κωνσταντίνου Λάσκαρη, <i>Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών και άλλων τινών αναγκαίων</i> . Dionigi Paravicino, Μιλάνο, 1476. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας.	232
Εικ.	4. Εξωτερική άποψη του Μουσείου Plantin-Moretus.	232
Εικ.	5. Εξωτερική άποψη του Μουσείου Gutenberg και του Τυπογραφικού του Εργαστηρίου.	233
Εικ.	6. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας της Λυών.	233
Εικ.	7. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφικής Τέχνης της Λειψίας.	234
Εικ.	8. Εσωτερική άποψη του Εθνικού Μουσείου Τυπογραφίας της Ιρλανδίας.	234
Εικ.	9. Εσωτερική άποψη του Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού.	235
Εικ.	10. Κάτοψη αίθουσας Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού.	235
Εικ.	11. Εξωτερική άποψη του Μουσείου Λεριακού Τύπου.	236
Εικ.	12. Εσωτερική άποψη του Τυπογραφικού Μουσείου Εφημερίδας <i>Θεσσαλία</i>	236
Εικ.	13. Μουσείο Μαστίχας Χίου. Άποψη της μόνιμης έκθεσης, Ενότητα «Παραγωγή – Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου». Τυπογραφική μηχανή για την εκτύπωση συσκευασιών.	237
Εικ.	14. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Σιδερένιο Πιεστήριο του 19 ^{ου} αιώνα, αμερικάνικης κατασκευής, γνωστό ως «Columbian Press».	237
Εικ.	15. Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης. Πιεστήριο Albion.	238
Εικ.	16. Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης. Έκθεση «Ανιχνεύοντας τους τυπογράφους και τα τυπογραφεία της Σύρου τον 19 ^ο και τον 20 ^ό αιώνα».	238
Εικ.	17. Μουσείο Ιονίου Πανεπιστημίου. Λινοτυπική μηχανή.	239
Εικ.	18. Συλλογή τυπογραφικής τέχνης Αστέριου Χ. Γούσιου.	239
Εικ.	19. Εσωτερική άποψη του τυπογραφείου κ. Νίκου Βοζίκη.	240
Εικ.	20. Εσωτερική άποψη του Παραδοσιακού Τυπογραφείου στο Μπεζεστένι.	240
Εικ.	21. Εξωτερική όψη του κτιρίου που στεγάζει το Εθνικό Τυπογραφείο και το Μουσείο του.	241
Εικ.	22. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. Πιεστήριο Albion.	241
Εικ.	23. Υπ' αριθμ. 1 φύλλο της <i>Εφημερίδος της Κυβερνήσεως</i> , η οποία ιδρύθηκε με το υπ' αριθμ. 2 β.δ. της 1(13) Φεβρουαρίου 1833.	242
Εικ.	24. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. Γυναίκες υπάλληλοι του ΕΤ στα κλαβιέ της μονοτυπίας, 1970-1980.	242
Εικ.	25. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη.	243
Εικ.	26. Κάτοψη του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη.	243
Εικ.	27. Κλισέ για την εκτύπωση των εισιτηρίων του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη.	244
Εικ.	28. Η τυπογραφία της Αναγέννησης συναντά την κρητική λογοτεχνία μέσα από την τέχνη του δρόμου.	244
Εικ.	29. Συνέδριο του ΑΕΡΜ 2017 στο Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη.	245
Εικ.	30. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.	245

Εικ. 31. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Κάσες με τυπογραφικά στοιχεία.	246
Εικ. 32. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Πιεστήριο της εφημερίδας <i>Gazzetta Jonia</i>	246
Εικ. 33. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Αγγλικό πιεστήριο Strachan and Henshaw.	247

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1. Τόπος διαμονής επισκεπτών ανά Μουσείο	134
Πίνακας 2. Ανάλυση SWOT Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου	166
Πίνακας 3. Ανάλυση SWOT Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη	169
Πίνακας 4. Ανάλυση SWOT Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	172

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Γράφημα 1. Αριθμός επισκεπτών ανά Μουσείο	130
Γράφημα 2. Φύλο επισκεπτών.....	131
Γράφημα 3. Φύλο επισκεπτών ανά Μουσείο.....	131
Γράφημα 4. Ηλικιακή κατανομή επισκεπτών	132
Γράφημα 5. Ηλικιακή κατανομή επισκεπτών ανά Μουσείο	132
Γράφημα 6. Τόπος διαμονής επισκεπτών	133
Γράφημα 7. Επίπεδο εκπαίδευσης επισκεπτών	135
Γράφημα 8. Επίπεδο εκπαίδευσης επισκεπτών ανά Μουσείο	135
Γράφημα 9. Καθεστώς απασχόλησης επισκεπτών.....	136
Γράφημα 10. Καθεστώς απασχόλησης επισκεπτών ανά Μουσείο.....	136
Γράφημα 11. Πηγή ενημέρωσης για το Μουσείο	137
Γράφημα 12. Πηγή ενημέρωσης για το Μουσείο, ανά Μουσείο	138
Γράφημα 13. Συχνότητα επίσκεψης	139
Γράφημα 14. Συχνότητα επίσκεψης ανά Μουσείο	139
Γράφημα 15. Διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που έχουν επισκεφθεί οι ερωτηθέντες.....	140
Γράφημα 16. Διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που έχουν επισκεφθεί οι ερωτηθέντες ανά Μουσείο.....	141
Γράφημα 17. Βασικό κίνητρο επίσκεψης	142
Γράφημα 18. Βασικό κίνητρο επίσκεψης ανά Μουσείο	142
Γράφημα 19. Βαθμός ανταπόκρισης του Μουσείου στις προσδοκίες των επισκεπτών	143
Γράφημα 20. Βαθμός ανταπόκρισης του Μουσείου στις προσδοκίες των επισκεπτών, ανά Μουσείο.....	144
Γράφημα 21. Βαθμός ικανοποίησης από την πρόσβαση στο Μουσείο	145
Γράφημα 22. Βαθμός ικανοποίησης από την πρόσβαση στο Μουσείο, ανά Μουσείο	145
Γράφημα 23. Βαθμός ικανοποίησης από το ωράριο λειτουργίας του Μουσείου.....	146
Γράφημα 24. Βαθμός ικανοποίησης από το ωράριο λειτουργίας του Μουσείου, ανά Μουσείο..	147
Γράφημα 25. Βαθμός ικανοποίησης από την εξυπηρέτηση του προσωπικού	148
Γράφημα 26. Βαθμός ικανοποίησης από την εξυπηρέτηση του προσωπικού, ανά Μουσείο	148
Γράφημα 27. Βαθμός ικανοποίησης από τις πληροφορίες για τα εκθέματα	149
Γράφημα 28. Βαθμός ικανοποίησης από τις πληροφορίες για τα εκθέματα, ανά Μουσείο	150
Γράφημα 29. Βαθμός ικανοποίησης από την παρουσίαση των εκθεμάτων	150
Γράφημα 30. Βαθμός ικανοποίησης από την παρουσίαση των εκθεμάτων, ανά Μουσείο	151
Γράφημα 31. Βαθμός ικανοποίησης από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου	152
Γράφημα 32. Βαθμός ικανοποίησης από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου, ανά Μουσείο	152
Γράφημα 33. Βαθμός ικανοποίησης από το καφέ του Μουσείου.....	153
Γράφημα 34. Βαθμός ικανοποίησης από το καφέ του Μουσείου, ανά Μουσείο.....	154
Γράφημα 35. Βαθμός ικανοποίησης από το πωλητήριο (Μουσείο Τυπογραφίας Γ. & Ε. Γαρεδάκη)	154
Γράφημα 36. Συμμετοχή σε δράση του Μουσείου	155
Γράφημα 37. Συμμετοχή σε δράση του Μουσείου, ανά Μουσείο	156
Γράφημα 38. Βαθμός ικανοποίησης από τη συμμετοχή σε δράση του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου	156

Γράφημα 39. Βαθμός ικανοποίησης από τη συμμετοχή σε δράση του Μουσείου Τυπογραφίας Γ. & Ε. Γαρεδάκη	157
Γράφημα 40. Βαθμός ικανοποίησης από τη συμμετοχή σε δράση του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	157
Γράφημα 41. Αξιολόγηση της συνολικής εμπειρίας της επίσκεψης	158
Γράφημα 42. Αξιολόγηση της συνολικής εμπειρίας της επίσκεψης, ανά Μουσείο	159
Γράφημα 43. Διάθεση διάδοσης του Μουσείου σε τρίτους	160
Γράφημα 44. Διάθεση διάδοσης του Μουσείου σε τρίτους, ανά Μουσείο	160
Γράφημα 45. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της τυπογραφικής τέχνης»	162
Γράφημα 46. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της τυπογραφικής τέχνης», ανά Μουσείο	162
Γράφημα 47. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς»	163
Γράφημα 48. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς», ανά Μουσείο	164
Γράφημα 49. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς»	165
Γράφημα 50. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς», ανά Μουσείο	165

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AEPM	Association of European Printing Museums - Σύνδεσμος Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας
AIA	Association for Industrial Archaeology - Ένωση για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία
AIPAI	Associazione Italiana per il Patrimonio Archeologico Industriale - Ιταλική Ένωση για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία
AR	Augmented Reality - επαυξημένη πραγματικότητα
ATypI	Association Typographique Internationale - Διεθνής Τυπογραφική Ένωση
CILAC	Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel - Επιτροπή πληροφόρησης και συνεργασίας για την αρχαιολογία, τη μελέτη και την αξιοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς
DNK	Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz - Γερμανική Επιτροπή Πολιτιστικής Κληρονομιάς
E-FAITH	European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage - Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Ενώσεων Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς
EMF	European Museum Forum - Φόρουμ των Ευρωπαϊκών Μουσείων
EMYA	European Museum of the Year Award - Βραβείο «Ευρωπαϊκό Μουσείο της Χρονιάς»
ERIH	European Route of Industrial Heritage - Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς
HELGRAMED	Hellenic Union of Graphic Arts and Media Technology Engineers - Πανελλήνια Ένωση Πτυχιούχων Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών
IAPM	International Association of Printing Museums - Διεθνής Σύνδεσμος Μουσείων Τυπογραφίας
ICOHTEC	International Committee for the History of Technology - Διεθνής Επιτροπή για την Ιστορία της Τεχνολογίας
ICOM	International Council of Museums - Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων
ICOM - CECA	ICOM International Committee for Education and Cultural Action - Διεθνής Επιτροπή του ICOM για την Εκπαίδευση και Πολιτιστική Δράση στα Μουσεία
ICOMOS	International Council of Monuments and Sites - Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών
IHAI	Industrial Heritage Association of Ireland - Ένωση Βιομηχανικής Κληρονομιάς της Ιρλανδίας
ICTVC	International Conference on Typography & Visual Communication - Διεθνές Συνέδριο Τυπογραφίας & Οπτικής Επικοινωνίας
ISTD	International Society of Typographic Designers - Διεθνής Ένωση Τυπογραφικών Σχεδιαστών
n.d.	no date
NEMO	Network of European Museum Organizations - Δίκτυο των Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών
QR codes	Quick Response codes - κώδικες ταχείας απόκρισης
SIA	Society for Industrial Archeology - Εταιρεία Βιομηχανικής Αρχαιολογίας
SPK	Stiftung Preußischer Kulturbesitz - Πρωσικό Ίδρυμα για την Πολιτιστική Κληρονομιά

SWOT	Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats - Δυνατά Σημεία, Αδυναμίες, Ευκαιρίες, Απειλές
TICCIH	The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage - Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - Εκπαιδευτικός, Επιστημονικός και Πολιτιστικός Οργανισμός των Ηνωμένων Εθνών
VVIA	Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie - Φλαμανδική Ένωση Βιομηχανικής Αρχαιολογίας
ΑμεΑ	Άτομα με Αναπηρία
ΑΤΕΙ	Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα
β.δ.	βασίλειο διάταγμα
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΔΕ	Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
ΔΗΚΙ	Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου
ΕΒΓΕ	Ελληνικό Βραβείο Γραφιστικής και Εικονογράφησης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΤΣ	Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων
ΕΙΕ/ΙΝΕ	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών
ΕΛΚΑ	Εταιρεία Λιθογραφίας και Κυτιοποιίας Αθηνών
ΕΛΣΤΑΤ	Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΜΠ	Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
ΕΤ	Εθνικό Τυπογραφείο
ΙΜΕΤΥΠΟΕ	Ινστιτούτο Μελέτης και Έρευνας της Τυπογραφίας και της Οπτικής Επικοινωνίας
ΜΕΤ	Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΜΜΜ	Μέσα Μαζικής Μεταφοράς
Ν.	Νόμος
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
ΝΠΙΔ	Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
Παρ.	Παράρτημα
παρ.	παράγραφος
π.δ.	προεδρικό διάταγμα
ΠΙΟΠ	Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς
ΠΤΙ ΕΤΒΑ	Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Ανάπτυξης
ΣΕΕ	Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
ΣΕΜΕ	Σωματείο Επαγγελματιών Μεταξοτυπών Ελλάδος
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
TABM	Τμήμα Αρχιτεκτονικής, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας
ΤΕΙ	Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα
ΤΥΕΣ	Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού
ΥΠΕΞ	Υπουργείο Εξωτερικών
ΥΠΠΟ	Υπουργείο Πολιτισμού
ΥΠΠΟΑ	Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού

ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης
Χ.Χ.	χωρίς χρονολογία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εφεύρεση της τυπογραφίας στα μέσα του 15^{ου} αιώνα από τον Γουτεμβέργιο σηματοδοτεί τη δεύτερη μεγάλη επανάσταση στην ιστορία της γραπτής επικοινωνίας του ανθρώπου, μετά τη χειρόγραφη επικοινωνία. Η τυπογραφία εγκαινίασε μια νέα εποχή στην παγκόσμια ιστορία του πολιτισμού και θεωρήθηκε η σημαντικότερη εφεύρεση της δεύτερης χιλιετίας. Από την καθιέρωσή της και για πάνω από τρεις αιώνες, η τυπογραφία γνωρίζει ελάχιστες αλλαγές. Εντούτοις, τον 19^ο αιώνα, εποχή της μηχανοποίησης και της εκβιομηχάνισης, σημειώνονται σημαντικές τεχνικές καινοτομίες, οι οποίες επιταχύνουν ριζικά την εξέλιξη της τυπογραφίας. Τον 20^ο αιώνα η κλασική τυπογραφία, η λεγόμενη «τυπογραφία των μετάλλων», εγκαταλείπεται και τοποθετείται σε μουσειακούς χώρους διεθνώς.

Τα Μουσεία Τυπογραφίας κατατάσσονται στα θεματικά, τεχνολογικά μουσεία, τα οποία συνιστούν τον πληρέστερο τρόπο διαφύλαξης και προβολής της παραδοσιακής, προβιομηχανικής και βιομηχανικής τεχνολογίας. Τα Μουσεία αυτά διαφυλάσσουν τη μνήμη και προβάλλουν την ιστορική εξέλιξη της τυπογραφίας, ενός από τα σημαντικότερα τεχνολογικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας, το οποίο επέφερε ραγδαία πρόοδο στον παγκόσμιο πολιτισμό.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των Μουσείων Τυπογραφίας της Ελλάδας και ειδικότερα του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου, του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη και του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, υπό την ιδιότητά τους ως φορέων διαφύλαξης και προβολής της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς. Η διαδικασία συγκρότησης των συλλογών των ως άνω Μουσείων ξεκινά στα τέλη του περασμένου αιώνα και ορισμένα εξ αυτών λειτουργούν υπό ένα –λίγο έως πολύ– άτυπο καθεστώς, ενώ επισήμως εγκαινιάζονται το 2018, το 2005 και το 2018 αντίστοιχα. Από την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι τα Μουσεία αυτά δεν έχουν μελετηθεί εκτεταμένα. Σε αυτό το πλαίσιο, η εργασία έχει διττό στόχο, καθώς αφενός μεν, διερευνά την παρουσία των εν λόγω πολιτιστικών οργανισμών στο σύγχρονο μουσειακό γίγνεσθαι, αφετέρου δε, μελετά τη σημασία και τον ρόλο τους ως φορέων διαφύλαξης και προβολής της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, μελετήθηκε η σχετική βιβλιογραφία και συλλέχθηκαν πρωτογενή δεδομένα. Για την άντληση των ποιοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το ερευνητικό εργαλείο της δομημένης συνέντευξης, η οποία διεξήχθη με τους/τις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας. Για την άντληση των ποσοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το εργαλείο του ερωτηματολογίου, το οποίο συμπληρώθηκε από επισκέπτες και επισκέπτριες των ως άνω Μουσείων. Συμπληρωματικά, πραγματοποιήθηκε ανάλυση SWOT, προκειμένου να αποτυπωθεί το εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον των Μουσείων και να εντοπιστούν τα δυνατά σημεία και οι αδυναμίες τους, καθώς και οι ευκαιρίες και οι απειλές που παρουσιάζονται.

Σε ό,τι αφορά στη διάρθρωση της εργασίας, η πρώτη ενότητα εστιάζει στις έννοιες της πολιτιστικής κληρονομιάς, της βιομηχανικής κληρονομιάς και των μουσείων. Αρχικά προσεγγίζεται εννοιολογικά η υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά, γίνεται μια επισκόπηση των σημαντικότερων διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών που δραστηριοποιούνται για την προστασία της και επισημαίνεται η αξία και τα κυριότερα οφέλη της. Στη συνέχεια οριοθετείται εννοιολογικά η βιομηχανική κληρονομιά, καθώς και η επιστημονική μέθοδος μελέτης της, η βιομηχανική αρχαιολογία. Σκιαγραφούνται οι διαφορετικές διαστάσεις της αξίας της βιομηχανικής κληρονομιάς και γίνεται αναφορά σε διεθνείς, ευρωπαϊκούς και εθνικούς οργανισμούς που ασχολούνται με τη διαφύλαξη και την προβολή της, ενώ ειδική μνεία γίνεται στην προστασία και ανάδειξή της στην Ελλάδα. Αποτυπώνεται η εννοιολογική εξέλιξη του μουσείου και εξετάζονται διάφορες διαστάσεις των σύγχρονων μουσείων, όπως οι αξίες τους, το κοινό τους, ο ρόλος και οι λειτουργίες τους αλλά και οι βασικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν σήμερα.

Η δεύτερη ενότητα ξεκινά με μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας της τυπογραφίας, ενώ στη συνέχεια σκιαγραφείται η εξέλιξη της ελληνικής τυπογραφίας. Αφού διερευνηθεί η έννοια των Μουσείων Τυπογραφίας ως φορέων διαφύλαξης της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς, αποτυπώνονται οι κύριοι φορείς που δραστηριοποιούνται στον τομέα της τυπογραφίας σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο και γίνεται μια αναφορά σε εμβληματικά

Μουσεία Τυπογραφίας της Ευρώπης. Επιπλέον, γίνεται μια σύντομη επισκόπηση των Μουσείων Τυπογραφίας και των τυπογραφικών συλλογών της Ελλάδας.

Η τρίτη ενότητα εστιάζει σε μεθοδολογικά ζητήματα, όπως αναφέρονται παραπάνω, ενώ η τέταρτη ενότητα είναι αφιερωμένη στα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας τα οποία αποτελούν το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Το υλικό για τη μελέτη των Μουσείων αντλήθηκε τόσο από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, όσο και από τις συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν με τους/τις υπευθύνους των Μουσείων. Ειδικότερα, καταγράφεται το ιστορικό ίδρυσης και το θεσμικό τους πλαίσιο, η αποστολή και οι στόχοι τους, η ιστορία του κτιρίου στο οποίο στεγάζονται και οι υποδομές τους, η επικοινωνιακή τους πολιτική, οι δράσεις εξωστρέφειας και δικτύωσής τους, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν και τα σχέδιά τους για το μέλλον. Στην ίδια ενότητα καταγράφονται τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού και ακολουθεί η ανάλυση SWOT. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα παρατίθενται τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την έρευνα και διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις αναφορικά με τη λειτουργία των εν λόγω Μουσείων, καθώς και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες. Η εργασία ολοκληρώνεται με τρία Παραρτήματα, στα οποία παρατίθενται αντίστοιχα οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων και οι απαντήσεις που δόθηκαν από τους/τις υπευθύνους των Μουσείων, το ερωτηματολόγιο της έρευνας κοινού και οι στατιστικοί έλεγχοι ανεξαρτησίας, καθώς και οι συνοδευτικές εικόνες.

Σε ό,τι αφορά στις παραδοχές, σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2. Το γεγονός αυτό προκάλεσε δυσχέρειες στην ανεύρεση του δείγματος για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων. Ως εκ τούτου, επισημαίνεται ότι το μέγεθος του δείγματος της έρευνας κοινού είναι σχετικά περιορισμένο. Η διεξοδική διερεύνηση και αποτύπωση του αντίκτυπου της πανδημίας COVID-19 στα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας εκφεύγει από το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

1. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ, ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ

1.1. Πολιτιστική κληρονομιά

Η πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνει «κάθε αντικείμενο ή άυλο στοιχείο που κρίνεται ότι έχει αισθητική, ιστορική, επιστημονική ή πνευματική αξία» (ICOM, 2009, 44). Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης της UNESCO για την Προστασία της Παγκόσμιας Φυσικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (1972), ως πολιτιστική κληρονομιά νοούνται:

Μνημεία: αρχιτεκτονικά έργα, σημαντικά έργα γλυπτικής και ζωγραφικής, έργα ή κατασκευαί αρχαιολογικού χαρακτήρος, επιγραφαί, σπήλαια και σύνολα έργων παγκοσμίου αξίας από της απόψεως της ιστορίας, της τέχνης ή της επιστήμης,

Σύνολα οικοδομημάτων: ομάδες κτιρίων μεμονωμένων ή ενοτήτων (οικισμών) τα οποία, λόγω της αρχιτεκτονικής των, της ομοιογένειάς των ή της θέσεώς των, έχουν παγκόσμιον αξίαν από της απόψεως της ιστορίας, της τέχνης, ή της επιστήμης,

Τοπία: έργα του ανθρώπου ή συνδυασμός έργων του ανθρώπου και της φύσης, καθώς και εκτάσεις περιλαμβανομένων και των αρχαιολογικών χώρων αι οποίαι έχουν παγκόσμιον αξίαν από απόψεως ιστορικής, αισθητικής, εθνολογικής και ανθρωπολογικής (Ν. 1126, ΦΕΚ Α/32/10-2-1981).

Όπως γίνεται αντιληπτό από τον παραπάνω ορισμό, στην υλική πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνονται τόσο τα ακίνητα αγαθά, όπως κτίσματα, οικιστικά και ταφικά σύνολα, τοπία κ.ά., όσο και τα κινητά, όπως έργα τέχνης και τεχνικής, γραπτά μνημεία, αρχαιολογικά ευρήματα, οπτικοακουστικό υλικό κ.ά. (Κόνσολα, 1995, 27· Κόνσολα, 2006, 38). Τα υλικά μνημεία αποτελούν «κατασκευές της μνήμης» και «τεκμήρια της ιστορικής αφήγησης», τα οποία ενσωματώνουν τις ιστορίες «προσώπων, γεγονότων, εποχών, πρακτικών, τεχνικών και τεχνών» (Μπελαβίλας, 2017, 64-71).

Σε ό,τι αφορά στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά, σύμφωνα με το άρθρο 2, παρ. 1 της Σύμβασης της UNESCO για τη Διαφύλαξη της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (2003), σε αυτήν εμπίπτουν:

Οι πρακτικές, αναπαραστάσεις, εκφράσεις, γνώσεις και τεχνικές - καθώς και τα εργαλεία, αντικείμενα, χειροτεχνήματα και οι πολιτιστικοί χώροι που συνδέονται με αυτές - και τις οποίες οι κοινότητες, οι ομάδες και, περιπτώσεως δοθείσης, τα άτομα αναγνωρίζουν ότι αποτελούν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς τους (Ν. 3521, ΦΕΚ Α/275/22-12-2006).

Οι παραπάνω δύο ορισμοί προέρχονται από συμβατικά κείμενα της UNESCO, του παγκόσμιας εμβέλειας διακυβερνητικού οργανισμού, ο οποίος έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, διαμορφώθηκε μια συστηματική τάση διεθνοποίησης της προστασίας της κληρονομιάς, η οποία επιταχύνθηκε με την ίδρυση της UNESCO, το 1945¹. Από τότε και καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας του, ο Οργανισμός έχει συμβάλει στη διαμόρφωση, υιοθέτηση και υλοποίηση μεγάλου αριθμού συμβατικών κειμένων που αναφέρονται στην προστασία, διαφύλαξη, συντήρηση και αξιοποίηση της πολιτιστικής αλλά και της φυσικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας, λαμβάνοντας υπόψη τις ποικίλες διαστάσεις τους (Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη, 2015, 65). Ένα από τα κορυφαία επιτεύγματα της UNESCO είναι ο Κατάλογος Παγκόσμιας Κληρονομιάς, ο οποίος θεσπίστηκε με τη Σύμβαση του Οργανισμού για την Προστασία της Παγκόσμιας Φυσικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (1972). Η εγγραφή στοιχείων στον παραπάνω Κατάλογο αφενός μεν συμβάλλει στην προστασία τους, αφετέρου δε, προσδίδει κύρος και διεθνή αναγνώριση και συνδέεται με μια σειρά οφελών, όπως η προσέλκυση επενδύσεων, η ενίσχυση του πολιτιστικού τουρισμού κ.ά. (Αναστασόπουλος, 2007, 41-42).

Ο ΟΗΕ, στο σύστημα του οποίου εντάσσεται η UNESCO, κατέχει σημαντική θέση στο διεθνές θεσμικό πλαίσιο για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς (Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη,

¹ Καραδήμου, Α. (2018). *Η προστασία των χώρων και των ακινήτων μνημείων στα ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς*. Διαθέσιμο στο: <https://nomosphysis.org.gr/18675/i-prostasia-ton-xoron-kai-ton-akiniton-mnimeion-sta-eyropaika-kai-diethni-keimena-prostasias-tis-politistikis-klironomias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

2015, 61). Το δικαίωμα στην πολιτιστική κληρονομιά περιλαμβάνεται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, η οποία στο άρθρο 27 ορίζει ότι «Καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας, να χαίρεται τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της» (ΟΗΕ, 1948, 8). Εκτός από ανθρώπινο δικαίωμα, η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί και δημόσιο αγαθό, το οποίο πρέπει να διαφυλάσσεται από την κοινότητα (Desvallées & Mairesse, 2014, 75). Επιπλέον, το δικαίωμα των ατόμων να συμμετέχουν σε πολιτιστικές δραστηριότητες και να απολαμβάνουν τα οφέλη της επιστημονικής προόδου και των εφαρμογών της κατοχυρώνεται στο άρθρο 15 του Συμφώνου του ΟΗΕ για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (1966), το οποίο τέθηκε σε ισχύ το 1976².

Με την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και ιδιαίτερα της μνημειακής ασχολείται το Διεθνές Συμβούλιο Μνημείων και Τοποθεσιών - ICOMOS, διεθνής μη κυβερνητικός οργανισμός που ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1965. Η λειτουργία του ICOMOS βασίστηκε στις αρχές του Διεθνούς Χάρτη για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση των Μνημείων και Τοποθεσιών (Χάρτης της Βενετίας, 1964)³ (Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη, 2015, 80). Το ICOMOS αριθμεί 10.500 μέλη σε πάνω από 150 χώρες⁴.

Με την πάροδο των ετών, η εννοιολογική προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς έχει γίνει πιο πολυδιάστατη και πολυσύνθετη, τόσο σε διεθνές όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η έννοια της κληρονομιάς προσλαμβάνει πολλαπλά νοήματα, ανάλογα με τα διαφορετικά αξιακά συστήματα (Petti, Trillo & Makore, 2019, 2531). Η παραπάνω διαπίστωση αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στον ορισμό που δίνεται στη Σύμβαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Αξία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς για την Κοινωνία (2005)⁵. Σύμφωνα με το άρθρο 2 της ως

² Η Ελλάδα κύρωσε το Σύμφωνο με τον Ν. 1532 (ΦΕΚ Α/45/19-3-1985).

³ ICOMOS. (1964). *Διεθνής Χάρτης για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση των Μνημείων και Τοποθεσιών (Χάρτης της Βενετίας, 1964)*. Διαθέσιμο στο: <https://www.icomos.org/venicecharter2004/greek.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁴ ICOMOS. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.icomos.org/en> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁵ Σημειώνεται ότι η Ελλάδα δεν έχει υπογράψει τη Σύμβαση. Council of Europe. (2021). *Chart of signatures and ratifications of Treaty 199. Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Διαθέσιμο στο: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199/signatures?p_auth=dg2WfyCT (ανακτήθηκε στις 18 Απριλίου 2021).

άνω Σύμβασης, γνωστής ως Σύμβασης Faro, η κληρονομιά αποτελεί ένα σύνολο πόρων που κληρονομήθηκαν από το παρελθόν, τους οποίους οι άνθρωποι αναγνωρίζουν, ανεξαρτήτως κυριότητας επί των πόρων αυτών, ως αναπαράσταση και έκφανση των διαρκώς εξελισσόμενων αξιών, πεποιθήσεων, γνώσεων και παραδόσεών τους⁶.

Βασικός σκοπός του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι η επίτευξη στενότερης ενότητας μεταξύ των 47 κρατών-μελών του, με σεβασμό στις αξίες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Ο Οργανισμός αναγνωρίζει ότι ο σκοπός αυτός μπορεί να επιτευχθεί μέσω της κοινής δράσης στον τομέα του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία συμβάλλει στην οικοδόμηση δικαιότερων και πιο συμπεριληπτικών κοινωνιών (Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης CM/Rec(2017)1). Την πρώτη ρυθμιστική παρέμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης στον τομέα της προστασίας και προβολής του ευρωπαϊκού μνημειακού πλούτου αποτέλεσε η Ευρωπαϊκή Πολιτιστική Σύμβαση (1954)⁷, στην οποία πρωτοεμφανίζεται η έννοια της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς της Ευρώπης (Κόνσολα, 1995, 67). Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει αναλάβει πληθώρα πρωτοβουλιών για την προστασία και την αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ενδεικτικά αναφέρεται ο θεσμός των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ο οποίος ξεκίνησε το 1985 και από το 1999 αποτελεί κοινή δράση με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή⁸.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο προοίμιο της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση - ΣΕΕ (2016) επισημαίνεται ότι τα υπογράφοντα μέρη εμπνέονται «από την πολιτιστική, τη θρησκευτική και την ανθρωπιστική κληρονομιά της Ευρώπης», ενώ στο άρθρο 3 παρ. 3 η ίδια Συνθήκη προβλέπει την ενωσιακή μέριμνα για την προστασία και ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς. Το άρθρο 167 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης - ΣΛΕΕ (2016) εμπεριέχει αναφορά στον ρόλο της Ένωσης στην προβολή, διατήρηση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ευρωπαϊκής σημασίας. Όπως αναφέρεται στην Ανακοίνωση της

⁶ Council of Europe. (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Council of Europe Treaty Series - No. 199. Διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/1680083746> (ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2020).

⁷ Η Ελλάδα κύρωσε τη Σύμβαση με το ν.δ. 4194 (ΦΕΚ Α/166/19-9-1961).

⁸ European Heritage Days. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.europeanheritagedays.com/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Ευρωπαϊκής Επιτροπής COM(2014) 477, η πολιτιστική κληρονομιά βρίσκεται στο επίκεντρο της ατζέντας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον πολιτισμό, καθώς συμβάλλει στην προώθηση της πολιτιστικής πολυμορφίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου, μέσω της εγγενούς και της κοινωνικής της αξίας, ενώ συγχρόνως προωθεί τον πολιτισμό ως καταλύτη για τη δημιουργικότητα, εμπνέοντας τους δημιουργούς και στηρίζοντας τις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014, 7).

Σύμφωνα με την Απόφαση (ΕΕ) 2017/864 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, το 2018 αποτέλεσε Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς, με βασικό στόχο τη συντεταγμένη προσπάθεια Ευρωπαϊκής Ένωσης, κρατών-μελών και περιφερειακών και τοπικών αρχών, σε σύμπραξη με τον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς και την κοινωνία των πολιτών, για την προστασία, τη διαφύλαξη, την επαναχρησιμοποίηση, την ενίσχυση, την ανάδειξη και την προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ευρώπης.

Σε εθνικό επίπεδο, η αναγνώριση της σημασίας και η προσπάθεια διάσωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς ξεκινά ήδη από την εποχή της Επανάστασης, καθώς η μνημειακή κληρονομιά συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας διακριτής εθνικής ταυτότητας. Το 1825, με την υπογραφή Διατάγματος από τον Υπουργό Εσωτερικών της Προσωρινής Διοικήσεως Γρηγόρη Δικαίο, γνωστό ως Παπαφλέσσα, ορίζεται η περισυλλογή και διαφύλαξη των αρχαιοτήτων στα σχολεία, ενώ δύο χρόνια αργότερα, το 1827, το Καταστατικό του νέου ελληνικού κράτους ορίζει ότι «δεν πρέπει να πωλώνται ή να μεταφέρονται εκτός της Επικράτειας αι αρχαιότητες» (Κόνσολα, 2006, 171).

Σε ό,τι αφορά στη σύγχρονη ελληνική έννομη τάξη, σύμφωνα με τους Πούλιο και Τουλούπα (χ.χ., 5), το νομικό πλαίσιο προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς χαρακτηρίζεται από αυστηρότητα, καθώς, όπως ορίζει το Σύνταγμα στο άρθρο 24, το σύνολο της κληρονομιάς στην ελληνική επικράτεια θεωρείται εθνική κληρονομιά και η ευθύνη για την προστασία της ανήκει στο κράτος. Ειδικότερα, τα ζητήματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς ρυθμίζονται από τον Ν. 3028 (ΦΕΚ Α/153/28-6-2002) με τις τροποποιήσεις του. Οι ρυθμίσεις του νόμου αυτού

δέχτηκαν αξιόλογη επίδραση από το διεθνές νομικό πλαίσιο προστασίας των πολιτιστικών αγαθών που δεσμεύει την Ελλάδα, καθώς και το συναφές ευρωπαϊκό δίκαιο (Καζανάς, 2010, 23).

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Ευρωβαρόμετρου που διεξήχθη το 2017, οι Έλληνες πιστεύουν ότι η πολιτιστική κληρονομιά είναι σημαντική για τους ίδιους προσωπικά, για την τοπική κοινότητα, την περιοχή, τη χώρα αλλά και την Ευρωπαϊκή Ένωση, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 85% έως 97%, πάνω από τα αντίστοιχα ποσοστά που ισχύουν για τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, τα οποία κυμαίνονται από 80% έως 91%. Εντούτοις, μόλις το 28% των ερωτηθέντων Ελλήνων δήλωσε ότι επισκέπτεται τακτικά χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς ή παρακολουθεί εκδηλώσεις, επισκέπτεται μουσεία κ.ά., έναντι του 31% του ευρωπαϊκού μέσου όρου, ενώ το 55% δήλωσε ότι δεν ασχολείται με κανέναν τρόπο με τον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς, έναντι του 48% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Ειδικότερα, μόλις το 28% των ερωτηθέντων Ελλήνων δήλωσε ότι τους τελευταίους 12 μήνες επισκέφθηκε κάποιο μουσείο ή γκαλερί, έναντι του 50% του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Ως βασικότερα εμπόδια στην πρόσβαση σε χώρους ή δραστηριότητες πολιτιστικής κληρονομιάς οι Έλληνες αναφέρουν κατά κύριο λόγο το κόστος, την έλλειψη χρόνου, αλλά και την έλλειψη ενδιαφέροντος⁹.

Η αξία και τα πολλαπλά οφέλη της πολιτιστικής κληρονομιάς περιγράφονται χαρακτηριστικά στην «Έκκληση από το Βερολίνο για Δράση», ένα κείμενο που παρουσιάστηκε κατά τη Συνάντηση Κορυφής για την Ευρωπαϊκή Κληρονομιά (Βερολίνο, 18-24 Ιουνίου 2018), με σκοπό να προσδώσει ώθηση στη δυναμική του Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018. Όπως αναφέρεται στο κείμενο αυτό, η πολιτιστική κληρονομιά αντανακλά τις πολλαπλές διαστάσεις της ανθρώπινης ταυτότητας –τοπικές, περιφερειακές, εθνικές και ευρωπαϊκές, διαστάσεις αλληλένδετες, οι οποίες αλληλοενισχύονται και διαρκώς εξελίσσονται. Υπό αυτήν την έννοια, η πολιτιστική κληρονομιά τροφοδοτεί την αίσθηση του ανήκειν και ενισχύει το αίσθημα της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης. Παράλληλα, συνδέει τις γενιές μεταξύ τους και ταυτόχρονα αποτελεί γέφυρα που ενώνει το παρελθόν με το μέλλον. Επιτρέπει στους ανθρώπους

⁹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2017). *Ειδικό ευρωβαρόμετρο 466. Οι Ευρωπαίοι και η πολιτιστική κληρονομιά. Ελλάδα*. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2150> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

να αντλήσουν από τις πολιτιστικές παραδόσεις και την ιστορία, να επουλώσουν πληγές και να κλείσουν τα τραυματικά κεφάλαια του παρελθόντος. Επιπλέον, αποτυπώνει τη γόνιμη αλληλεπίδραση ανθρώπων και ιδεών, τροφοδοτεί τη δημιουργικότητα και την καινοτομία, αποτελεί πηγή δια βίου μάθησης και θέτει τις βάσεις για τη διαμόρφωση ενεργών και υπεύθυνων πολιτών (Europa Nostra, DNK & SPK, 2018, 2).

Συγχρόνως, η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί βασικό πυλώνα της βιώσιμης ανάπτυξης και μέσο κοινωνικής συνοχής (Europa Nostra, DNK & SPK, 2018, 2). Ως έννοια, συνδέεται με τον πολιτιστικό τουρισμό, οριζόμενο ως την «περιέργεια για την ιστορία, την τέχνη, το περιβάλλον και την παράδοση». Ως εκ τούτου, η πολιτιστική κληρονομιά αναδεικνύεται σε ένα παραγωγικό εργαλείο ανάπτυξης, προσφέροντας ανεκτίμητο πλούτο, όχι μόνο σε κοινωνικό επίπεδο αλλά και σε οικονομικό (Πεπονά, 2009, 104-105). Εν γένει, η πολιτιστική κληρονομιά επιφέρει αρμονία και ομορφιά στο περιβάλλον διαβίωσης, τόσο το ανθρωπογενές όσο και το φυσικό, βελτιώνοντας την ευημερία και την ποιότητα ζωής (Europa Nostra, DNK & SPK, 2018, 2).

1.2. Βιομηχανική κληρονομιά και βιομηχανική αρχαιολογία

Σήμερα, το φάσμα των στοιχείων της πολιτιστικής κληρονομιάς που κρίνεται ότι αξίζουν να διατηρηθούν έχει διευρυνθεί σημαντικά, με αποτέλεσμα να περιλαμβάνει πλέον περιβάλλοντα, τεχνουργήματα και δραστηριότητες τα οποία παλαιότερα δεν θεωρούνταν άξια προσοχής και διατήρησης (McDonald, 2006a, 293). Η διεύρυνση αυτή ξεκίνησε το δεύτερο ήμισυ του 20^{ού} αιώνα, περίοδο κατά την οποία οι θεωρούμενοι ως πόροι κληρονομιάς πολλαπλασιάστηκαν (Alfrey & Putnam, 1996, 69). Σε αυτό το πλαίσιο εμπίπτει και η αναγνώριση της σημασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς. Ένας λόγος για τον οποίο η βιομηχανική κληρονομιά αναγνωρίζεται ως τμήμα της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ότι η βιομηχανία είχε σημαντικό αντίκτυπο στη διαμόρφωση του σύγχρονου πολιτισμού (Κατσίκης & Τσαγκαράκης, 2010, 14). Ειδοποιός διαφορά μεταξύ της βιομηχανικής κληρονομιάς και άλλων ειδών της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ότι η πρώτη εστιάζει σε πόρους οι οποίοι εκ πρώτης όψεως δεν είναι απαραίτητως αισθητικού,

καλλιτεχνικού ή εθνολογικού ενδιαφέροντος¹⁰. Επιπλέον, στην περίπτωση της βιομηχανικής κληρονομιάς, η έμφαση δεν δίνεται στην αρχική κατάσταση, στην ακεραιότητα της εμφάνισης και στην αυθεντικότητα του εκάστοτε στοιχείου (Κόκκινος, 2004, 253), αλλά στην αξία του ως φορέα πληροφοριών (Slotta, 1982, 15). Εκ των ανωτέρω προκύπτει η ανάγκη μιας χρονολογικής και εννοιολογικής οριοθέτησης της βιομηχανικής κληρονομιάς, καθώς και της εξέτασης της επιστημονικής μεθόδου μελέτης της, της βιομηχανικής αρχαιολογίας.

Σύμφωνα με τη Χάρτα του Nizhny Tagil, η οποία υιοθετήθηκε το 2003 από τη Διεθνή Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage - TICCIN), η ιστορική περίοδος που προσελκύει κατά κύριο λόγο το ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά στη βιομηχανική κληρονομιά εκτείνεται από την προβιομηχανική και την πρωτοβιομηχανική εποχή, περικλείει τη βιομηχανική επανάσταση, το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα και φτάνει έως σήμερα (TICCIN, 2003, 2).

Τα βιομηχανικά περιβάλλοντα είναι εκ φύσεως δυναμικά και υφίστανται συνεχείς μετασχηματισμούς (Buchanan, 2005, 20). Σε αυτό το πλαίσιο, ένα διαρκές, παράπλευρο αποτέλεσμα της βιομηχανικής προόδου είναι η κατασκευή, χρήση και εντέλει εγκατάλειψη και απαξίωση μιας πλειάδας άχρηστων –εκ πρώτης όψεως– προϊόντων, μηχανών, κτιρίων, υλικών και άλλων καταλοίπων, ακόμη και τρόπων ζωής. Όλα αυτά που εγκαταλείπονται συνθέτουν την πρώτη ύλη της βιομηχανικής κληρονομιάς (Alfrey & Putnam, 1996, 15).

Ένας περιεκτικός ορισμός της βιομηχανικής κληρονομιάς δίνεται στη Χάρτα του Nizhny Tagil:

Η βιομηχανική κληρονομιά είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία. Αυτά τα κατάλοιπα αποτελούνται από κτίρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, μεταλλεία, χώρους μεταποίησης και διύλισης, χώρους φύλαξης και αποθήκευσης, τόπους όπου

¹⁰ Dorel-Ferré, G. (1998). *Le patrimoine industriel. Bulletin de Liaison des Professeurs d'Histoire-Géographie de l'Académie de Reims. n° 15.* Διαθέσιμο στο: <http://www.cndp.fr/crdp-reims/ressources/brochures/blphg/bul15/Pat-ind.htm> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

παράγεται, μεταφέρεται και χρησιμοποιείται ενέργεια, μεταφορές με όλη την υποδομή τους, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνταν για κοινωνικές δραστηριότητες σχετικές με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, η θρησκευτική λατρεία και η εκπαίδευση (TICCIH, 2003, 2).

Όπως φαίνεται από τον παραπάνω ορισμό, στο αντικείμενο της βιομηχανικής κληρονομιάς εμπεριέχεται μεγάλο εύρος τεκμηρίων, όπως είναι τα κτίρια, άλλες κατασκευές, μηχανές, εξοπλισμός κ.ά., τα οποία αξίζουν ενδιαφέρον στον βαθμό που συνεισφέρουν στη γνώση της ιστορίας των παραδοσιακών δραστηριοτήτων μιας χώρας ή ενός πληθυσμού, ακόμη και εάν δεν είναι δυνατόν να διατηρηθούν στο σύνολό τους (Pinard, 1991, 14).

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στα –συχνά παραμελημένα– μηχανήματα, τα οποία είναι ζωντανοί μάρτυρες του βιομηχανικού παρελθόντος και αποτελούν ιδανικούς «ξεναγούς» στο άλλοτε βιομηχανικό γίνεσθαι (Αγριαντώνη & Μπελαβίλας, 1998, 19). Ο βιομηχανικός μηχανολογικός εξοπλισμός συνιστά δείγμα τόσο της τεχνολογικής εξέλιξης όσο και της συσσωρευμένης τεχνογνωσίας. Υπό αυτήν την έννοια, αποτελεί σημαντικό τεκμήριο αφενός μεν της εξέλιξης των τεχνικών και αφετέρου δε, της τεχνικής δεξιότητας των εργαζομένων που τον χειρίζονται (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 57).

Σε ό,τι αφορά στα παραπάνω στοιχεία της βιομηχανικής κληρονομιάς, τα οποία θεωρούνται πρωτογενείς πηγές έρευνας (Slotta, 1990/1991, 6), οι προτεινόμενες ενέργειες διαχείρισης ποικίλουν και περιλαμβάνουν τα παρακάτω: α) αποσυναρμολόγηση βιομηχανικών καταλοίπων, με σκοπό την κατανόηση της λειτουργίας τους· β) προστασία και συντήρηση κτιρίων, περιοχών και μηχανημάτων, τα οποία ενέχουν τεχνικό, ιστορικό και αισθητικό ενδιαφέρον· γ) αναζήτηση νέων χρήσεων για τα εγκαταλειμμένα μεν, αναντικατάστατα δε, στοιχεία του βιομηχανικού τοπίου (Alfrey & Putnam, 1996, 11), προκρίνοντας την ήπια και φιλική προσαρμογή και επανάχρηση (TICCIH, 2003, 4)· δ) αποκατάσταση και επαναλειτουργία αχρηστευμένων μηχανημάτων και εργασιακών διαδικασιών· ε) καταγραφή της τεχνογνωσίας, των ειδικοτήτων και της εμπειρίας των βιομηχανικών πληθυσμών και στ) αξιοποίηση των αποτελεσμάτων των παραπάνω δραστηριοτήτων για την παρουσίαση του τρόπου ζωής και εργασίας των προηγούμενων γενιών (Alfrey & Putnam, 1996, 11).

Άλλου είδους στοιχεία που συνδέονται με το βιομηχανικό παρελθόν και χρήζουν ενδελεχούς ανάλυσης είναι τα λεγόμενα δευτερογενή στοιχεία έρευνας (Slotta, 1991/1992, 6). Τέτοια στοιχεία είναι τα γραπτά μνημεία, όπως είναι τα αρχεία επιχειρήσεων, τα προφορικά αρχεία, οι μαρτυρίες και οι αναμνήσεις από εν ζωή εργάτες, οι φωτογραφίες, ακόμη και τα λογοτεχνικά έργα και οι πίνακες ζωγραφικής (Pinard, 1991, 44).

Σε ό,τι αφορά στο έγχαρτο υλικό, αντικείμενα άξια μελέτης είναι τα δελτία δειγμάτων και οι κατάλογοι προϊόντων προς πώληση, οι αφίσες παρουσίασης νέων προϊόντων, καθώς και άρθρα δημοσιευμένα στις τοπικές εφημερίδες της εποχής (Pinard, 1991, 47). Τα ιστορικά αρχεία των βιομηχανικών επιχειρήσεων αποτελούν μια εξαιρετική πηγή πληροφόρησης, τόσο για τις ίδιες τις επιχειρήσεις, όσο και για την κοινωνία της εκάστοτε εποχής (Αράθυμου, 2009, 3). Επιπρόσθετα, τα αρχεία αυτά μπορούν να συμβάλουν στην ευαισθητοποίηση των χρηστών για τη διάσωση και τη προβολή του συνόλου της βιομηχανικής κληρονομιάς και παράλληλα να αξιοποιηθούν για εκπαιδευτικούς σκοπούς (Αράθυμου, 2009, 458). Τα υπόψη αρχεία διακρίνονται σε διοικητικά, τεχνικά και οικονομικά και περιλαμβάνουν αιτήσεις για άδειες ίδρυσης, συμβόλαια αγοράς, πρακτικά συνεδριάσεων, εκθέσεις για διπλώματα ευρεσιτεχνίας, αναφορές περιστατικών, δικαιολογητικά διαφόρων ειδών, χαρακτηριστικά μηχανημάτων, εκθέσεις μηχανικών, σχέδια, χάρτες, επιμετρήσεις, απογραφές εξοπλισμού και μηχανημάτων, λογιστικά βιβλία, προϋπολογισμούς δαπανών κ.ά. (Pinard, 1991, 49-52).

Τα αρχεία προφορικής ιστορίας φωτίζουν όψεις των συνθηκών εργασίας, των παραγωγικών διαδικασιών και των αντιλήψεων του κόσμου της εργασίας (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 55). Οι αναμνήσεις που μπορούν να συλλεχθούν από ανθρώπους που έχουν εργαστεί σε βιομηχανικές επιχειρήσεις σε κάποια περίοδο της ζωής τους, είτε σε πολύ νεαρή ηλικία, είτε στα τελευταία δραστήρια χρόνια τους πριν από τη συνταξιοδότηση, συχνά συνιστούν πολύτιμες μαρτυρίες και μπορούν να προσφέρουν ανεκτίμητες πληροφορίες για τη ζωή στο εργοστάσιο, τις σχέσεις με την εργοδοσία κ.ά. και για τον λόγο αυτό πρέπει να καταγράφονται, όταν είναι διαθέσιμες (Pinard, 1991, 53-55· TICCIH, 2003, 3).

Οι φωτογραφίες που διατηρούνται από την αρχή της εφεύρεσής τους είναι σπάνιες και δυσεύρετες. Ωστόσο, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αυτές αναπαράγονται και εκτυπώνονται σε ταχυδρομικά δελτάρια, οπότε και πολλαπλασιάζονται. Τέτοιες φωτογραφίες μπορεί να απεικονίζουν σκηνές εργασίας, ομάδες εργαζομένων και σημαντικά γεγονότα από τη ζωή μιας επιχείρησης, συμπεριλαμβανομένων και περιστατικών καταστροφών (Pinard, 1991, 46).

Εάν ο 19^{ος} αιώνας με τη βιομηχανική επανάσταση σηματοδότησε τη σταδιακή αλλοίωση των παραδοσιακών δομών και των τρόπων ζωής, κατά τον 20^ό αιώνα διαμορφώθηκε μια νέα αντίληψη πρόσληψης του παρελθόντος και αποκαταστάθηκε η σχέση του ανθρώπου με το παρελθόν αυτό (Καραβασίλη, χ.χ., 3). Πλέον αναγνωρίζεται ότι τα κτίρια και οι κατασκευές που δημιουργήθηκαν για βιομηχανικούς σκοπούς, οι διαδικασίες, οι μηχανές και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν αλλά και οι πόλεις και τα τοπία στα οποία βρίσκονται, καθώς και όλες οι άλλες υλικές και άυλες εκδηλώσεις τους, έχουν θεμελιώδη σημασία (TICCIH, 2003, 1-2).

Πράγματι, η βιομηχανική κληρονομιά έχει εγγενή αξία, ως τεκμήριο του παρελθόντος (Douet, 2013, 27). Έχει ιστορική αξία, καθώς αποτελείται από τεκμήρια δραστηριοτήτων που είχαν και συνεχίζουν να έχουν βαθιές ιστορικές συνέπειες. Έχει κοινωνική αξία, ως τμήμα των καταλοίπων της καθημερινής ζωής των ανθρώπων, στους οποίους προσδίδει μια αίσθηση ταυτότητας. Επιπλέον, έχει τεχνολογική και επιστημονική αξία σε ό,τι αφορά στην ιστορία της μεταποίησης, της μηχανικής και των κατασκευών και παράλληλα μπορεί να έχει και αξιολογητική αξία, ως προς την ποιότητα της αρχιτεκτονικής, της μελέτης και του σχεδιασμού. Άλλωστε, η σπανιότητα πρώιμων ή και πρωτοποριακών διαδικασιών, χώρων και τοπίων, τούς προσδίδει ιδιαίτερη αξία και πρέπει να αξιολογείται προσεκτικά (TICCIH, 2003, 2). Η βιομηχανική κληρονομιά συνδέει την εξέλιξη των κοινωνιών με τις τεχνικές καινοτομίες και την τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη, αναδεικνύοντας τον ρόλο της τεχνολογίας στη συγκρότηση της κοινωνίας (Κόκκινος, 2004, 253).

Αφετηρία για τη γέννηση της βιομηχανικής αρχαιολογίας ήταν οι συγκροτημένες προσπάθειες που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1950 στη Μεγάλη Βρετανία, οι οποίες ανέδειξαν την αναγκαιότητα της διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς (Κόκκινος, 2004, 254). Ο όρος

«βιομηχανική αρχαιολογία» ξεκινά να χρησιμοποιείται ευρέως στα μέσα της δεκαετίας του 1950 στη Μεγάλη Βρετανία, όταν τον μεταχειρίζεται στις διαλέξεις του ο Michael Rix στο Πανεπιστήμιο του Birmingham, ενώ για πρώτη φορά αποτυπώνεται γραπτώς το 1955 σε άρθρο του ιδίου, το οποίο δημοσιεύεται στο περιοδικό *The Amateur Historian* (Κόκκινος, 2004, 255· Μαυροειδή, 2010, 81). Ο νέος κλάδος θεωρήθηκε περισσότερο συναφής με την επιστημονική παράδοση της αρχαιολογίας, λαμβάνοντας υπόψη ότι πρόκειται για τον κατεξοχήν επιστημονικό χώρο που μελετά υλικά κατάλοιπα περασμένων εποχών. Προς επίρρωση αυτής της συνάφειας, ο κλάδος υιοθέτησε τον όρο της αρχαιολογίας στην ονομασία του (Αγριαντώνη, 2003, 43).

Η βιομηχανική αρχαιολογία γεννήθηκε την περίοδο που οι τεχνολογικές αλλαγές στη βιομηχανία και στην παγκόσμια οικονομία δημιούργησαν τους πρώτους εκτεταμένους ερειπιώνες στον βιομηχανικό κόσμο (Αγριαντώνη, 2003, 44). Η ραγδαία ανάπτυξη της επιστήμης και της βιομηχανίας έδωσε τη θέση της σε μια ταχύτατη αποβιομηχάνιση, κυρίως στον λεγόμενο ανεπτυγμένο κόσμο, με συνέπεια τον μαρασμό βιομηχανιών με μακρόχρονη ιστορία, την πληθυσμιακή ερήμωση ολόκληρων περιοχών και το μείζον πρόβλημα της ανεργίας (Καραβασίλη, χ.χ., 3). Η μεταπολεμική Μεγάλη Βρετανία ήταν η πρώτη που επλήγη από την αποβιομηχάνιση¹¹, ενώ ακολούθησε η ηπειρωτική Ευρώπη και η Αμερική. Σε αυτό το πλαίσιο, η βιομηχανική αρχαιολογία συνδέθηκε εξ αρχής με ένα αίσθημα απόγνωσης, απώλειας πόρων και αχρήστευσης δεξιοτήτων. Κατά συνέπεια, το πεδίο αυτό συσχετίστηκε εν τη γενέσει του με κοινωνικά αιτήματα που αφορούσαν στη διάσωση της μνήμης, των τοπικών και συλλογικών ταυτοτήτων αλλά και της απασχόλησης (Αγριαντώνη, 2003, 44).

Ο Hudson το 1963 ορίζει τη βιομηχανική αρχαιολογία ως την «οργανωμένη σε επίπεδο επιστημονικού κλάδου έρευνα των υλικών καταλοίπων βιομηχανιών του παρελθόντος» (Slotta, 1982, 180-181). Ο ορισμός του Buchanan, στην αρχή της δεκαετίας του 1970, διευρύνει την έννοια:

¹¹ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι την εποχή εκείνη έκλεισαν 2.000 κλωστοϋφαντουργικά εργοστάσια μόνο στην περιοχή του Μάντσεστερ και 500 ανθρακωρυχεία στην περιοχή της Σκωτίας (Αγριαντώνη, 2003, 44).

Η βιομηχανική αρχαιολογία είναι ένας ερευνητικός τομέας που ασχολείται με τη διερεύνηση, την κατανόηση, την καταγραφή και, σε μερικές περιπτώσεις, τη διατήρηση των βιομηχανικών μνημείων. Η σημασία αυτών των μνημείων πρέπει να τεθεί στο πλαίσιο της ιστορίας της κοινωνίας και της τεχνολογίας (Slota, 1982, 181).

Στους παραπάνω δύο ορισμούς αντικατοπτρίζεται η προσπάθεια ανάδειξης της επιστημονικότητας του κλάδου (Slota, 1982, 181). Με αρκετά ευρύ τρόπο, τόσο από πλευράς περιεχομένου όσο από πλευράς χρονολογικού προσδιορισμού, προσεγγίζει τη βιομηχανική αρχαιολογία ο Slota το 1982 ως τη «συστηματική διερεύνηση όλων των υλικών πηγών του βιομηχανικού παρελθόντος, από την προϊστορία ως και το παρόν» (Slota, 1982, 15). Σημειώνεται, επίσης, ο περιγραφικός ορισμός που δόθηκε για τη βιομηχανική αρχαιολογία στη Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά:

Βιομηχανική αρχαιολογία είναι μια διεπιστημονική μέθοδος μελέτης όλων των μαρτυριών, υλικών και άυλων, των τεκμηρίων, των τεχνουργημάτων, της στρωματογραφίας και των κατασκευών, των ανθρώπινων οικισμών και των φυσικών και αστικών τοπίων που δημιουργήθηκαν για ή από τη βιομηχανική διεργασία. Χρησιμοποιεί αυτές τις μεθόδους έρευνας που είναι οι πιο κατάλληλες για να διευρύνουν την κατανόηση του βιομηχανικού παρελθόντος και παρόντος (TICCIH, 2003, 2).

Η ενσωμάτωση στην έννοια του μνημείου κατασκευών και τεχνουργημάτων που δεν ανταποκρίνονται στις αισθητικές αξίες της μνημειακότητας της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί ένα από τα πρώτα επιτεύγματα της βιομηχανικής αρχαιολογίας (Αγριαντώνη, 2003, 44). Σταδιακά γίνεται σαφές ότι ο πολιτισμός ενός βιομηχανικού έθνους δεν περιλαμβάνει μόνο τα μνημεία τέχνης με ιστορική και αισθητική αξία, αλλά και τα μνημεία τεχνικής ανάπτυξης. Η σημασία των μνημείων αυτών έγκειται λιγότερο στις καλλιτεχνικές προθέσεις ή την παλαιότητά τους και περισσότερο στην ποιότητά τους ως τεκμηρίων, τα οποία προσδίδουν πληροφορίες (Slota, 1990/1991, 3). Το τεχνικό μνημείο ορίζεται ως:

Το κινητό ή ακίνητο αντικείμενο που συμβάλλει στην κατανόηση μιας εργασιακής διαδικασίας. Μπορεί να προέρχεται από όλους τους χώρους του εμπορίου, των μεταφορών, των μικρών βιοτεχνικών μονάδων και των μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, καθώς και κάθε άλλου τομέα που έχει επηρεαστεί από την τεχνική (Κόκκινος, 2004, 255).

Παραπλήσια έννοια με αυτήν του τεχνικού μνημείου έχει το βιομηχανικό μνημείο, το οποίο ορίζεται ως:

Οποιοδήποτε κτίριο ή άλλη σταθερή κατασκευή –ειδικά της περιόδου της βιομηχανικής επανάστασης– το οποίο είτε από μόνο του είτε σε συνδυασμό με μια εγκατάσταση ή εξοπλισμό περιγράφει ή σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό με τις απαρχές και την εξέλιξη των βιομηχανικών και τεχνικών διεργασιών (Κόκκινος, 2004, 255-256).

Ενδεικτικά, στα τεχνικά και βιομηχανικά μνημεία περιλαμβάνονται τα παρακάτω: εργοστάσια ένδυσης, ειδών διατροφής, μεταποίησης και δομικών υλικών, χημικές βιομηχανίες, κλωστήρια, υφαντουργεία, τυπογραφεία, οινοποιεία, οινοπνευματοποιεία, καπνεργοστάσια, βαφεία, σιδηρουργεία, εργοστάσια αερίοφωτος, σταθμοί ηλεκτροπαραγωγής, αντλιοστάσια, υδραγωγεία, μηχανοστάσια, μηχανολογικός εξοπλισμός, ορυχεία, μεταλλεία, λατομεία, ασβεστοκάμινοι, αλυκές, αποθήκες, σφαγεία, ελαιотριβεία, μύλοι (νερόμυλοι, ανεμόμυλοι, αλευρόμυλοι), γέφυρες, φούρνοι, βαγόνια και μηχανές τρένων, κτίρια σιδηροδρομικών σταθμών, λιμενικές εγκαταστάσεις, καρνάγια, φάρoi, παραδοσιακά επαγγέλματα ή ειδικότητες, τεχνικές και μέθοδοι παραγωγής, εργατικές κατοικίες κοντά σε εργοστάσια και ορυχεία κ.ά. (Παρθένης, 2007, 13· Βακαλοπούλου κ.ά., 2019, 3).

Επισημαίνεται ότι ο όρος «βιομηχανική αρχαιολογία» στα πρώτα του βήματα θεωρήθηκε μάλλον μεταβατικός και η καταλληλότητά του συχνά αμφισβητήθηκε (Μαυροειδή, 2010, 84· Αγγριαντώνη, 2003, 46). Εντούτοις, σύμφωνα με τη Μαυροειδή (2010, 84), πλέον αξιολογείται ως ακριβής και επαρκής, καθώς, αντιπαραβαλλόμενος με τον όρο «βιομηχανική ιστορία», προσθέτει μια νέα ερευνητική πηγή, τα φυσικά κατάλοιπα και τη συστηματική έρευνα πεδίου. Άλλωστε,

σήμερα η βιομηχανική αρχαιολογία δεν νοείται ως μονοθεματικό αντικείμενο που καθοδηγείται από τις ανάγκες της φυσικής διατήρησης μεμονωμένων μνημείων. Απεναντίας, στόχος της είναι να ερμηνεύσει τα κατάλοιπα και το περιβάλλον της εποχής της βιομηχανικής επανάστασης και στη συνέχεια της εκβιομηχάνισης, συμπλεκόμενη, κατ' αυτόν τον τρόπο, με την κοινωνική και την οικονομική ιστορία (Μαυροειδή, 2010, 84-85). Εξάλλου, τα περισσότερα βιομηχανικά τοπία ή εγκαταστάσεις της βιομηχανικής περιόδου εμπεριέχουν πλήθος στοιχείων για την κοινωνική ανακατάταξη και τον επαναπροσδιορισμό του ταξικού συστήματος που χαρακτήρισε τη διαδικασία της εκβιομηχάνισης. Έτσι, το πολιτιστικό πλαίσιο αναδεικνύεται σε εξίσου σημαντικό παράγοντα για την κατανόηση ενός βιομηχανικού μνημείου (Μαυροειδή, 2010, 87).

Ωστόσο, η βιομηχανική αρχαιολογία εγείρει ένα ερώτημα σχετικά με τη χρονολογική οριοθέτηση του κλάδου, το οποίο συνεχίζει να απασχολεί τους ειδικούς έως και σήμερα (Μαυροειδή, 2010, 87). Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι το πεδίο αυτό περιλαμβάνει στοιχεία του παρελθόντος που δεν ανήκουν στη βιομηχανική εποχή (Slota, 1982, 15· Κόκκινος, 2004, 55). Άλλωστε, εξ αρχής κρίθηκε σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί ο όρος «βιομηχανική αρχαιολογία» αντί για «αρχαιολογία της βιομηχανικής εποχής», ο οποίος θα ήταν χρονολογικά περιοριστικός (Palmer, 2013, 17). Σύμφωνα με μια άλλη προσέγγιση, η βιομηχανική αρχαιολογία μελετά τους τελευταίους τρεις αιώνες, από τον 18^ο αιώνα και μετά, δηλαδή κατά κύριο λόγο την εμφάνιση και την εξάπλωση της εκβιομηχάνισης¹². Το σκεπτικό αυτής της προσέγγισης είναι ότι τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο η βιομηχανία αναλαμβάνει έναν πρωτοφανή ρόλο στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πεδίο σε σχέση με το παρελθόν, μετασχηματίζοντας ριζικά τις κοινωνικές δομές και δημιουργώντας καθορισμένες κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους κύριους παράγοντες της παραγωγής, δηλαδή το κεφάλαιο και την εργασία (Μαχαίρας, 1986, 17).

Παρά τους όποιους προβληματισμούς, ο κλάδος χαρακτηρίζεται από συναίνεση σε τρία βασικά ζητήματα. Πρώτον, η έρευνα των βιομηχανικών αρχαιολόγων αφορά στην παραγωγή, τη διανομή και την κατανάλωση εμπορευμάτων, τόσο με την πιο παραδοσιακή έννοια, όσο και με μια διευρυμένη προσέγγιση των μορφών παραγωγής και διανομής. Δεύτερον, η βιομηχανική

¹² Dorel-Ferré, G. (1998). *Le patrimoine industriel. Bulletin de Liaison des Professeurs d'Histoire-Géographie de l'Académie de Reims. n° 15.* Διαθέσιμο στο: <http://www.cndp.fr/crdp-reims/ressources/brochures/blphg/bul15/Pat-ind.htm> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

κληρονομιά ενέχει θεμελιώδη σημασία και ως εκ τούτου επιδιώκεται η διαφύλαξη και η διατήρηση του βιομηχανικού παρελθόντος, μέσω συστηματικών πρακτικών καταγραφής, προβολής και ενίσχυσης της κατανόησης για το παρελθόν αυτό. Τέλος, αναγνωρίζονται οι σημαντικές κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις του βιομηχανικού παρελθόντος, οι οποίες αποτυπώνονται στη μελέτη των ποικίλων τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι οργάνωναν τη ζωή και την εργασία τους. Σε αυτό το πλαίσιο, τα φυσικά κατάλοιπα των βιομηχανιών αντιμετωπίζονται ως τεκμήρια της ανθρώπινης προσπάθειας με σημαντικές κοινωνικές και πολιτιστικές παραμέτρους και η μελέτη τους συμβάλλει σε έναν ευρύτερο ιστορικό διάλογο (Μαυροειδή, 2010, 88-89).

1.3. Οργανισμοί προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς

Σήμερα η βιομηχανική κληρονομιά εντάσσεται στο έργο μιας σειράς διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών οργανισμών, οι οποίοι ασχολούνται με την προστασία, τη μελέτη και την ανάδειξή της. Στη συνέχεια ακολουθεί μια επισκόπηση των κυριότερων οργανισμών αυτού του είδους, καθώς και ορισμένων βασικών πρωτοβουλιών που έχουν αναληφθεί για τη διαφύλαξη και την προβολή της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Η UNESCO, αναγνωρίζοντας τον αντίκτυπο της εκβιομηχάνισης στον ανθρώπινο πολιτισμό (TICCIH, 2003, 3), έχει εντάξει στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς δεκάδες βιομηχανικά μνημεία σε όλον τον κόσμο. Μια καταγραφή των μνημείων αυτών περιλαμβάνεται στον ιστότοπο της Ευρωπαϊκής Διαδρομής Βιομηχανικής Κληρονομιάς - ERIH του Συμβουλίου της Ευρώπης¹³, στην οποία γίνεται αναφορά παρακάτω. Ένα από τα πρώτα τέτοια μνημεία είναι το Ironbridge Gorge, στο Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο εγγράφηκε στον Κατάλογο το 1986. Το μνημείο περιλαμβάνει την πρώτη σιδερένια γέφυρα στον κόσμο και είναι παγκοσμίως γνωστό ως σύμβολο της Βιομηχανικής Επανάστασης¹⁴.

¹³ ERIH. (n.d.). *UNESCO World Heritage List - Industrial Related Sites*. Διαθέσιμο στο: https://www.erih.net/index.php?id=167&L=3%27A%3D0%27A%3D0%27A%3D0&tx_erihlinks_erihlinks%5Bcategory%5D=8&tx_erihlinks_erihlinks%5Bcontroller%5D=Category (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁴ UNESCO World Heritage Centre. (1986). *Ironbridge Gorge*. Διαθέσιμο στο: <http://whc.unesco.org/en/list/371> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Η Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage), γνωστή με το ακρωνύμιο TICCIH, ιδρύθηκε επισήμως το 1978. Στόχος του TICCIH είναι η προώθηση της διεθνούς συνεργασίας για τη διατήρηση, συντήρηση, μελέτη, τεκμηρίωση, έρευνα, ερμηνεία και προαγωγή της εκπαίδευσης στον τομέα της βιομηχανικής κληρονομιάς. Το TICCIH διατηρεί ως μέλη τόσο μεμονωμένα άτομα όσο και φορείς, εντούτοις οργανώνεται μέσα από εθνικές ενώσεις, σε όσες χώρες έχουν αναγνωρίσει έναν εθνικό φορέα βιομηχανικής κληρονομιάς.

Το 2014 το TICCIH υπέγραψε Μνημόνιο Συνεργασίας με το ICOMOS, με στόχο τη θεσμοθέτηση της συνεργασίας των δύο διεθνών οργανισμών. Επιπρόσθετα, το 2011 οι δύο οργανισμοί εξέδωσαν τις «Αρχές για τη Συντήρηση των Τόπων, Κατασκευών, Περιοχών και Τοπίων της Βιομηχανικής Κληρονομιάς», γνωστές ως «Αρχές του Δουβλίνου»¹⁵. Το TICCIH, υπό την ιδιότητά του ως ειδικού συμβούλου του ICOMOS σε όλα τα ζητήματα που άπτονται της μελέτης και της διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς, γνωμοδοτεί επί των βιομηχανικών μνημείων ιστορικής σημασίας που είναι υποψήφια προς ένταξη στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO¹⁶.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά, ένα ντοκουμέντο - διακήρυξη το οποίο συντάχθηκε από το TICCIH στο πλαίσιο του 12^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου του, το 2003. Η διακήρυξη πήρε το όνομα της βιομηχανικής πόλης των Ουραλίων όπου έγινε η συνάντηση (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 28). Η Χάρτα ορίζει τις βασικές έννοιες και τις θεμελιώδεις μεθόδους μελέτης της βιομηχανικής κληρονομιάς και παράλληλα αναφέρεται σε ζητήματα αξιών, στη σημασία του εντοπισμού, της καταγραφής και της μελέτης, της νομικής προστασίας, της συντήρησης και διατήρησης, της εκπαίδευσης και κατάρτισης, καθώς και της παρουσίασης και ερμηνείας της βιομηχανικής κληρονομιάς (TICCIH, 2003).

¹⁵ ICOMOS. (2011). *Joint ICOMOS–TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. «The Dublin Principles». Διαθέσιμο στο: https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/10/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁶ TICCIH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://ticcih.org/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Ενώσεων Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς (European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage - E-FAITH) είναι ένας μη κυβερνητικός οργανισμός, στόχος του οποίου είναι η προώθηση της μελέτης και της έρευνας, η καταγραφή, συντήρηση, ανάπτυξη, διαχείριση και ερμηνεία της βιομηχανικής και τεχνικής κληρονομιάς, καθώς και η διευκόλυνση της συνεργασίας μεταξύ των ενώσεων που είναι συνδεδεμένοι με τον οργανισμό. Πρόκειται για ένα δίκτυο που προωθεί τις επαφές και τη συνεργασία μεταξύ εθελοντών και μη κερδοσκοπικών εθελοντικών ενώσεων στην Ευρώπη, παρέχοντας μια πλατφόρμα για τη διοργάνωση συναντήσεων, την ανταλλαγή εμπειριών και την αλληλοϋποστήριξη ποικίλων δράσεων και εκστρατειών¹⁷. Σημειώνεται ότι υπό τον συντονισμό της E-FAITH, το 2015 ανακηρύχθηκε Έτος Ευρωπαϊκής Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς¹⁸.

Η Διεθνής Επιτροπή για την Ιστορία της Τεχνολογίας (International Committee for the History of Technology - ICOHTEC) ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1968, κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, προκειμένου να αποτελέσει ένα *forum* για τους μελετητές της ιστορίας της τεχνολογίας εκατέρωθεν του σιδηρού παραπετάσματος. Σύμφωνα με το καταστατικό του Οργανισμού, κύριος στόχος του είναι να προάγει τη διεθνή και διεπιστημονική συνεργασία για τη μελέτη και την ανάπτυξη της ιστορίας της τεχνολογίας¹⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, ο φορέας ασχολείται έμμεσα και με τη βιομηχανική κληρονομιά (Παρθένης, 2007, 8).

Η Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς (European Route of Industrial Heritage - ERIH) είναι ένα δίκτυο το οποίο θεσπίστηκε το 1999, όταν η Γερμανική Εταιρεία Βιομηχανικού Πολιτισμού, η οποία πλέον έχει διακόψει τη λειτουργία της, πρότεινε τη σύσταση ενός πανευρωπαϊκού δικτύου, με στόχο τη μελέτη των συσχετίσεων και την εξεύρεση κοινών τόπων μεταξύ των στοιχείων της ευρωπαϊκής βιομηχανικής κληρονομιάς, καθώς και την ανάδειξή της ως παράγοντα τουριστικής ανάπτυξης. Σήμερα το δίκτυο περιλαμβάνει περίπου 2.000 βιομηχανικά μνημεία από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, τα οποία συνδέονται μέσω επιμέρους θεματικών και

¹⁷ E-FAITH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.e-faith.org/home/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

¹⁸ European Industrial and Technical Heritage Year 2015. Διαθέσιμο στο: <http://www.industrialheritage2015.eu/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

¹⁹ ICOHTEC. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.icohtec.org/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

περιφερειακών διαδρομών²⁰. Το 2019 το δίκτυο πιστοποιήθηκε ως «Πολιτιστική Διαδρομή του Συμβουλίου της Ευρώπης»²¹.

Πέραν των ανωτέρω διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών, σε εθνικό επίπεδο λειτουργούν επίσης φορείς, οι οποίοι προάγουν την προστασία και τη μελέτη της βιομηχανικής κληρονομιάς. Στις ΗΠΑ λειτουργεί η Εταιρεία Βιομηχανικής Αρχαιολογίας (Society for Industrial Archeology - SIA), ένας μη κερδοσκοπικός, διεπιστημονικός οργανισμός, ο οποίος ιδρύθηκε το 1971 με σκοπό να προάγει τη μελέτη, αναγνώριση και διατήρηση των φυσικών καταλοίπων του βιομηχανικού και τεχνολογικού παρελθόντος²². Στο Ηνωμένο Βασίλειο λειτουργεί η Ένωση για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία (Association for Industrial Archaeology - AIA), η οποία ιδρύθηκε το 1973 με στόχο τη μελέτη, διαφύλαξη και ανάδειξη της βρετανικής βιομηχανικής κληρονομιάς²³. Στη Γαλλία λειτουργεί η Επιτροπή πληροφόρησης και συνεργασίας για την αρχαιολογία, τη μελέτη και την αξιοποίηση της βιομηχανικής κληρονομιάς (Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel - CILAC), η οποία ιδρύθηκε το 1978 με στόχο τη μελέτη, διατήρηση και ερμηνεία της βιομηχανικής κληρονομιάς σε όλες της τις διαστάσεις²⁴.

Η Φλαμανδική Ένωση Βιομηχανικής Αρχαιολογίας (Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie - VVIA) αποτελεί μη κυβερνητικό οργανισμό που ιδρύθηκε το 1978 για την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς της φλαμανδικής περιοχής του Βελγίου²⁵. Η Ένωση Βιομηχανικής Κληρονομιάς της Ιρλανδίας (Industrial Heritage Association of Ireland - IHAi) ιδρύθηκε το 1996 και αποτελεί τον εθνικό φορέα καταγραφής και συντήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς²⁶. Η

²⁰ ERIH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.erih.net/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

²¹ Council of Europe. (n.d.). *European Route of Industrial Heritage*. Διαθέσιμο στο: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/european-route-of-industrial-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

²² SIA. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.sia-web.org/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

²³ AIA. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://industrial-archaeology.org/index.php> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

²⁴ CILAC. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.cilac.com/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

²⁵ European Heritage Awards (2019). *VVIA - Flemish Association for Industrial Archaeology, Belgium*. Διαθέσιμο στο: <http://www.europeanheritageawards.eu/winners/vvia-flemish-association-industrial-archaeology-belgium/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

²⁶ IHAi. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://ihai.ie/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

Ιταλική Ένωση για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία (Associazione Italiana per il Patrimonio Archeologico Industriale - AIPAI) είναι μη κερδοσκοπικός οργανισμός που ιδρύθηκε το 1997²⁷.

1.4. Η προστασία και ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα

Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα ξεκίνησε σχεδόν έναν αιώνα μετά την έναρξη της βιομηχανικής επανάστασης στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης (Καλόγρη, Μαργαρίτη & Τσοκόπουλος, 1986, 12). Τα πρώτα βήματα της ελληνικής βιομηχανίας οριοθετούνται χρονικά στο τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα (Αγριαντώνη, 2010, 9). Η χώρα δεν βίωσε τη βιομηχανική επανάσταση όπως τη βίωσε η Κεντρική Ευρώπη, ούτε έχει να επιδείξει τη βαριά βιομηχανία άλλων χωρών. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Χατζηϊωσήφ (1986, 55), στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ βιομηχανική επανάσταση, όπως αυτή ορίστηκε από τον Hobsbawm, ως μια συνεχής και αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης, η οποία οφείλεται σε μια διαρκή τεχνολογική επανάσταση και σε συνεχείς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Αυτό δεν συνεπάγεται, ωστόσο, ότι η χώρα δεν έχει τη δική της ιστορία σε αυτόν τον τομέα (Αγριαντώνη & Μπελαβίλας, 1998, 19). Η αποδελτίωση των γραπτών πηγών μαρτυρά ότι η τεχνολογική εξέλιξη των ελληνικών βιομηχανιών ήταν σημαντική, η ανανέωση του εξοπλισμού ήταν αρκετά συχνή και η ποιότητα των μηχανών αρκετές φορές ήταν υψηλή. Η ελληνική βιομηχανία εκφράζεται από μια ιδιότυπη συνέχεια, η οποία οφείλει να ανασυντεθεί, μέσα από τις διασωθείσες μαρτυρίες (Καλόγρη κ.ά., 1986, 9-12). Οι μαρτυρίες αυτές, τόσο του αυτόχθονος βιομηχανικού πολιτισμού, κατά κύριο λόγο στην προβιομηχανική φάση, όσο και του προερχόμενου από το εξωτερικό, στο πλαίσιο των ριζικών αλλαγών της βιομηχανικής επανάστασης, αποτελούν βασικό στοιχείο της κληρονομιάς της χώρας (ΥΠΠΟ, 1999, 7).

Οι πρώτες πρωτοβουλίες που καταδεικνύουν την ευαισθησία για την τύχη του ελληνικού προβιομηχανικού και βιομηχανικού παρελθόντος αναλαμβάνονται τη δεκαετία του 1980. Τα πρώτα βήματα γίνονται από τους σιδηροδρομικούς, οι οποίοι ιδρύουν το πρώτο μικρό μουσείο

²⁷ Assorestauro. (n.d.). AIPAI - Associazione Italiana per il Patrimonio Archeologico Industriale. Διαθέσιμο στο: <https://www.assorestauro.org/en/socio/aipai-associazione-italiana-per-il-patrimonio-archeologico-industriale.html> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

σιδηροδρόμων και αναβιώνουν το λεγόμενο τρενάκι του Πηλίου, στον Βόλο. Στη Θεσσαλονίκη, ένα σωματείο ενεργών πολιτών θέτει σε κίνηση ένα φιλόδοξο σχέδιο για τη δημιουργία ενός τεχνικού μουσείου, συγκεντρώνοντας παροπλισμένο τεχνολογικό εξοπλισμό από επιστημονικά εργαστήρια, τηλεπικοινωνιακά κέντρα, εγκαταστάσεις εκτύπωσης εφημερίδων και παλιά εργοστάσια (Τραγανού-Δεληγιάννη, 2001, 6). Το 1982, το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα δημιουργεί μια ομάδα εργασίας για τη συστηματική καταγραφή των παραδοσιακών τεχνικών. Το 1986, το περιοδικό *Αρχαιολογία*, σε συνεργασία με το Υπουργείο Πολιτισμού, διοργανώνει το πρώτο Συνέδριο για τη Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα. Ακολουθεί η συστηματική ενεργοποίηση φορέων, όπως το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Λούβη, 2003, 52).

Τη δεκαετία του 1980 το Υπουργείο Πολιτισμού ξεκινά τις πρώτες κηρύξεις προβιομηχανικών και βιομηχανικών μνημείων ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων (ΥΠΠΟ, 1999, 11). Την περίοδο αυτή, τα μνημεία της βιομηχανικής κληρονομιάς προστατεύονται από τις διατάξεις του Ν. 1469 (ΦΕΚ Α/169/7-8-1950). Η διάσωση και η προβολή των μνημείων αυτών συστηματοποιείται με το π.δ. 941 (ΦΕΚ Α/320/17-10-1977), με το οποίο ιδρύεται το Τμήμα Νεωτέρων Μνημείων της Διεύθυνσης Λαϊκού Πολιτισμού του ΥΠΠΟ, καθώς και οι Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων. Έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980, τα βιομηχανικά κτίρια προσεγγίζονται με γνώμονα την αρχιτεκτονική τους σύνθεση. Εντούτοις, από τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, το Υπουργείο Πολιτισμού, αξιοποιώντας τη συσσωρευμένη διεθνή εμπειρία, αναγνωρίζει ότι τα προβιομηχανικά και βιομηχανικά μνημεία συνιστούν σημαντικά τεκμήρια όχι μόνο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας (Μάρη, 1999, 8). Οι καταγραφές και οι κηρύξεις μεμονωμένων κτιρίων και συνόλων συστηματοποιούνται, ενώ σε αυτές περιλαμβάνονται πλέον όχι μόνο τα κελύφη αλλά και οι σωζόμενοι εξοπλισμοί, μηχανήματα και αρχειακό και φωτογραφικό υλικό (Μάρη, 1999, 8· ΥΠΠΟ, 1999, 11). Παράλληλα, η Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού δημιουργεί ειδικό Αρχείο Βιομηχανικών Μνημείων και εντείνει την προσπάθεια διάσωσης αρχείων, γραπτών και προφορικών μαρτυριών του βιομηχανικού πολιτισμού (ΥΠΠΟ, 1999, 11). Σήμερα, τα ζητήματα που αφορούν στα μνημεία ιδιαίτερης βιομηχανικής σημασίας ρυθμίζονται από τις διατάξεις του Ν. 3028 (ΦΕΚ Α/153/28-6-2002).

Σημαντικό είναι το έργο που επιτέλεσε για την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς το Κοινωφελές Ίδρυμα και μετέπειτα Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα της Ελληνικής Τράπεζας Βιομηχανικής Ανάπτυξης - ΠΤΙ ΕΤΒΑ, το οποίο εκδίδει το περιοδικό *Τεχνολογία* την περίοδο 1987 - 2001. Το περιοδικό πραγματεύεται ζητήματα τεχνολογίας και βιομηχανικής αρχαιολογίας και παράλληλα περιλαμβάνει ενημερωτικό υλικό σχετικά με τη δημιουργία και τη διαχείριση μουσείων, καθώς και τη διοργάνωση σχετικών επιστημονικών εκδηλώσεων²⁸. Το ΠΤΙ ΕΤΒΑ είναι το πρώτο επιστημονικό ίδρυμα το οποίο ασχολείται συστηματικά με την προβιομηχανική και τη βιομηχανική κληρονομιά (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 5). Το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς - ΠΙΟΠ, μετεξέλιξη του ΠΤΙ ΕΤΒΑ, υποστηρίζει τη διάσωση και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας, με έμφαση στη βιοτεχνική και βιομηχανική τεχνολογία και συνδέοντας τον πολιτισμό με το περιβάλλον (Κωτσαλένη & Παπαγεωργίου, 2020, 218). Σήμερα το ΠΙΟΠ διαχειρίζεται εννέα θεματικά τεχνολογικά μουσεία, διασπαρμένα στην ελληνική επικράτεια, τα οποία ως τυπολογία μουσείου αποτελούν τον πλέον ολοκληρωμένο τρόπο διάσωσης και μετάδοσης μιας τεχνογνωσίας και της ιστορίας της (Παλυβού, 2005, 7). Σύμφωνα με την πολιτική του ΠΙΟΠ στο πλαίσιο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης, η φιλοσοφία του Δικτύου είναι προσανατολισμένη προς την πολιτιστική και έμμεσα την οικονομική αναβάθμιση των τοπικών κοινωνιών, με όχημα τον πολιτιστικό τουρισμό (Πούλιος κ.ά., 2015, 84). Παράλληλα, το Ίδρυμα διατηρεί Ιστορικό Αρχείο και Βιβλιοθήκη, διατελεί ερευνητικό έργο και πραγματοποιεί εκδόσεις, πολιτιστικές και επιστημονικές εκδηλώσεις, καθώς και εκπαιδευτικά προγράμματα. Επιπλέον, έχει λάβει διαπίστευση από την UNESCO για να λειτουργεί ως συμβουλευτικός φορέας σε θέματα άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς (Κωτσαλένη & Παπαγεωργίου, 2020, 218).

Το Ελληνικό Τμήμα της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς - TICCIH ιδρύεται το 1992. Ο φορέας προωθεί σημαντικά έργα διάσωσης και ανάδειξης των μνημείων της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας, σε συνεργασία με κρατικούς και επιστημονικούς φορείς (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 7). Σύμφωνα με το καταστατικό του, στους σκοπούς του Ελληνικού Τμήματος του TICCIH συγκαταλέγονται η προώθηση της συνεργασίας για τη διαφύλαξη, συντήρηση, διερεύνηση,

²⁸ ΠΙΟΠ. (χ.χ.). *Δελτίο «Τεχνολογία»*. Διαθέσιμο στο: <https://www.piop.gr/el/Publications/DeltioTexnologia.aspx> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

μελέτη και τεκμηρίωση της βιομηχανικής κληρονομιάς, η ανταλλαγή συναφών γνώσεων και εμπειριών σε επιστημονικό, τεχνολογικό και οργανωτικό επίπεδο, καθώς και η σχετική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού²⁹. Το Ελληνικό Τμήμα TICCIH διοργανώνει το πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριό του τον Δεκέμβριο 1994 στη Θεσσαλονίκη, το οποίο αναδεικνύει «τον πλούτο του παραμελημένου τεχνικού πολιτισμού». Τον Ιούνιο 1997 ο φορέας διοργανώνει το 10^ο Διεθνές Συνέδριο του TICCIH στη Θεσσαλονίκη, τότε Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, ενώ στο πλαίσιο του Συνεδρίου και σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού και τις Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, πραγματοποιεί κινητή φωτογραφική έκθεση με τίτλο «Βιομηχανικά Μνημεία της Ελλάδας» (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 4-7· ΥΠΠΟ, 1999, 11).

Αξίζει να αναφερθεί η συνεργασία του Ελληνικού Τμήματος TICCIH με το Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, το οποίο ιδρύθηκε το 1972 ως Επιστημονική Επιτροπή του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας. Από το 1992 το Ελληνικό ICOMOS λειτουργεί ως ανεξάρτητο και αναγνωρισμένο επιστημονικό σωματείο³⁰. Με την υποστήριξη των Ελληνικών Τμημάτων των δύο διεθνών οργανισμών, το 2014, η Λαυρεωτική, με τα αρχαία και τα νεότερα μεταλλεία, εντάχθηκε στον προκαταρκτικό κατάλογο της UNESCO³¹, έτσι ώστε μελλοντικά να υποστηριχθεί η ένταξη του μνημείου στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς του Οργανισμού (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 28). Επιπλέον, τον Οκτώβριο 2015, στο πλαίσιο του Έτους Ευρωπαϊκής Βιομηχανικής και Τεχνικής Κληρονομιάς, τα δύο Ελληνικά Τμήματα συνδιοργάνωσαν επιστημονική διημερίδα και έκθεση με τίτλο «Βιομηχανική κληρονομιά στην Ελλάδα, 1980-2015. Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση», με τη συμμετοχή του ΕΜΠ και του Κέντρου Αρχιτεκτονικής Μεσογείου και τη στήριξη του Τεχνολογικού Πάρκου Λαυρίου, του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας Δήμου Βόλου - ΔΗΚΙ, του Πολυτεχνείου Κρήτης, του ΠΙΟΠ και του Ιστορικού Αρχείου ΔΕΗ (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 1).

²⁹ TICCIH-Ελληνικό Τμήμα. (1992). *Καταστατικό Σωματείου*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/ticcih-gr-katastatitko> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

³⁰ Ελληνικό ICOMOS. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://www.icomoshellenic.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

³¹ UNESCO World Heritage Centre. (2014). *Ancient Lavrion*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5857/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

Σε τοπικό επίπεδο, ειδική μνεία αξίζει να γίνει στο Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας και Τεκμηρίωσης Βόλου - ΔΗΚΙ, η δημιουργία του οποίου λειτούργησε καταλυτικά για τη διάσωση και την ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς του Βόλου (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 24).

Στα πρώτα τους βήματα, οι προσπάθειες διάσωσης της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα επικεντρώνονται στα κτίρια, μέσω του χαρακτηρισμού τους ως διατηρητέων. Αντιθέτως, οι μηχανές αντιμετωπίζονται ως «ενδιαφέροντα γλυπτά αγνώστου χρήσης» και εγκαταλείπονται στην ετυμηγορία του χρόνου. Ωστόσο, οι μηχανές ξεδιπλώνουν άγνωστες πτυχές της εθνικής ιστορικής διαδρομής, δίνουν στοιχεία για την εισαγωγή τεχνολογίας από την Ευρώπη και παράλληλα μαρτυρούν την κατάσταση της εργατικής τάξης, το παρελθόν των πόλεων που τις φιλοξένησαν, αλλά και την ιστορία των ανθρώπων που τις έθεσαν σε λειτουργία (Αγριαντώνη & Μπελαβίλας, 1998, 17-20). Μια προσπάθεια καταγραφής βιομηχανικού εξοπλισμού πραγματοποιείται με το ερευνητικό πρόγραμμα «Καταγραφή και Αποτίμηση Ιστορικού Βιομηχανικού Εξοπλισμού», το οποίο εκπονείται από το ΕΜΠ σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών την περίοδο 1995-1996 (Αγριαντώνη & Μπελαβίλας, 1998). Ειδική μνεία αξίζει στο δραματοποιημένο ντοκιμαντέρ με τίτλο «Σιωπηλές Μηχανές» που σκηνοθετεί ο Θανάσης Ρεντζής, ο οποίος συνοδεύει τους ερευνητές σε όλη την Ελλάδα (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 35).

Άλλες μεγάλης κλίμακας έρευνες που υλοποιήθηκαν στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες είχαν ως αντικείμενο την καταγραφή και έρευνα της προβιομηχανικής κληρονομιάς, των ιστορικών φάρων, της κλωστοϋφαντουργίας, των ορυχείων, της περιοχής της Δωδεκανήσου, των σιδηροδρόμων, των αγροτοβιομηχανικών συγκροτημάτων, των βιομηχανικών οικισμών και των μονάδων παραγωγής ενέργειας (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 30).

Εμβληματικές περιπτώσεις επανάχρησης βιομηχανικών εγκαταστάσεων αποτελούν η Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων στις εγκαταστάσεις του παλιού εργοστασίου φωταερίου, το Τεχνολογικό Πάρκο Λαυρίου που δημιούργησε το ΕΜΠ στον χώρο των εργοστασίων της Γαλλικής

Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου, καθώς και η δημιουργία Κέντρου Τεχνικού Πολιτισμού - Βιομηχανικού Μουσείου Ερμούπολης στη Σύρο, το οποίο στεγάζεται σε τέσσερα εργοστάσια.

Αξίζει να αναφερθεί ότι το Βιομηχανικό Μουσείο Φωταερίου στην Τεχνόπολη του Δήμου Αθηναίων, το Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης, το Μεταλλευτικό Πάρκο Φωκίδας - Vagonetto, το Μουσείο Τηλεπικοινωνιών του Ομίλου ΟΤΕ και το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη είναι μέλη της Ευρωπαϊκής Διαδρομής Βιομηχανικής Κληρονομιάς - ERIH, ενώ στην ιστοσελίδα του δικτύου προβάλλονται και άλλα μουσεία ανάδειξης της ελληνικής βιομηχανικής κληρονομιάς, όπως είναι τα τεχνολογικά μουσεία του ΠΙΟΠ, το Μουσείο Καπνού Δήμου Καβάλας, το Βιομηχανικό Μουσείο Τομάτας «Δ. Νομικός» κ.ά.³².

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι παράλληλα με τις εγκαταστάσεις που διασώθηκαν ή και επαναχρησιμοποιήθηκαν, συντελέστηκαν καταστροφές εργοστασίων, αποξηλώθηκαν μηχανολογικοί εξοπλισμοί, υπήρξαν απώλειες αρχείων και παράλληλα δεν προστατεύτηκαν ιστορικές βιομηχανικές μονάδες (Ελληνικό Τμήμα TICCIH & Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 2015, 49). Ως εκ τούτου, απαιτείται η υιοθέτηση και εφαρμογή μιας σαφούς πολιτικής ως προς τη διαφύλαξη, τη διατήρηση, τη μελέτη, τη δημοσίευση, την ανάδειξη και κυρίως τη θέσπιση προτεραιοτήτων που επιτρέπουν την πραγματική διάσωση των βιομηχανικών καταλοίπων της χώρας (Λούβη, 2003, 50).

1.5. Μουσεία: εννοιολογικές προσεγγίσεις

Το πάθος του συλλέγειν είναι βαθιά ριζωμένο στην ανθρώπινη φύση. Η επιθυμία των ανθρώπων να συγκεντρώνουν αντικείμενα, τα οποία θεωρούνται όμορφα, δαπανηρά, σπάνια ή απλώς αξιοπερίεργα, μαρτυρείται σε όλους τους πολιτισμούς, από τα βάθη των αιώνων (Van der Wateren, 1999, 190). Εντούτοις, το σύγχρονο μουσείο αποτελεί ευρωπαϊκό φαινόμενο, το οποίο αργότερα διαδόθηκε στον υπόλοιπο κόσμο. Τα κίνητρα για τη δημιουργία μιας συλλογής είναι ποικίλα και μπορεί να αφορούν στην επιθυμία για γνώση και έρευνα, σε συναισθηματικές ανάγκες, στη φιλοδοξία για κοινωνική ανέλιξη και καταξίωση, ή σε οικονομική επένδυση

³² ERIH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.erih.net/> (ανακτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 2020).

(Οικονόμου, 2003, 30). Ωστόσο, ανεξαρτήτως κινήτρων, όταν διαμορφώνεται μια συλλογή, ο κάτοχός της εμφορείται από την επιθυμία να την προβάλει. Η επιθυμία αυτή συνδέεται με την αρχή της δημιουργίας του μουσείου, καθώς οι συλλογές αποτελούν τον πυρήνα κάθε μουσείου (Γκαζή, 1999, 39-40). Όλες οι συλλογές μουσείων έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: αποτελούνται από αντικείμενα, τα οποία ανάγονται στο παρελθόν και τα οποία συγκεντρώθηκαν με έναν βαθμό σκοπιμότητας (Pearce, 1999, 48).

Ο όρος *μουσείον* αρχικά αφορούσε στο τέμενος των Μουσών της αρχαίας Ελλάδας (Γκαζή, 1999, 39). Στη λατινική γλώσσα το *musaeum* αναφερόταν σε έναν χώρο αφιερωμένο στις εννέα Μούσες. Ειδικότερα, έτσι ονομάστηκε ένα λόγιο ίδρυμα της ύστερης κλασικής Αλεξάνδρειας, το οποίο πιθανόν συνδεόταν με τη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας (Pearce, 2002, 138). Ο όρος κάνει την εμφάνισή του ξανά τον 15^ο αιώνα στη Φλωρεντία για να χαρακτηρίσει τη συλλογή του Λαυρέντιου του Μεγαλοπρεπούς των Μεδίκων, αναφερόμενος περισσότερο στον πλούτο της συλλογής και όχι σε κάποιο συγκεκριμένο κτίριο. Την περίοδο του Διαφωτισμού, ο όρος προσλαμβάνει εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα και αναφέρεται σε τίτλους βιβλίων για να υποδηλώσει την ενδελεχή ανάπτυξη ενός θέματος. Ο συσχετισμός του μουσείου με το κτίριο που στεγάζει μια συλλογή καθιερώνεται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Τον 19^ο αιώνα, ο όρος προσλαμβάνει τη σύγχρονη σημασία του και το μουσείο ταυτίζεται με τον χώρο στον οποίο φυλάσσονται αρχαιότητες και άλλα αντικείμενα ενδιαφέροντος, με σκοπό τη διδασχή και την αναψυχή του κοινού (Γκαζή, 1999, 39).

Στην Ελλάδα η ιστορία των μουσείων ξεκινά με τα πρώτα βήματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και συνδέεται άρρηκτα με την προστασία και φύλαξη των αρχαιοτήτων, οι οποίες λειτούργησαν ως σύμβολα εθνικής ταυτότητας και υπερηφάνειας (Γκαζή, 1999, 43· Οικονόμου, 2003, 52-53). Το πρώτο μουσείο ιδρύεται από τον Ιωάννη Καποδίστρια το 1829. Πρόκειται για το Εθνικό Μουσείο Αίγινας, το οποίο στεγάζεται στο Ορφανοτροφείο του νησιού και διοικείται από τον Κερκυραίο λόγιο Ανδρέα Μουστοξύδη. Το πρώτο μουσείο που κτίστηκε στην Ελλάδα αλλά και το πρώτο συστηματικά οργανωμένο μουσείο είναι αυτό της Ακρόπολης, το οποίο κατασκευάστηκε τη δεκαετία 1864-1874 (Γκαζή, 1999, 43-44).

Σε διεθνές επίπεδο, εξέχουσα θέση στο πεδίο της ανάπτυξης και διαχείρισης των μουσείων, καθώς και της προώθησης της μουσειολογίας, κατέχει το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων - ICOM, το οποίο ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1946. Το ICOM είναι μη κερδοσκοπικός, μη κυβερνητικός οργανισμός με βασική αποστολή την έρευνα, διατήρηση, συνέχιση και επικοινωνία προς την κοινωνία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς της ανθρωπότητας, υλικής και άυλης (ICOM, 2017, 2). Για την επίτευξη των σκοπών του, το ICOM έχει ιδρύσει 32 Διεθνείς Επιτροπές με εξειδικευμένο αντικείμενο. Επιπλέον, ο Οργανισμός επικουρείται από 119 Εθνικές Επιτροπές, οι οποίες συμβάλλουν στον έγκαιρο εντοπισμό σχετικών προβλημάτων του αντίστοιχου κράτους, καθώς και στην παροχή πληροφόρησης για εθνικές ή διεθνείς πρωτοβουλίες. Στις σημαντικότερες πρωτοβουλίες του Οργανισμού συγκαταλέγεται η καθιέρωση του ετήσιου εορτασμού της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων, τη 18^η Μαΐου (Βασιλειάδης & Μπουτσιούκη, 2015, 79). Σήμερα το ICOM αριθμεί πάνω από 40.000 μέλη σε 140 χώρες και εδάφη³³, συγκροτώντας ένα παγκόσμιο δίκτυο επικοινωνίας για τα μουσεία και τους επαγγελματίες τους σε όλους τους τομείς και τις ειδικότητες (ICOM, 2009, 47).

Η εξέλιξη των ορισμών που έχει υιοθετήσει το ICOM και άλλοι επαγγελματικοί οργανισμοί για το μουσείο τις τελευταίες δεκαετίες αντανακλά τη μετατόπιση του κέντρου βάρους μεταξύ των λειτουργιών του μουσείου, της αποστολής του και των ιδανικών που αυτό πρεσβεύει (Γκαζή, 2004, 3· Οικονόμου, 2003, 15). Υπό αυτήν την έννοια, οι προγενέστεροι ορισμοί προκρίνουν μια αντίληψη για το μουσείο προσανατολισμένη προς τις λειτουργίες του, η οποία, σύμφωνα με τον Stephen Well, όπως αναφέρεται στη Γκαζή (2004, 3), αποπνέει μια αίσθηση ιδεολογικής ουδετερότητας. Έτσι, κατά τον ορισμό της Αμερικανικής Ένωσης Μουσείων του 1970, «Μουσείο είναι ένα ίδρυμα οργανωμένο και μόνιμο, με εκπαιδευτικό ή αισθητικό κυρίως προορισμό, με επαγγελματικό προσωπικό, το οποίο χρησιμοποιεί αντικείμενα, φροντίζει για αυτά και τα εκθέτει στο κοινό με κάποια κανονικότητα».

Ο ορισμός του ICOM του 1974 σηματοδοτεί μια μετατόπιση από τις παραδοσιακές αξίες της επιμέλειας, της διατήρησης και της ερμηνείας των εκθεμάτων προς την κάλυψη των αναγκών της κοινότητας (Brown & Mairesse, 2018, 529). Το μουσείο ορίζεται ως:

³³ ICOM. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/en/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Οργανισμός μόνιμος, χωρίς κερδοσκοπικό χαρακτήρα, υποταγμένος στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της και ανοιχτός στο κοινό, ο οποίος αποκτά, συντηρεί, μελετά, κοινοποιεί και εκθέτει υλικές μαρτυρίες του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του με σκοπό τη μελέτη, την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία (Οικονόμου, 2003, 16).

Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα, το 1991, ο ορισμός της Ένωσης Μουσείων της Μεγάλης Βρετανίας φέρνει στο προσκήνιο όχι τα αντικείμενα και τις λειτουργίες του μουσείου αλλά τις πληροφορίες, ήτοι τα σημασιοδοτικά συμφραζόμενα των αντικειμένων: «Μουσείο είναι ένα ίδρυμα που συλλέγει, τεκμηριώνει, διατηρεί εκθέματα και ερμηνεύει υλικές μαρτυρίες και τις σχετικές πληροφορίες προς δημόσιο όφελος» (Γκαζή, 2004, 3).

Η σημαντικότερη, όμως, αλλαγή της αντίληψης για το μουσείο συντελείται με την μετατόπιση του κέντρου βάρους από το ίδιο το μουσείο ως οργανισμό, τα αντικείμενά του και τις πληροφορίες που τα συνοδεύουν προς τους αποδέκτες όλων αυτών, δηλαδή τους επισκέπτες (Γκαζή, 2004, 3). Η μετατόπιση αυτή είναι ιδιαίτερος εμφανής στον πρωτοποριακό, ανθρωποκεντρικό ορισμό που δίνει στο μουσείο η Ένωση Μουσείων της Μεγάλης Βρετανίας το 1998:

Τα μουσεία δίνουν στους ανθρώπους τη δυνατότητα να ανακαλύπτουν συλλογές και να αντλούν έμπνευση, γνώση και ευχαρίστηση. Είναι ιδρύματα που συλλέγουν, προστατεύουν και κάνουν προσιτά αντικείμενα και δείγματα του φυσικού κόσμου, τα οποία φυλάσσουν προς όφελος της κοινωνίας³⁴ (Γκαζή, 2004, 4).

Σε εθνικό επίπεδο, όπως ορίζει το άρθρο 45 του Ν. 3028 (ΦΕΚ Α/153/28-6-2002):

Ως μουσείο νοείται η υπηρεσία ή ο οργανισμός μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, με ή χωρίς ίδια νομική προσωπικότητα, που αποκτά, δέχεται, φυλάσσει, συντηρεί καταγράφει,

³⁴ Museums Association. (n.d.). *What is a museum?*. Διαθέσιμο στο: <https://www.museumsassociation.org/about/faqs/#.U48-13JdW0I> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

τεκμηριώνει, ερευνά, ερμηνεύει και κυρίως εκθέτει και προβάλλει στο κοινό συλλογές αρχαιολογικών, καλλιτεχνικών, εθνολογικών ή άλλων υλικών μαρτυριών του ανθρώπου και του περιβάλλοντός του, με σκοπό τη μελέτη, την εκπαίδευση και την ψυχαγωγία. [...]

Ο ισχύων, επίσημος ορισμός του ICOM έχει υιοθετηθεί από το 2007 και ορίζει ότι:

Το Μουσείο είναι ένας μη κερδοσκοπικός μόνιμος θεσμός/οργανισμός (institution) στην υπηρεσία της κοινωνίας και της ανάπτυξής της, ανοιχτός στο κοινό, ο οποίος αποκτά, συντηρεί, ερευνά, προβάλλει και εκθέτει την υλική και άυλη κληρονομιά της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντός της, με στόχο την εκπαίδευση, μελέτη και ψυχαγωγία (Desvallées & Mairesse, 2014, 89).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο νέος ορισμός για τον ρόλο και την αποστολή του μουσείου που προτάθηκε κατά την 25^η Γενική Συνέλευση του ICOM (1-7 Σεπτεμβρίου 2019, Κιότο), η ψήφιση του οποίου εντέλει αναβλήθηκε για επόμενη συνάντηση των οργάνων του φορέα:

Τα μουσεία αποτελούν χώρους εκδημοκρατικοποίησης, ενσωμάτωσης και πολυφωνίας που προάγουν τον κριτικό διάλογο σχετικά με το παρελθόν και το μέλλον. Αναγνωρίζοντας και αντιμετωπίζοντας τις συγκρούσεις και τις προκλήσεις του παρόντος, φυλάσσουν αντικείμενα τέχνης και εμπιστεύονται δείγματα της κοινωνίας, διαφυλάσσουν ποικίλες μνήμες για τις μελλοντικές γενιές και εγγυώνται ίσα δικαιώματα και ισότιμη πρόσβαση για όλους τους ανθρώπους στην κληρονομιά. Τα μουσεία δεν έχουν στόχο το κέρδος. Είναι συμμετοχικά και διαφανή κι εργάζονται σε ενεργό σύμπραξη με διάφορες κοινότητες και για διάφορες κοινότητες για τη συλλογή, τη διατήρηση, την έρευνα, την ερμηνεία, την έκθεση και την ενίσχυση της κατανόησης του κόσμου, με σκοπό να συμβάλουν στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την κοινωνική δικαιοσύνη, την παγκόσμια ισότητα και την πλανητική ευημερία (Νομικού, 2019, 6).

Η παραπάνω επισκόπηση των ορισμών των τελευταίων δεκαετιών καταδεικνύει ότι τα μουσεία δεν παραμένουν στατικά και αναλλοίωτα όταν η κοινωνία γύρω τους μεταλλάσσεται, αλλά οι συντελούμενες κοινωνικές, επιστημονικές, οικονομικές και ιδεολογικές αλλαγές

μετασχηματίζουν την αντίληψη για το τι είναι μουσείο (Οικονόμου, 2003, 22). Άλλωστε, ανέκαθεν τα μουσεία, ως κοινωνικοί θεσμοί, προσάρμοζαν τον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία τους ανάλογα με τα συμφραζόμενα, τις σχέσεις τους με τους φορείς εξουσίας αλλά και τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής (Hooper-Greenhill, 2006, 11).

Στο πεδίο της μουσειολογίας έχει συντελεστεί επίσης μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την έρευνα των παραδοσιακών λειτουργιών του μουσείου προς την κοινωνική και ανθρωπιστική του διάσταση. Η μουσειολογία σήμερα μελετά την ιστορία, το υπόβαθρο και τις λειτουργίες του μουσείου και παράλληλα ασχολείται σε μεγάλο βαθμό με ζητήματα ερμηνείας και πρόσληψης της πολιτιστικής κληρονομιάς, με τον κοινωνικό ρόλο του μουσείου και το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται η σχέση των ανθρώπων με τα αντικείμενα (Γκαζή, 2004, 5). Έτσι, στο επίκεντρο της μουσειολογίας βρίσκονται όχι μόνο οι συλλογές αλλά και οι άνθρωποι, όχι μόνο τα αντικείμενα αλλά και οι ιστορίες που αφηγούνται (Πούλιος κ.ά., 2015, 80). Συγχρόνως, οι μουσειακές σπουδές έχουν αναδειχθεί σε ένα από τα κατεξοχήν πολυεπιστημονικά ακαδημαϊκά αντικείμενα της εποχής, ενώ ο διεπιστημονικός χαρακτήρας τους διαρκώς διευρύνεται, συμβάλλοντας στη διεξαγωγή ενός γόνιμου διαλόγου (McDonald, 2006a, 27).

Άμεσα συνυφασμένο με το μουσειακό επάγγελμα είναι το πεδίο της μουσειακής ηθικής, η οποία εκφράζει τον διαρκή διάλογο σχετικά με τις ευθύνες του μουσείου απέναντι στην κοινωνία (McDonald, 2006a, 597). Άλλωστε, το ηθικό πλαίσιο των μουσείων δεν είναι παγιωμένο αλλά εξελίσσεται διαρκώς, αντανακλώντας τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές αξίες (McDonald, 2006a, 598). Η ηθική μουσειακή πρακτική έχει διαμορφωθεί και εκφράζεται σε μια σειρά δημοσιευμένων κωδίκων, τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο. Ο Κώδικας για την Απόκτηση των Αντικειμένων (*Ethics of Acquisition*) δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από το ICOM το 1970. Ο πρώτος πλήρης Κώδικας Επαγγελματικής Δεοντολογίας του ICOM (*Code of Professional Ethics*) υιοθετήθηκε το 1986 (Μπούνια, 2009, 220). Σήμερα, ο κώδικας έχει μετονομαστεί σε Κώδικα Δεοντολογίας για τα Μουσεία (*Code of Ethics for Museums*) και η τελευταία επανέκδοσή του πραγματοποιήθηκε το 2006 (ICOM, 2006).

Σε ό,τι αφορά στην τυπολογία των σύγχρονων μουσείων, αναφέρεται ότι τα μουσεία διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες, με βάση κοινές παραμέτρους. Με γνώμονα τη βασική συλλογή αντικειμένων τους, τα μουσεία κατηγοριοποιούνται ως γενικού ενδιαφέροντος, αρχαιολογικά, τέχνης, φυσικής ιστορίας, επιστημών, θεματικά, τεχνολογικά, λαογραφικά κ.ά. (Γκαζή & Νούσια, 2003, 23). Με βάση την εμβέλεια των συλλογών τους, τα μουσεία διακρίνονται σε εθνικά μουσεία, μουσεία πανελλήνιας εμβέλειας, περιφερειακά, τοπικά ή μουσεία με διεθνείς συλλογές (ΦΕΚ Β/2385/26-10-2011). Με γνώμονα τον φορέα ίδρυσης και διαχείρισής τους, τα μουσεία διακρίνονται σε κρατικά, δημοτικά, ιδιωτικά (Γκαζή & Νούσια, 2003, 24), καθώς και πανεπιστημιακά (Γκαζή & Νούσια, 2003, 195). Εάν η ταξινόμηση γίνεται με κριτήριο το κοινό των μουσείων, τότε αυτά μπορούν να διακριθούν σε γενικά, εκπαιδευτικά και μουσεία για ειδικό κοινό. Επιπλέον, με γνώμονα την παράμετρο του χώρου έκθεσης, τα μουσεία κατατάσσονται σε υπαίθρια, σε ιστορικά κτίρια - μουσεία κ.ά. Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι ένα μουσείο μπορεί να ανήκει σε περισσότερες από μία κατηγορίες (Γκαζή & Νούσια, 2003, 23-24).

1.6. Τα σύγχρονα μουσεία

Σύμφωνα με το μοντέλο αξιακής προσέγγισης των μουσείων που προτάθηκε από την Ένωση Μουσείων της Ολλανδίας το 2011, όπως περιγράφεται στη Μούλιου (2014), τα μουσεία συνδέονται με πέντε βασικές αξίες, οι οποίες αναδεικνύουν την πολυδιάστατη σημασία τους. Η αξία των συλλογών περιλαμβάνει τη βασική λειτουργία ενός μουσείου να συγκροτεί, να επιμελείται, να ερμηνεύει και να εκθέτει συλλογές, με τρόπο που αναδεικνύει τις αφηγήσεις γύρω από τα αντικείμενα και δημιουργεί νέες νοηματοδοτήσεις για αυτά. Η αξία της διασύνδεσης προτάσσει τον κοινωνικό και διαμεσολαβητικό ρόλο των μουσείων ως φορέων ενδυνάμωσης της κοινωνικής αρμονίας και συνοχής, αλλά και ως πεδίου που προσφέρεται για την ανάδειξη και τη δημόσια συζήτηση επίκαιρων ζητημάτων. Η εκπαιδευτική αξία έχει μελετηθεί συστηματικά, είναι ευρέως διαδεδομένη και αναδεικνύει τη σημασία των μουσείων ως χώρων οικειοθελούς, άτυπης δια βίου μάθησης, αξιοποιώντας καινοτόμες μεθόδους και σύγχρονες θεωρίες μάθησης. Η αξία της εμπειρίας³⁵ συνδέεται με την πρόκληση θετικών αισθημάτων, την απόδραση από την

³⁵ Σύμφωνα με τους Gilmore και Pine, καθώς και τον Schmitt, όπως αναφέρεται στον Πούλιο κ.ά. (2015, 104), η εμπειρία, αντιδιαστέλλομενη προς την υπηρεσία, είναι ένα προσωπικό, έντονο βίωμα, το οποίο θεμελιώνεται στο συναίσθημα και εγγράφεται στη μνήμη.

καθημερινότητα και την παροχή ερεθισμάτων για δραστηριοποίηση, αισθητική απόλαυση, αναστοχασμό, αυτοπραγμάτωση, κριτική σκέψη και έμπνευση. Η αξία αυτή συνδέεται, επίσης, με την ανάπτυξη πρωτοβουλιών και συμπράξεων με κοινωνικούς εταίρους που δραστηριοποιούνται στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, της υγείας, της θεραπείας και της κοινωνικής επανένταξης ατόμων και ομάδων. Τελευταία αλλά όχι λιγότερο σημαντική είναι η οικονομική αξία, η οποία αφορά στα οικονομικά οφέλη των μουσείων τόσο σε μικροοικονομικό επίπεδο (εισπράξεις από εισιτήρια, χώρους εστίασης και πωλητήρια, δημιουργία θέσεων εργασίας), όσο και σε επίπεδο μακροοικονομίας (τουριστική και περιφερειακή ανάπτυξη, διαμόρφωση ταυτότητας τόπου, αστική αναγέννηση και βελτίωση ποιότητας ζωής στην περιοχή). Με γνώμονα το παραπάνω αξιακό μοντέλο, τα σύγχρονα μουσεία μπορούν να επαναπροσδιορίσουν τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούν τη δημόσια εικόνα τους και αποφασίζουν για τις δράσεις τους, με στόχο να αναπτύξουν αποτελεσματικότερες στρατηγικές για το μέλλον (Μούλιου, 2014, 94-99).

Το κοινό που επισκέπτεται τα μουσεία σήμερα είναι ευρύ και ανομοιογενές, με ποικίλα χαρακτηριστικά, γνώσεις και ενδιαφέροντα (Οικονόμου, 2004, 2). Τα βασικά δημογραφικά στοιχεία των ατόμων, όπως το φύλο, η ηλικία, ο τρόπος διαμονής, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, η οικογενειακή κατάσταση και η εθνική προέλευση συμβάλλουν στον καθορισμό του προφίλ των επισκεπτών των μουσείων. Έτσι, το μουσειακό κοινό επιμερίζεται σε διάφορες κοινωνικές ομάδες, όπως είναι οι σχολικές ομάδες, η φοιτητική κοινότητα, οι οικογένειες, οι τουρίστες, οι ομάδες ανθρώπων διαφορετικής εθνικής προέλευσης, άτομα με ιδιαίτερες ανάγκες κ.ά. (Black, 2009, 31· Μουσούρη, 1999α, 57). Με γνώμονα τη συχνότητα επίσκεψης, οι επισκέπτες διακρίνονται σε περιστασιακούς, επανερχόμενους και τακτικούς (Black, 2009, 47-51).

Διακριτή κατηγορία μουσειακού κοινού αποτελούν και οι επισκέπτες ειδικών ενδιαφερόντων, ήτοι οι επισκέπτες που έχουν πολλές γνώσεις και εξειδικευμένα ενδιαφέροντα, όπως είναι οι ερευνητές. Για την ικανοποίηση των αναγκών και των προσδοκιών τους, οι εργαζόμενοι στα μουσεία οφείλουν να είναι ικανοί να απαντούν στις ερωτήσεις τους και να τους παρέχουν δυνατότητα πρόσβασης σε όλες τις συλλογές και το συνοδευτικό πληροφοριακό υλικό. Στο παρελθόν οι ανάγκες του ειδικού αυτού κοινού είχαν δυσανάλογα μεγάλη επίδραση στον

τρόπο παρουσίασης των μουσειακών εκθεμάτων. Εντούτοις, τα μουσεία έχουν ευθύνη τόσο απέναντι στους ειδικούς ερευνητές όσο και απέναντι στο γενικότερο κοινό, διατηρώντας τον ρόλο τους ως χώρων γνώσης και εμπειρίας (Black, 2009, 52).

Σύμφωνα με τις διαθέσιμες έρευνες κοινού, σε γενικές γραμμές οι επισκέπτες των μουσείων είναι ανώτερου μορφωτικού επιπέδου, μεσαίας και ανώτερης κοινωνικής τάξης, ηλικίας 25-45 ετών (Μουσούρη, 1999b, 65). Τα δύο φύλα εκπροσωπούνται ισότιμα στο μουσειακό κοινό, με ένα μικρό προβάδισμα για τις γυναίκες, ιδίως σε ό,τι αφορά στις πινακοθήκες (Black, 2009, 38). Οι ομάδες κοινού που παραδοσιακά δεν επισκέπτονται τα μουσεία είναι κατά κύριο λόγο ΑμεΑ, άνθρωποι από διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, έφηβοι και ηλικιωμένοι (Μουσούρη, 1999b, 65).

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους να επισκεφθούν ένα μουσείο. Σύμφωνα με έρευνες, η μάθηση αποτελεί σημαντικό συστατικό στοιχείο της επίσκεψης. Ωστόσο, οι επισκέπτες κατά συντριπτική πλειοψηφία αντιλαμβάνονται τη μουσειακή επίσκεψη ως μια κοινωνική δραστηριότητα που πραγματοποιείται με τη θέλησή τους, στον ελεύθερο χρόνο τους. Έτσι, τα εκθέματα λειτουργούν εν είδει σκηνικού μπροστά στο οποίο οι επισκέπτες επιτελούν τους κοινωνικούς τους ρόλους (Merriman, 1999, 44-45). Ως εκ τούτου, η κοινωνική και η ψυχαγωγική διάσταση της μουσειακής εμπειρίας είναι εξίσου ή ακόμη πιο σημαντικές από την εκπαιδευτική ή τη διανοητική διάσταση (Kotler & Kotler, 2000, 276).

Η επικοινωνία των μουσείων με το κοινό τους αποτελεί μια από τις πιο θεμελιώδεις λειτουργίες τους και συνίσταται στη μετάδοση πληροφοριών, μηνυμάτων και εμπειριών με αποτελεσματικό και ψυχαγωγικό τρόπο. Η επικοινωνία συνδέεται άμεσα με τις υπόλοιπες λειτουργίες του μουσείου, όπως είναι η συλλογή, διαχείριση και φροντίδα των αντικειμένων, η έρευνα κ.ά. και καθορίζει τη δημόσια εικόνα του μουσείου. Η επικοινωνιακή πολιτική περιλαμβάνει δραστηριότητες που πραγματοποιούνται εντός του φυσικού χώρου του μουσείου, όπως εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, δραματοποιήσεις, ξεναγήσεις, συνέδρια, ημερίδες και διαλέξεις, ποικίλες πολιτιστικές εκδηλώσεις, εργαστήρια, επισκέψεις σε παραδοσιακά κλειστούς χώρους του μουσείου, όπως είναι λόγου χάρη τα εργαστήρια συντήρησης κ.ά.

Παράλληλα, σημαντικές είναι οι δραστηριότητες που μπορεί να αναπτύξει ένα μουσείο πέρα από τα φυσικά του όρια (Μούλιου & Μπούνια, 1999a, 42). Σήμερα τα μουσεία καλούνται να αναζητήσουν διόδους επικοινωνίας και να καλλιεργήσουν σχέσεις με τοπικές οργανώσεις και φορείς, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να προσεγγίσουν διάφορες κοινότητες, αναπτύσσοντας σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης, συνεργασίας και αλληλοκατανόησης (Μουσούρη, 1999b, 65-66· Γκαζή, 2004, 9).

Οι εκθέσεις αποτελούν την πιο προβεβλημένη πτυχή του εκπαιδευτικού και ερμηνευτικού έργου του μουσείου. Μουσείο, συλλογή και έκθεση είναι ιδέες και δραστηριότητες αλληλένδετες μεταξύ τους (Pearce, 2002, 198). Σύμφωνα με τους Lord και Lord, όπως αναφέρεται στη Μούλιου (2005, 11), οι εκθέσεις συμβάλλουν στη γνωριμία του ανθρώπου με τον κόσμο που τον περιβάλλει και ασκούν επίδραση στις συμπεριφορές και στις αξίες του, οι οποίες εντέλει είναι πιο ουσιαστικές από τη συμβατική γνώση συγκεκριμένων στοιχείων για ένα θέμα. Παράλληλα, στο πλαίσιο της εξωστρεφούς πολιτικής που καλούνται να υιοθετήσουν τα σύγχρονα μουσεία, σημαντική λειτουργία τους αποτελούν και οι περιοδικές εκθέσεις, με δανεισμούς έργων από άλλους πολιτιστικούς οργανισμούς ή με θεματικές που οι μόνιμες εκθέσεις δεν αναδεικνύουν. Τα οφέλη είναι πολλαπλά, καθώς οι περιοδικές εκθέσεις αποτελούν ένα εργαλείο εμπλουτισμού και αξιοποίησης των συλλογών των μουσείων και παράλληλα αναδεικνύουν τις κρυμμένες αξίες και αφηγήσεις των εκθεμάτων τους και προσφέρονται για διαφορετικές ερμηνείες και εναλλακτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος (Σαραγά, 2020, 17).

Όπως έγινε σαφές παραπάνω, το μουσειακό κοινό είναι ετερογενές· χαρακτηρίζεται από διαφορετικές γνώσεις, ευφυΐες, εμπειρίες, στερεότυπα (Μούλιου, 2005, 14) και παράλληλα έχει ιδιαίτερες ανάγκες, μαθησιακές προτιμήσεις, κοινωνικές και πνευματικές ιδέες και προκαταλήψεις (Hooper-Greenhill, 1999, 47). Ως εκ τούτου, προσλαμβάνει και κατανοεί με διαφορετικό τρόπο τα νοήματα μιας έκθεσης. Λαμβάνοντας υπόψη αυτήν την ανομοιογένεια, οι επιμελητές μιας έκθεσης αξιοποιούν διαφορετικά ερμηνευτικά μέσα, με διαφορετικούς στόχους και λειτουργίες. Ως τέτοια ερμηνευτικά μέσα ενδεικτικά αναφέρονται οι νοηματικοί συσχετισμοί των αυθεντικών αντικειμένων, τα απτικά και τα διαδραστικά εκθέματα, ο λόγος που πλαισιώνει την έκθεση, οι σκηνικές και οι θεατρικές αναπαραστάσεις, οι στατικές και οι κινούμενες εικόνες,

οι εφαρμογές πολυμέσων, ο ήχος και η μουσική (Μούλιου, 2005, 14). Η προφορική ιστορία έχει, επίσης, αναδειχθεί σε ένα σημαντικό ερμηνευτικό εργαλείο, το οποίο συνδέεται με την τάση για εκδημοκρατισμό και την ανθρωποκεντρική στροφή των μουσείων. Δίνοντας ανθρώπινη υπόσταση στην ιστορία, με έμφαση στο προσωπικό βίωμα και το συναίσθημα, η προφορική ιστορία προσδίδει νόημα στα αντικείμενα και παράλληλα επιτρέπει στους επισκέπτες να μοιραστούν, ως έναν βαθμό, την εμπειρία των αφηγητών (Νάκου & Γκαζή, 2015, 45-48). Η ερμηνευτική δόμηση μιας έκθεσης με την αξιοποίηση των παραπάνω μέσων ενισχύει τη λειτουργία της ως φορέα μηνυμάτων, συμβολισμών και αξιών (Μούλιου & Μπούνια, 1999b, 53).

Η εκπαίδευση βρίσκεται στον πυρήνα κάθε μουσείου. Για την υλοποίηση του εκπαιδευτικού τους έργου, τα μουσεία δεν αξιοποιούν μόνο τις εκθέσεις αλλά το σύνολο των λειτουργιών τους, όπως είναι η συλλογή, η διατήρηση και η έρευνα (Νικονάνου, 2015, 13). Τα τελευταία χρόνια, η θεωρία και η πρακτική της εκπαίδευσης έχουν υποστεί ριζικές αλλαγές, οι οποίες μπορούν να συνοψιστούν σε μια σειρά μετατοπίσεων: από τη δασκαλοκεντρική προσέγγιση στη μαθητοκεντρική, από τη διά ζώσης εκπαίδευση στην εξ αποστάσεως, από την εκπαίδευση στη μάθηση, από τη μονο-επιστημονική στην ολοκληρωμένη γνώση, από τη γνώση ως αλήθεια στη σχετική γνώση και από τη γνώση ως αποστήθιση στη γνώση ως αναστοχασμό (Hooper-Greenhill, 2007, 31). Εντούτοις, ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζεται η μάθηση, είτε με την περιορισμένη έννοια της απορρόφησης συγκεκριμένων παιδαγωγικών μηνυμάτων, είτε με την ευρύτερη έννοια της ανταπόκρισης στην εμπειρία μιας μουσειακής επίσκεψης, είναι γεγονός ότι οι άνθρωποι στο μουσείο μαθαίνουν για τον εαυτό τους, για τον κόσμο και για συγκεκριμένες έννοιες (Hein, 2002, 153). Σε αυτό το πλαίσιο, τα σύγχρονα μουσεία επιδιώκουν να προσφέρουν πολυδιάστατες, ποικίλες και μοναδικές ευκαιρίες για δια βίου μάθηση σε ένα όσο το δυνατόν πιο διευρυμένο και κοινωνικά συμπεριληπτικό κοινό (National Print Museum, 2012, 3-4).

Η χρήση των νέων τεχνολογιών έχει εισχωρήσει σε όλες τις πτυχές της λειτουργίας των μουσείων, όπως στη διαχείριση των συλλογών, τη συντήρηση και την προστασία των αντικειμένων, τις επικοινωνίες κ.ά. (Οικονόμου, 2004, 2-3). Σε ό,τι αφορά στην επικοινωνία των μουσείων με το κοινό τους και ιδίως σε ό,τι αφορά στις εκθέσεις, οι πλέον συνήθεις εφαρμογές που χρησιμοποιούνται είναι η προβολή βίντεο σε οθόνες, οι οθόνες αφής, τα συστήματα

ξενάγησης με ακουστικούς οδηγούς και οι ειδικές εφαρμογές πολυμέσων για κινητά τηλέφωνα και φορητές συσκευές (Δεληγιάννης & Παπαϊωάννου, 2014, 120). Εξάλλου, μέσω της χρήσης εφαρμογών εικονικής πραγματικότητας, η τεχνολογία αξιοποιείται πλέον όχι μόνο για την παροχή πληροφοριών και συμφραζομένων, αλλά και για την προσφορά πολυαισθητηριακών εμπειριών «εμβύθισης» των επισκεπτών σε άλλους κόσμους και εποχές (Οικονόμου, 2004, 3). Εκτός του φυσικού τους χώρου, τα σύγχρονα μουσεία αξιοποιούν το διαδίκτυο για την παροχή πληροφοριών για τις εκθέσεις, τις λειτουργίες και τις δράσεις τους αλλά και για να εκθέτουν, να ψυχαγωγούν και να εκπαιδεύουν διαδικτυακά (Δεληγιάννης & Παπαϊωάννου, 2014, 117). Πέραν των διαδικτυακών τόπων, αξιοσημείωτη είναι η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης από τους πολιτιστικούς οργανισμούς, τα οποία διευκολύνουν τη διαδραστική επικοινωνία, αξιοποιώντας το μοντέλο αμφίδρομης επικοινωνίας *many-to-many* (πολλοί-προς-πολλούς) (Russo κ.ά., 2006, 4). Επισημαίνεται ότι η πανδημία COVID-19 έφερε στο προσκήνιο τη σημασία του ψηφιακού μετασχηματισμού και επέτεινε την ανάγκη αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών και ψηφιακών μέσων για την εξ αποστάσεως επικοινωνία των μουσείων με το κοινό τους (ICOM, 2020, 17-18).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η τεχνολογία μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο, όχι υποκαθιστώντας την ανθρώπινη διάσταση των μουσείων ή ως αυτοσκοπός, αλλά εμπλουτίζοντας τα αφηγηματικά και ερμηνευτικά εργαλεία που έχει στη διάθεσή του ένας πολιτιστικός οργανισμός και παρέχοντας ερεθίσματα που ενεργοποιούν τις αισθήσεις των επισκεπτών³⁶. Εξάλλου, οι νέες τεχνολογίες συμβάλλουν στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της γνώσης και της ουσίας της μουσειακής εκπαίδευσης (Μπούνια, Οικονόμου & Πιτσιάβα, 2010, 4). Συγχρόνως, καθιστούν τα μουσεία, τις δράσεις και τις συλλογές τους πιο προσβάσιμα σε ΑμεΑ, σε άτομα με μαθησιακές δυσκολίες, σε άτομα που κατοικούν σε γεωγραφικά απομακρυσμένες περιοχές ή σε άτομα περιθωριοποιημένα (Οικονόμου, 2004, 3).

Οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα μουσεία στον 21^ο αιώνα είναι ποικίλες. Μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις συνιστά η στροφή των μουσείων προς τους επισκέπτες και οι αλλαγές που αυτή συνεπάγεται σε ό,τι αφορά στις μουσειακές επαγγελματικές πρακτικές (McDonald,

³⁶ Νέα της Τέχνης. (2019). *Τι είναι ένα μουσείο σήμερα;*. Διαθέσιμο στο: <https://taneatistechneis.com/epikairoti-ta-ti-einai-ena-moyseio-simera/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

2006b, 362). Τα μουσεία έχουν εισαχθεί σε μια νέα αγορά, αυτή της βιομηχανίας του ελεύθερου χρόνου, στην οποία επικρατεί ισχυρός ανταγωνισμός (Παπαδόπουλος, 1999, 45). Οι άνθρωποι σήμερα έχουν πολύ περισσότερες επιλογές και επισκέπτονται μουσεία μόνο στην περίπτωση που η εμπειρία αναμένεται να είναι αντίστοιχη ή καλύτερη από άλλες δραστηριότητες. Το κοινό των μουσείων δεν αρκείται πλέον στον ρόλο του παθητικού αποδέκτη γνώσεων και πληροφοριών. Οι επισκέπτες πλέον επιθυμούν να συμμετέχουν, να παίρνουν μέρος ισότιμα, να αμφισβητούν και εν γένει να λαμβάνουν το ίδιο υψηλό επίπεδο υπηρεσιών όπως και σε άλλους ανάλογους χώρους ψυχαγωγίας (Black, 2009, 20-21). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, η διατήρηση του υπάρχοντος κοινού και η διεύρυνσή του αποτελεί πρόκληση για τα σύγχρονα μουσεία (Black, 2009, 27).

Άλλες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα μουσεία σήμερα συνδέονται με την αυξανόμενη παρέμβαση του οικονομικού παράγοντα στη λειτουργία τους, λαμβάνοντας υπόψη την παγκόσμιας κλίμακας οικονομική κρίση (Σακαλή, 2017, 267-268). Εξάλλου, η προαναφερθείσα στροφή των μουσείων προς το κοινό συνδέεται με οικονομικές και πολιτικές πιέσεις και μετατοπίσεις, χωρίς, ωστόσο, να οφείλεται αποκλειστικά σε αυτές (Ross, 2004, 100). Ιδίως κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, τα μουσεία έχουν δεχθεί ισχυρό πλήγμα, τόσο από πλευράς εισπράξεων, όσο και από πλευράς επισκεψιμότητας³⁷. Ως εκ τούτου, σε ένα πρώτο επίπεδο, προβάλλει πλέον η απαίτηση για μεγαλύτερη υπευθυνότητα στη διαχείριση του δημόσιου χρήματος. Οι εθνικοί, περιφερειακοί και τοπικοί φορείς, έχοντας στη διάθεσή τους περιορισμένους προϋπολογισμούς, απαιτούν διαβεβαιώσεις για τη χρηστή διαχείριση των επιδοτούμενων υπηρεσιών και τον ωφέλιμο χαρακτήρα τους για το ευρύτερο δυνατό τμήμα του πληθυσμού. Εξάλλου, πολλά μουσεία επιδοτούνται λίγο ή καθόλου και ως εκ τούτου η οικονομική τους επιβίωση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα έσοδα του μουσείου (Merriman, 1999, 43). Έτσι, παράλληλα με τον αρχιτεκτονικό, μουσειολογικό και μουσειογραφικό σχεδιασμό ενός νέου μουσείου, απαιτείται σχεδιασμός για την εξασφάλιση της βιωσιμότητάς του, μέσω της εκπόνησης οικονομοτεχνικών μελετών (Λούβη, 2007, 168).

³⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το δεκαπενθήμερο του Ιουνίου 2020, κατά το οποίο τα μουσεία της χώρας ήταν ανοιχτά για το κοινό, καταγράφηκε μείωση των επισκεπτών κατά 97,0%, των επισκεπτών ελεύθερης εισόδου κατά 95,3% και των αντίστοιχων εισπράξεων κατά 98,2%, σε σχέση με το αντίστοιχο διάστημα του μηνός Ιουνίου 2019 (ΕΛΣΤΑΤ, 2020, 1).

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η εμπειρία μιας μουσειακής επίσκεψης είναι σύνθετη και επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες, αξίζει να σημειωθεί ότι τα μουσεία δεν πρέπει να παραγνωρίζουν τη σημασία της φυσικής διάστασης της επίσκεψης (Οικονόμου, 1999, 53). Η κάλυψη των πρακτικών αναγκών και η αίσθηση της άνεσης των επισκεπτών έχει θετικό αντίκτυπο και ενισχύει την αξία της μουσειακής εμπειρίας (Hein, 2002, 153). Επομένως, θα πρέπει να υπάρχει πρόβλεψη για εύκολο προσανατολισμό, μελέτη του τρόπου κυκλοφορίας των επισκεπτών και καλής οργάνωσης του χώρου, άνετη παρατήρηση των εκθεμάτων, χώρους ξεκούρασης κ.ά. (Οικονόμου, 1999, 53).

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι τα μουσεία διανύουν μια μεταβατική εποχή, κατά την οποία επιδιώκουν να επαναξιολογήσουν και να επαναπροσδιορίσουν τις λειτουργίες, τον ρόλο και την αποστολή τους και παράλληλα αναζητούν ένα νέο όραμα και μια διαφορετικού τύπου σχέση με το κοινό τους. Το μεταλλασσόμενο αυτό μουσείο έχει ενισχυμένο κοινωνικό ρόλο και μπορεί να συμβάλει στην προώθηση κοινωνικών αλλαγών, με στόχο τη διαμόρφωση δημοκρατικότερων και προοδευτικότερων κοινωνιών (Μούλιου, 2005, 11-12).

2. ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

2.1. Η εξέλιξη της τυπογραφίας

Η ιστορία της γραπτής επικοινωνίας του ανθρώπου διακρίνεται σε τρεις περιόδους, κάθε μία από τις οποίες σηματοδοτείται από μια επανάσταση. Η πρώτη επανάσταση είναι αυτή της χειρόγραφης επικοινωνίας, η οποία ξεκινά με τα πρώτα σύμβολα και εικονογράμματα την 4^η χιλιετία π.Χ. και ολοκληρώνεται με την εφεύρεση της αλφαβητικής γραφής, τη 2^η - 1^η χιλιετία π.Χ. Η δεύτερη επανάσταση συντελείται με την έντυπη επικοινωνία, η οποία ξεκινά με την εφεύρεση της τυπογραφίας, τον 15^ο αιώνα, ενώ η τρίτη επανάσταση αφορά στην ψηφιακή επικοινωνία και το διαδίκτυο και ξεκινά στα τέλη του 20^{ού} αιώνα³⁸.

Η εποχή της έντυπης επικοινωνίας διακρίνεται στις παρακάτω περιόδους: α) 1450-1550, περίοδος των τυπογραφικών εφευρέσεων και της εξέλιξής τους· β) 1550-1800, περίοδος της αποκρυστάλλωσης και της παγίωσης των εξελίξεων της τυπογραφίας, στην οποία εξακολουθεί να κυριαρχεί η χειρωνακτική τυπογραφία· γ) 1800-1900, εποχή της μηχανοποίησης και εκβιομηχάνισης της τυπογραφίας· δ) 1900-1950, εποχή της άνθησης του τυπωμένου βιβλίου και της ιδιωτικής τυπογραφίας· ε) 1950-1990, μεταπολεμική, ηλεκτρονική εποχή και στ) 1990 - σήμερα, ψηφιακή εποχή, η οποία διαμορφώνει νέα δεδομένα στην παραγωγή και διακίνηση του βιβλίου και των εκτυπωτικών προϊόντων (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 72). Σύμφωνα με μια πιο γενική περιοδολόγηση, η ιστορία της τυπογραφίας διακρίνεται σε τρεις βασικές περιόδους: α) περίοδος της χειρωνακτικής τυπογραφίας, από την εποχή του Γουτεμβέργιου έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα· β) βιομηχανική περίοδος, η οποία ξεκινά από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα και ολοκληρώνεται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και γ) ψηφιακή περίοδος, η οποία ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1980³⁹.

Στο ηλεκτρονικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής του Τριανταφυλλίδη η τυπογραφία ορίζεται

³⁸ Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας (1)*. Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=1> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

³⁹ Marshall, A. (2008). *Learning to live with the 20th century: printing museums in the wake of the digital revolution*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/wp-content/uploads/2014/06/2008-AM-Odense.pdf> (ανακτήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 2020).

ως «η τέχνη της αναπαραγωγής γραπτού κειμένου, σχήματος ή εικόνας με τη χρησιμοποίηση πιεστηρίου και μελάνης», ενώ στο λεξικό του Μπαμπινιώτη (2005, 1816) ορίζεται ως «το σύνολο των μεθόδων και τεχνικών στοιχειοθεσίας και εκτύπωσης κειμένων ή εικόνων». Σύμφωνα με έναν ευρύτερο ορισμό, τυπογραφία είναι «η τέχνη της απόδοσης και αποτύπωσης λόγου, πληροφοριών και εικόνων στο χαρτί και σε άλλα μέσα (οπτικοί δίσκοι κ.λπ.) με τη βοήθεια τεχνικών μέσων, συνήθως σε μαζική κλίμακα» (ΓΕΣ, Διεύθυνση Ενημέρωσης και Δημοσίων Σχέσεων, 2012, 31). Ο Μαστορίδης (2005, 185) προσεγγίζει την τυπογραφία με μια ακόμη πιο ευρεία έννοια, ως τη «διαδικασία μετατροπής της προφορικής γλώσσας σε γραφική μορφή, με σκοπό την επικοινωνία μηνυμάτων».

Κύριος εφευρέτης της τυπογραφίας, σύμφωνα με όλα τα στοιχεία, είναι ο Ιωάννης Γουτεμβέργιος (Johannes Gutenberg, πραγματικό όνομα Henne Gensfleisch zur Landen, ~1400-1468), Γερμανός χρυσοχόος (Βλάχος, 2009, 70). Η κεντρική ιδέα στην οποία βασίστηκε η εφεύρεση του Γουτεμβέργιου είναι ότι κάθε κείμενο μπορεί να διαχωριστεί σε μεμονωμένα στοιχεία: γράμματα, αριθμούς και σημεία στίξης. Έτσι, το ζητούμενο είναι η εξεύρεση μιας διαδικασίας που επιτρέπει στα στοιχεία αυτά να παραχθούν μαζικά. Τα στοιχεία συντίθενται έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι λέξεις και οι σελίδες ενός κειμένου προς εκτύπωση. Μετά την εκτύπωση, τα ίδια στοιχεία διαλύονται και ξαναχρησιμοποιούνται σε άλλους συνδυασμούς, για να τυπώσουν άλλα κείμενα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται εξοικονόμηση υλικών και χώρου (Βλάχος, 2009, 72).

Το σπουδαιότερο έργο του Γουτεμβέργιου, με εμβληματική θέση στην ιστορία της τυπογραφίας, είναι η Βίβλος των 42 γραμμών, γνωστή και ως B42 ή Βίβλος Mazarin, η οποία τυπώθηκε το 1452-1455 (Παρ. Γ, **Εικ. 1**). Η Βίβλος του Γουτεμβέργιου είναι γραμμένη στα λατινικά, αριθμεί 1.282 σελίδες και τυπώθηκε σε 135 αντίτυπα σε χαρτί και περίπου 45 σε περγαμηνή. Από τα αντίτυπα αυτά σήμερα σώζονται τα 49, τα οποία βρίσκονται σε διάφορες βιβλιοθήκες και μουσεία, όπως είναι το Μουσείο Gutenberg, στη γενέτειρα του εφευρέτη, το Mainz, η Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο και η Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι (Βλάχος, 2009, 71).

Η αναπαραγωγή κειμένων με μεταλλικά στοιχεία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Κίνα και την Κορέα, τον 11^ο αιώνα, χωρίς ωστόσο να καθιερωθεί, λόγω του μεγάλου αριθμού των ιδεογραμμάτων που ήταν απαραίτητα στις γραφές των χωρών αυτών (Μαστορίδης, 2006, 50). Η εφεύρεση των επαναχρησιμοποιούμενων, κινητών μεταλλικών στοιχείων με τη χρήση μήτρας από τον Γουτεμβέργιο θεωρείται η πιο σημαντική της δεύτερης χιλιετίας. Το ξύπνημα του πνεύματος που συντελέστηκε κατά την Αναγέννηση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ταχύτητα με την οποία αυτό διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη, με όχημα της εξάπλωσης αυτής την τυπογραφία (Ματθιόπουλος, 2019, 4). Η τυπογραφία λειτούργησε σαν μια «θαυμαστή αλχημεία»: επέφερε ριζικές μεταβολές στις υφιστάμενες ισορροπίες και αμφισβήτησε τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό και τη φεουδαρχική απολυταρχία, εγκαινιάζοντας μια νέα εποχή στην παγκόσμια ιστορία του πολιτισμού. Δεν θα ήταν άτοπο να υποστηρίξει κανείς ότι η τυπογραφία άσκησε επιρροή σε κάθε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και εκκλησιαστικό γεγονός, αλλά και σε κάθε κοινωνιολογικό, φιλοσοφικό, λογοτεχνικό, καλλιτεχνικό και εν γένει πολιτιστικό κίνημα (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 71).

Δεν είναι γνωστό εάν η εφεύρεση της τυπογραφίας διαδόθηκε αμέσως και σε άλλες χώρες, καθώς οι πρώτοι τυπογράφοι στην Ευρώπη εργάζονταν κρυφά και παράλληλα προσπαθούσαν να δώσουν στα έργα τους την όψη του χειρόγραφου, το οποίο είχε υψηλότερη αξία πώλησης. Πάντως, οι πρώτες πόλεις στις οποίες διαδόθηκε η τυπογραφία μετά τη Μαγεντία (Mainz) ήταν το Στρασβούργο και η Βαμβέργη (Bamberg). Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα περισσότερες από 250 πόλεις διαθέτουν τυπογραφεία, τα οποία τυπώνουν τα λεγόμενα αρχέτυπα⁴⁰ (Βλάχος, 2009, 76-77). Τα πρώτα πενήντα χρόνια από την εφεύρεση του Γουτεμβέργιου πραγματοποιούνται 35.000 εκδόσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε 15-20 εκατομμύρια αντίτυπα⁴¹.

Τον 16^ο αιώνα, στο περιβάλλον της Ευρώπης του Ανθρωπισμού και της Μεταρρύθμισης, το βιβλίο νοείται πλέον και ως εμπόρευμα και το τυπογραφείο ως δυνάμει κερδοφόρα επιχείρηση. Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι αριστοτεχνικές εκδόσεις του παρελθόντος περιορίζονται (Κωτούλα &

⁴⁰ Αρχέτυπα (στα λατινικά *incunabula*) καλούνται τα έντυπα που έχουν τυπωθεί τα πρώτα χρόνια της εμφάνισης της τυπογραφίας, έως το 1501 (Μπαμπινιώτης, 2005, 289).

⁴¹ Βανδώρου, Α. (2011). Ελληνική Τυπογραφία στη διαδρομή πέντε αιώνων. Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, *Επετηρίς*, τόμος 14^{ος}, Αθήνα, 2009. Διαθέσιμο στο: argolikivivliothiki.gr/2011/01/31/ελληνική-τυπογραφία-στη-διαδρομή-πέν/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

Στρούμπου, 2019, 75). Για τη συντριπτική πλειονότητα των εντύπων γίνεται χρήση μόνο μαύρης μελάνης και παράλληλα η αισθητική των βιβλίων απομακρύνεται από τη μίμηση της αισθητικής των χειρόγραφων κωδίκων (Ματθιόπουλος, 2019, 7). Εντούτοις, η σπουδαιότερη αλλαγή στην τυπογραφία της εποχής είναι ότι πλέον υπερβαίνει τον περιορισμένο κύκλο των λογίων και απευθύνεται στο ευρύτερο κοινό. Προς την κατεύθυνση αυτή συμβάλλει η Μεταρρύθμιση και η μετάφραση της Βίβλου στα γερμανικά από τον Μαρτίνο Λούθηρο, η οποία προλειαίνει το έδαφος για την εκτύπωση βιβλίων στις κυριότερες ευρωπαϊκές γλώσσες και διευρύνει καθοριστικά το αναγνωστικό κοινό (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 75).

Από τις αρχές και σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα, στην Ευρώπη σημειώνονται συνεχείς θρησκευτικές συρράξεις. Τα δυσθεώρητα πολεμικά έξοδα έχουν ως αποτέλεσμα την καθολική επιβολή υψηλής φορολόγησης, η οποία συμβάλλει σε μια γενική οικονομική δυσπραγία. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η τυπογραφική τέχνη φθίνει σε ποιότητα και αναλώνεται σε μια ανούσια διακοσμητική φλυαρία (Ματθιόπουλος, 2019, 15).

Κατά τον 18^ο αιώνα, η Ευρώπη του Διαφωτισμού γνωρίζει μεγάλη πρόοδο του φιλοσοφικού πνεύματος, με επίκεντρο την επιδίωξη για χειραφέτηση της ανθρώπινης σκέψης. Παράλληλα, σημειώνονται πολλές επιστημονικές και τεχνολογικές εφευρέσεις και ανακαλύψεις. Αποφασιστική συμβολή στα παραπάνω διαδραματίζει η τυπογραφία (Ματθιόπουλος, 2019, 17), η οποία συνιστά κυριολεκτικά το «τυπωμένο γράμμα» του Διαφωτισμού (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 79). Υπό την επιρροή της αισθητικής του νεοκλασικισμού, εικαστικής έκφρασης του Διαφωτισμού, τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα η τυπογραφική τέχνη αποβάλλει σταδιακά τον υπερβολικό διάκοσμο και απλοποιεί τις συνθέσεις (Ματθιόπουλος, 2019, 22).

Επισημαίνεται ότι από τα μέσα του 15^{ου} έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι τεχνικές καινοτομίες στην τυπογραφία είναι ελάχιστες⁴². Οι βασικές αρχές που εφαρμόζει ο Γουτεμβέργιος στον τρόπο κατασκευής και χρήσης των τυπογραφικών στοιχείων παραμένουν, επίσης, αμετάβλητες έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Μαστορίδης, 2006, 50). Η περίοδος αυτή δεν πρέπει να

⁴² Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (3). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=3> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

νοείται ως νεκρός χρόνος, αλλά ως χρόνος αργών συσσωρεύσεων της τεχνολογικής γνώσης και σταδιακής διεύρυνσης των αναγκών και των πρακτικών που σχετίζονται με την επικοινωνία, δημιουργώντας νέες δυνατότητες⁴³.

Η μεγάλη ζήτηση για έντυπα που παρατηρείται από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης στις ευρωπαϊκές χώρες συνεπάγεται αντίστοιχη ζήτηση στον όγκο των τυπογραφικών εργασιών, την οποία η χειρωνακτική παραγωγή αδυνατεί να ικανοποιήσει επαρκώς, καθιστώντας εμφανή την ανάγκη για άμεση εκμηχάνιση (Μαθιόπουλος, 2019, 519-521). Από τα τέλη του 18^{ου} και καθ' όλον τον 19^ο αιώνα, η εκβιομηχάνιση αναγεννά την τυπογραφία με μια σειρά εφευρέσεων, οι οποίες αναφέρονται παρακάτω επιγραμματικά⁴⁴ (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019):

- 1798: λιθογραφία ή επιτεδοτυπία (Alois Senefelder)
- 1811-1814: ατμοτροφοδοτούμενο κυλινδρικό πιεστήριο υψιτυπίας (Friedrich Koenig, Andreas Bauer)
- 1826: φωτογραφία (Joseph Nicéphore Niépce)
- 1830: στερεοτυπία (Jean B. Genoux)
- 1845: τυπογραφική μηχανή με χυτήριο και πληκτρολόγιο (Gérard de Nerval)
- 1850: τσιγκογραφία (Firmin Gillot)
- 1863: περιστροφικό πιεστήριο υψιτυπίας (William Bullock)
- 1878: βαθυτυπία (Karl Klič)
- 1884: λινοτυπία (Ottmar Mergenthaler)
- 1885: μηχανικός παντογράφος (Linn Boyd Benton)
- 1887: μονοτυπία (Tolbert Lanston)
- 1890: ράστερ (Frederick Ives)
- 1895: περιστροφική βαθυτυπία (Karl Klič)
- 1904: (φωτο)λιθογραφία ή τεχνική *offset* (Ira W. Rubel)

⁴³ Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (8). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=8> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁴⁴ Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (3). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=3> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

- 1907: μεταξοτυπική γάζα (Samuel Simon)

Η εφεύρεση του ατμοκίνητου κυλινδρικού πιεστηρίου χρησιμοποιείται για την εκτύπωση του πρώτου φύλλου των *Times* στο Λονδίνο, το 1814, το ίδιο έτος που ξεκινά η εκτύπωση από τις δύο όψεις του χαρτιού. Πολύ σημαντική είναι, βεβαίως, η εφεύρεση της φωτογραφίας, η οποία βρίσκει εφαρμογή στο πεδίο των γραφικών τεχνών (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 135). Από τις παραπάνω εφευρέσεις ξεχωρίζει, επίσης, η εφεύρεση του παντογράφου⁴⁵, η οποία σήμανε ουσιαστικά το τέλος της τέχνης του παραδοσιακού στοιχειοχάρκτη, η παρουσία του οποίου ήταν κυρίαρχη επί τέσσερις αιώνες (Ματθιόπουλος, 2019, 521). Εντούτοις, πραγματική επανάσταση και τομή στην ιστορία της τυπογραφίας φέρνουν οι λινотυπικές και οι μονотυπικές μηχανές⁴⁶, οι οποίες αλλάζουν πρακτικές τεσσάρων αιώνων στον τομέα της στοιχειοθεσίας. Οι μηχανές αυτές σηματοδοτούν το τέλος της εποχής των χειρωνακτικών τυπογραφικών πρακτικών και την οριστική υιοθέτηση της μηχανικής τυπογραφίας (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 113).

Ωστόσο, η ευρωπαϊκή τυπογραφική τέχνη του όψιμου 19^{ου} αιώνα σταδιακά υποβαθμίζεται, τόσο ποιοτικά όσο και αισθητικά. Ως σημαντικότερες αιτίες της υποβάθμισης αυτής θεωρούνται η υπέρμετρη εμπορευματοποίηση της τυπογραφικής παραγωγής σε μαζική κλίμακα, καθώς και η στροφή σε φθηνότερα υλικά, με στόχο την ελαχιστοποίηση του κόστους και τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Επιπλέον, η τυπογραφική αισθητική των βιβλίων δέχεται επιρροή από τα χιλιάδες εφήμερα έντυπα που κατακλύζουν τις αγορές με σκοπό τη διαφήμιση προϊόντων και υπηρεσιών (Ματθιόπουλος, 2019, 30-32).

⁴⁵ Ο παντογράφος είναι ένας μηχανισμός ο οποίος δίνει τη δυνατότητα να χαραχτεί η μήτρα ενός στοιχείου σε οποιαδήποτε κλίμακα, με οδηγό το πρωταρχικό σχέδιο ενός χαρακτήρα. Η χρήση του παντογράφου υπήρξε ολοκληρωτική σε όλα τα χυτήρια και η κυριαρχία του διατηρήθηκε έως την έλευση της ηλεκτρονικής τεχνολογίας, τον 20^ο αιώνα (Ματθιόπουλος, 2019, 521).

⁴⁶ Η βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο μηχανές είναι ότι η λινотυπική μηχανή, που έχει ενσωματωμένο στοιχειοχυτήριο, παράγει συμπαγείς αράδες προς σύνθεση. Το κείμενο, δηλαδή, δεν αποτελείται από ξεχωριστά στοιχεία, όπως στη χειροστοιχειοθεσία, αλλά από μονοκόμματα σειρές στοιχείων που παράγονται με ταυτόχρονη χύτευση. Αντιθέτως, στη μονотυπική μηχανή, το κλαβιέ (πληκτρολόγιο) βρίσκεται σε άλλο χώρο από το χυτήριο και παράγει μεμονωμένα τυπογραφικά στοιχεία, τα οποία χρησιμοποιούνται για μία μοναδική εκτύπωση (Ζάζας, 2011, 14). Η μονотυπική μηχανή είναι καταλληλότερη για την παραγωγή κειμένων που προορίζονται να διατηρηθούν, όπως τα βιβλία, ενώ η λινотυπική μηχανή υιοθετήθηκε για εφήμερα κείμενα, όπως αυτά των εφημερίδων. Ωστόσο, και τα δύο μηχανικά συστήματα εξασφαλίζουν ταχύτητα, εύκολο χειρισμό και επιφέρουν μια σχετική βελτίωση στις συνθήκες εργασίας των τυπογράφων (Στρούμπου, 2019, 114).

Το πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα αποτελεί περίοδο βελτίωσης μιας σειράς τεχνικών και μεθόδων παραγωγής που συνδέονται με τις ανακαλύψεις του προηγούμενου αιώνα. Συγχρόνως, η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από αύξηση της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, αλλά και από σημαντικές αλλαγές στις μορφές και χρήσεις των έντυπων προϊόντων⁴⁷. Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η τυπογραφική τέχνη διαφοροποιείται ριζικά με το πέρασμα από τη στοιχειοθεσία θερμού μετάλλου στη φωτοστοιχειοθεσία, η οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1947. Η φωτοστοιχειοθεσία αποτέλεσε μια επαναστατική μέθοδο, η οποία με τη σειρά της άνοιξε τον δρόμο για την επιπεδοτυπία (*offset* εκτύπωση). Οι δύο αυτές μέθοδοι αναπαραγωγής και εκτύπωσης αντίστοιχα, περιορίζουν σημαντικά τη μέχρι τότε χρήση των μεταλλικών τυπογραφικών στοιχείων και της υψιτυπίας. Τα επόμενα χρόνια η εξέλιξη των επιτραπέζιων εκδοτικών συστημάτων φαίνεται να δίνει το τελειωτικό χτύπημα στην παραδοσιακή τυπογραφία, τη λεγόμενη «τυπογραφία των μετάλλων», τοποθετώντας την σε μουσειακούς χώρους σε παγκόσμιο επίπεδο (Μαστορίδης, 2018, 5).

2.2. Η ελληνική τυπογραφία

Το πνεύμα της Αναγέννησης και η τυπογραφία ήταν εξαρχής αλληλένδετες διεργασίες, ενώ μαζί τους συμπορεύτηκε η μελέτη της ελληνικής κλασικής φιλολογίας, της επιστήμης και των κειμένων του χριστιανισμού. Χάρης στη συμπόρευση αυτή, η ελληνική τυπογραφία ήταν παρούσα από τα πρώτα βήματα της τυπογραφικής τέχνης. Πρώτο βιβλίο με πλήρες ελληνικό κείμενο θεωρείται το έργο του λόγιου Μανουήλ Χρυσολωρά *Ερωτήματα* (~1475-1476), το οποίο τυπώνεται στη Βιτσέντζα (Παρ. Γ, **Εικ. 2**). Πρώτη χρονολογημένη ελληνική έκδοση είναι η *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών και άλλων τινών αναγκαίων* του Κωνσταντίνου Λάσκαρη (Παρ. Γ, **Εικ. 3**), η οποία τυπώνεται το 1476 στο Μιλάνο (Ματθιόπουλος, 2019, 4-6). Εκεί, άλλωστε, θεμελιώνεται και ξεκινά η συστηματική εκτύπωση ελληνικών βιβλίων (Στάικος, 1989, με'). Δύο εκδόσεις του πρωτοθύτη Χανίων Λαόνικου και του μοναχού Αλέξανδρου, η *Βατραχομουμαχία* (1486) και το *Ψαλτήριο* (1486), ανήκουν, επίσης, στις πρώτες σημαντικές ελληνικές εκδόσεις, ενώ

⁴⁷ Marshall, A. (2008). *Learning to live with the 20th century: printing museums in the wake of the digital revolution*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/wp-content/uploads/2014/06/2008-AM-Odense.pdf> (ανακτήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 2020).

οι δύο ιερωμένοι χάραξαν και τους δικούς τους χαρακτήρες⁴⁸. Ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας κατέχει ο Άλδος Μανούτιος, μελετητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας και φίλος του Έρασμου, ο εκδότης των περισσότερων πρώτων εκδόσεων αρχαίων κλασικών κειμένων (Ματθιόπουλος, 2019, 6).

Από τον 16^ο και κυρίως από τον 17^ο αιώνα, κυρίαρχο κέντρο παραγωγής ελληνικών βιβλίων είναι η Βενετία⁴⁹. Η συντριπτική πλειονότητα των βιβλίων που παράγουν τα βενετικά τυπογραφεία είναι εκκλησιαστικά και θρησκευτικά, ενώ σαφώς μικρότερος όγκος της παραγωγής αφορά ψυχαγωγικά βιβλία και λαϊκές εκδόσεις πεζών και έμμετρων λογοτεχνικών έργων, τα οποία συχνά επανεκδίδονται (Αθήνη & Ξούριας, 2015, 52).

Μακροβιότερος και πιο επιτυχημένος ελληνικός εκδοτικός οίκος στη Βενετία είναι του Νικόλαου Γλυκή (1619-1693), με περισσότερες από 1.500 εκδόσεις (Ματθιόπουλος, 2019, 16). Ο τυπογράφος από τα Ιωάννινα ξεκινά την εκδοτική του δράση το 1670 και το τυπογραφείο του βρίσκεται στο απόγειό του τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, με διευρυμένο τιτλολόγιο και κυρίαρχη θέση στην αγορά ελληνικού βιβλίου (Αθήνη & Ξούριας, 2015, 52). Ανταγωνιστής των Γλυκήδων σε ποσότητα εκδόσεων, ποιότητα αλλά και τιμές, υπήρξε ο Νικόλαος Σάρος, ο οποίος ίδρυσε το τυπογραφείο του το 1686. Μετά τον θάνατό του, ο γιος του διατήρησε το τυπογραφείο σε λειτουργία έως το 1706 (Ματθιόπουλος, 2019, 461). Σημαντική είναι και η τυπογραφική επιχείρηση του Δημήτριου Θεοδοσίου (1704-1782), ο οποίος είχε μαθητεύσει στο τυπογραφείο των Γλυκήδων. Από το 1755, ο Θεοδοσίος οργανώνει δικό του τυπογραφείο, ανταγωνιστικό προς εκείνο των Γλυκήδων, καθώς παράγει τα ίδια είδη βιβλίων, εκκλησιαστικά και λαϊκά και απευθύνεται στο ίδιο κοινό. Μετά τον θάνατό του, τη διεύθυνση του τυπογραφείου αναλαμβάνει ο ανιψιός του, Πάνος Θεοδοσίος (1754-1835), ο οποίος διατηρεί την επιχείρηση έως το 1824 (Αθήνη & Ξούριας, 2015, 52).

⁴⁸ Η τυπογραφία ξεκίνησε ως μια διαδικασία «απλοποίησης και τυποποίησης της εικονοποίησης του λόγου, με στόχο την αναπαραγωγή του σε πολλαπλά αντίτυπα». Σε αυτό το πλαίσιο, έτεινε προς την απλούστευση της γραφής, προς όφελος της χρηστικότητας και της οικονομίας. Κινούμενοι σε αντίθετη κατεύθυνση, οι δύο ιερωμένοι από την Κρήτη στράφηκαν ξανά προς την αισθητική του χειρόγραφου κώδικα και τη βυζαντινή γραφή, αναπαράγοντας τα αμέτρητα συμπλέγματα σε τυπογραφικά στοιχεία (Ματθιόπουλος, 2019, 6).

⁴⁹ Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα στη Βενετία λειτουργούν πάνω από 230 τυπογραφεία, με αποτέλεσμα την ύπαρξη σημαντικού ανταγωνισμού στην τελειοποίηση των μηχανικών μέσων και των εκδόσεων. Για τον λόγο αυτό, την εποχή εκείνη οι εκδόσεις της Βενετίας είναι περιζήτητες σε όλες τις χώρες (Βλάχος, 2009, 78).

Στον τομέα της στοιχειοθεσίας, ριζική τομή συνιστά η απλούστευση των περίπλοκων βυζαντινών συμπλεγμάτων των ελληνικών κειμένων, στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, όταν ξεκινά να χρησιμοποιείται ένας ανεξάρτητος χαρακτήρας για κάθε γράμμα, με τη διατήρηση ελάχιστων εναλλακτικών στοιχείων, όπως το σ/ς. Η ελληνική γραφή αλλάζει ριζικά, προς όφελος του τυπογράφου, ο οποίος εκπαιδεύεται ευκολότερα, αγοράζει και συντηρεί λιγότερες ποσότητες στοιχείων, εξοικονομεί χώρο και κάνει λιγότερα λάθη (Ματθιόπουλος, 2019, 19). Συγχρόνως, η νέα μορφή γραφής καθιστά το νεωτερικό βιβλίο πιο προσιτό και ευανάγνωστο για το ευρύ κοινό (Αθήνη & Ξούριας, 2015, 55).

Τον 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η παραγωγή βιβλίων για το ελληνικό κοινό σημειώνει αλματώδη αύξηση. Τα πρώτα 25 χρόνια του 18^{ου} αιώνα τυπώνονται περισσότερα από 100 βιβλία, ενώ τα τελευταία 25 πάνω από 700. Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα κυκλοφορούν περίπου 1.300 τίτλοι (Βουτσινάκης, 1998, 101). Ελληνικά βιβλία παράγονται σε 33 πόλεις, όπου υπάρχει παροικιακός ελληνισμός, με σημαντικότερα κέντρα εξ αυτών τη Βενετία, τη Βιέννη, την Κωνσταντινούπολη και το Παρίσι (Αθήνη & Ξούριας, 2015, 52).

Στον σημερινό ελλαδικό χώρο η τυπογραφία εμφανίζεται τρεις αιώνες μετά την εφεύρεση του Γουτεμβέργιου (Βουτσινάκης, 2005, 65)· το πρώτο τυπογραφείο ιδρύεται το 1731 στη Μοσχόπολη της Ηπείρου από τον ιεροδιδάσκαλο Γρηγόριο Κωνσταντινίδη και λειτουργεί έως το 1760 (Ματθιόπουλος, 2019, 20· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 81). Η πρώτη ελληνική εφημερίδα ιδρύεται στη Βιέννη το 1784 από τον Γεώργιο Βεντότη, η οποία όμως κλείνει γρήγορα, υπό τις πιέσεις της οθωμανικής κυβέρνησης (Ματθιόπουλος, 2019, 22). Στην ίδια πόλη και στο τυπογραφείο των αδελφών Μαρκίδη-Πούλιου τυπώνεται από το 1790 έως το 1797 το πρώτο σωζόμενο φύλλο του ελληνισμού, η *Εφημερίς*, καθώς και το επαναστατικό μανιφέστο του Ρήγα Φεραίου (Βουτσινάκης, 1998, 100· Ματθιόπουλος, 2019, 22).

Εν γένει, η ελληνική τυπογραφία του 18^{ου} αιώνα τροφοδοτείται από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και καθίσταται σημαντικό εργαλείο για την αφύπνιση της εθνικής συνείδησης, η

οποία οδηγεί αργότερα στον αγώνα για την ανεξαρτησία της Ελλάδας (Ματθιόπουλος, 2019, 17). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) ήταν ένθερμος υποστηρικτής της τυπογραφίας και οραματιζόταν αυτή να αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της πνευματικής και πολιτικής ανάτασης του ελληνισμού (Βουτσινάκης, 1998, 101). Το 1819, με προτροπή του Κοραή, εγκαθίσταται τυπογραφείο στην Ακαδημία της Χίου, ενώ ένα ακόμη τυπογραφείο ιδρύεται την ίδια χρονιά στην Ακαδημία των Κυδωνιών, υπό τη διεύθυνση του Κωνσταντίνου Τόμπρα (Ματθιόπουλος, 2019, 27). Δυο χρόνια αργότερα, στην αυγή της Επανάστασης, στο τυπογραφείο του Ιασίου τυπώνονται επαναστατικές προκηρύξεις από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη (Βουτσινάκης, 1998, 102).

Ειδική αναφορά αξίζει να γίνει στην τυπογραφική δυναστεία των Γάλλων Didot, οι οποίοι άφησαν το στίγμα τους στην ελληνική τυπογραφία. Ο Firmin Didot (1764-1836), δεινός στοιχειοχάρακτες και εκδότης βιβλίων της αρχαιοελληνικής γραμματείας, υπήρξε ένθερμος φιλέλληνας και στενός φίλος του Κοραή. Πιθανόν μετά από προτροπή του Κοραή, το 1805 χαράζει μια νέα γραμματοσειρά, η οποία αναδεικνύεται στη μακροβιότερη και δημοφιλέστερη γραμματοσειρά της Ελλάδας έως τα τέλη του 20^{ού} αιώνα. Ο γιος του Firmin, Ambroise Firmin Didot (1790-1876), σπουδάζει δίπλα στον Κοραή και αργότερα το τυπογραφείο των Didot αποτελεί σημαντική πηγή τεχνογνωσίας για τους εκδότες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (Ματθιόπουλος, 2019, 23-24, 479).

Στο πλαίσιο της Ελληνικής Επανάστασης, η τυπογραφία αξιοποιείται ως ένα αποτελεσματικό όπλο υπέρ της ενημέρωσης και της επικοινωνίας και παράλληλα ως ένα μέσο που προσδίδει κύρος και νομιμοποιεί την πολιτική εξουσία (Ματθιόπουλος, 2019, 27). Η απουσία τυπογραφικής παράδοσης και η έλλειψη επαρκούς υλικοτεχνικής υποδομής ωθεί τους τυπογράφους της εποχής σε πρωτότυπες εφαρμογές και διευθετήσεις τού προς εκτύπωση υλικού, καταδεικνύοντας τον μη συντηρητικό χαρακτήρα της πρώιμης ελληνικής τυπογραφίας (Μαστορίδης, 2005, 187-189). Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, χάρις στις επινοήσεις των τεχνιτών, η διαθέσιμη τεχνολογία χρησιμοποιείται με αποτελέσματα τεχνικά και αισθητικά ανώτερα σε σχέση με τις προδιαγραφές της (Σκλαβενίτης, 2001, 42).

Με την έναρξη της Επανάστασης, ο Δημήτριος Υψηλάντης φέρνει στην Ελλάδα από την Τεργέστη το πρώτο τυπογραφικό πιεστήριο, το οποίο χαρακτηρίζει «Εθνικόν», καθώς προέρχεται από εράνους για την υποστήριξη του αγώνα. Το πρώτο τυπογραφείο της ελεύθερης Ελλάδας λειτουργεί στην Καλαμάτα από τον Κωνσταντίνο Τόμπρα και εκεί εκδίδεται η πρώτη έντυπη εφημερίδα του αγωνιζόμενου έθνους, η *Σάλπιγξ Ελληνική*, από τον λόγιο Θεόκλητο Φαρμακίδη (Βουτσινάκης, 1998, 103-105). Το *Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος* τυπώνεται στην Κόρινθο, το 1822 (Βουτσινάκης, 1998, 109-110). Το Τυπογραφείο της Διοικήσεως, της ανεπίσημης κυβέρνησης των επαναστατημένων Ελλήνων, ιδρύεται στην Ύδρα το 1824, όπου λειτουργεί και δεύτερο τυπογραφείο. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ιδρύει τυπογραφείο στο Μεσολόγγι, υπό τη διεύθυνση του Δημητρίου Μεσθενέα, στο οποίο τυπώνεται ο *Ύμνος εις την Ελευθερίαν* του Διονυσίου Σολωμού. Με την άφιξη του Λόρδου Βύρωνα ιδρύονται άλλα δύο τυπογραφεία. Τυπογραφείο λειτουργεί και στα Ψαρά, ενώ στον τυπογραφικό χάρτη εμφανίζεται και η Αθήνα (Ματθιόπουλος, 2019, 27-28· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 84).

Από το 1825 λειτουργεί στο Ναύπλιο η πρώτη δημόσια εκτυπωτική μονάδα, η λεγόμενη «Τυπογραφία της Διοικήσεως», όπου και εκτυπώνεται το πρώτο επίσημο έντυπο της Διοίκησης με τίτλο *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* και εκδότη τον Θεόκλητο Φαρμακίδη. Το 1826 η Τυπογραφία της Διοικήσεως μεταφέρεται στην Αίγινα και το 1829 ο Ιωάννης Καποδίστριας προβαίνει σε μια αναδιοργάνωση της εθνικής τυπογραφίας, εμπλουτίζοντας το τυπογραφείο με μηχανήματα και γραμματοσειρές, τα οποία παραλαμβάνονται το 1830⁵⁰. Ύστερα από διάφορες μετακινήσεις μεταξύ Αίγινας, Πόρου και Ναυπλίου, το 1833, μετά την έλευση του βασιλιά Όθωνα, ιδρύεται η *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* και δημοσιεύεται το ιδρυτικό διάταγμα του Βασιλικού Τυπογραφείου. Το 1834 το Βασιλικό Τυπογραφείο μεταφέρεται στην πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, την Αθήνα, ενώ το 1862, με την κατάλυση της βασιλείας, θα μετονομαστεί σε Εθνικό Τυπογραφείο (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 258-259).

Στην ιδιωτική σφαίρα της τυπογραφίας, μετά το τέλος του απελευθερωτικού αγώνα και τη σύσταση του Βασιλείου της Ελλάδος, η βιβλιοπαραγωγή ελληνικών τίτλων στη Βενετία και τη

⁵⁰ Εθνικό Τυπογραφείο. (2018). *Από τα χειροκίνητα τυπογραφεία του Αγώνα του '21 στο σύγχρονο Εθνικό Τυπογραφείο*. Διαθέσιμο στο: <https://youtu.be/cXTuxsO7WKU> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

Βιέννη φθίνει και τη θέση τους παίρνουν η Αθήνα, η Πάτρα, η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος, η Σύρος και η Καλαμάτα. Ο Χρήστος Νικολαΐδης - Φιλαδελφεύς το 1842 ιδρύει τυπογραφείο στην Αθήνα, το οποίο λίγα χρόνια αργότερα επεκτείνεται και στην Κέρκυρα. Στη Ζάκυνθο λειτουργεί το αξιόλογο τυποεκδοτικό κέντρο *Παρνασσός*. Στην Ερμούπολη, σημαντικό εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο που γνωρίζει ραγδαία ανάπτυξη, αναδεικνύεται το τυπογραφείο του Ρενιέρη Πρίντζη, το πρώτο που εισήγαγε στην Ελλάδα τη νέα τεχνολογία των περιστροφικών ατμοκίνητων ταχυπιεστηρίων (Ματθιόπουλος, 2019, 29-30· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 84-85).

Εντούτοις, η ένδεια που επισώρευσε ο απελευθερωτικός πόλεμος, το ακόμη χαμηλό μορφωτικό επίπεδο της χώρας και η αθηνοκεντρική εξουσία δεν ευνόησαν την ισότιμη ανάπτυξη και συνέβαλαν στη συγκέντρωση του ελέγχου του εκδοτικού τομέα στην Αθήνα (Ματθιόπουλος, 2019, 29-30). Η πρωτεύουσα συγκεντρώνει τα περισσότερα τυπογραφεία και κατατάσσεται στην πρώτη θέση σε εκδοτική παραγωγή και αριθμό εργαζομένων σε τυπογραφικές επιχειρήσεις (Ζάζας, 2011, 8). Η βιομηχανική αυτή περίοδος της ελληνικής τυπογραφίας συνδέεται με την ίδρυση μεγάλων τυπογραφικών καταστημάτων, εξοπλισμένων με πολλά τμήματα για την κάλυψη των αναγκών (Μαστορίδης, 2006, 73). Αρχικά την πρωτοκαθεδρία έχει το τυποεκδοτικό συγκρότημα του Ανδρέα Κορομηλά, το πρώτο στην Ανατολική Μεσόγειο με στοιχειοχυτήριο. Εκείνος, όμως, που σημαδεύει την αθηναϊκή τυπογραφία είναι ο Αναστάσιος Κωνσταντινίδης· το 1885 η τυποεκδοτική του επιχείρηση εξαγοράζει το τυπογραφείο Κορομηλά και παράγει αξιοσημείωτες εκδόσεις, εικονογραφημένες με έγχρωμες λιθογραφίες, καθώς και σειρά τυπογραφικών στοιχείων αντιπροσωπευτικών της Belle Epoque (Ματθιόπουλος, 2019, 30-32· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 85). Είναι χαρακτηριστικό ότι το χυτήριο του Κωνσταντινίδη βραβεύεται στη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού, το 1889 (Μαστορίδης, 2006, 73).

Αξιοσημείωτες τυπογραφικές επιχειρήσεις της ίδιας εποχής είναι των αδελφών Σακελλάριου και του Μιχαήλ Σαλίβερου. Μια από τις μακροβιότερες ελληνικές εκδοτικές δυναστείες ξεκινά με την ίδρυση του λογοτεχνικού περιοδικού *Εστία* από τον Παύλο Διομήδη, το 1876, ενώ το 1885 ιδρύεται ομώνυμο βιβλιοπωλείο από τον Γεώργιο Κασδόνη και το 1892 ομώνυμο τυπογραφείο. Η *Εστία* ως βιβλιοπωλείο και ο εκδοτικός οίκος εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι και σήμερα, ενώ από το 1927 κυκλοφορεί αδιάλειπτα η *Νέα Εστία*, το παλαιότερο λογοτεχνικό περιοδικό της

χώρας⁵¹ (Ματθιόπουλος, 2019, 32-37). Αξιοσημείωτη είναι η πορεία της εταιρείας Ασπιώτη, η οποία ιδρύεται στην Κέρκυρα το 1873 και το 1928 συγχωνεύεται με την ΕΛΚΑ - Εταιρεία Λιθογραφίας και Κυτιοποιίας Αθηνών. Η εταιρεία πραγματοποιεί τις σημαντικότερες χρωμολιθογραφικές εκτυπώσεις στην Ελλάδα, την Τουρκία και την Αίγυπτο. Το 1956 η εταιρεία ιδρύει τις «Εκδόσεις Αθηνών» και κυκλοφορεί πολυτελείς εκδόσεις με καλλιτεχνικό υπεύθυνο τον χαράκτη Α. Τάσσο, έως ότου χρεοκοπεί, το 1990 (Ματθιόπουλος, 2019, 37).

Στον τομέα της εφημερίδας, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα, τα τυπογραφεία των περισσότερων μεγάλων εφημερίδων χρησιμοποιούν ήδη λινотυπικές μηχανές, γεγονός που μαρτυρά τα ανεπτυγμένα ανακλαστικά των ελληνικών επιχειρήσεων απέναντι στις νέες τεχνολογίες που κάνουν την εμφάνισή τους στην Ευρώπη (Μαστορίδης, 2006, 73). Το 1907 οι εφημερίδες *Εμπρός*, *Νέον Άστυ* και *Εσπερινή* εισάγουν τις πρώτες λινотυπικές μηχανές της Αθήνας (Ζάζας, 2011, 15). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1911, εγκαινιάζεται και στο Εθνικό Τυπογραφείο η χρήση λινотυπικών και μονοτυπικών μηχανών (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 224).

Στον τυποεκδοτικό χώρο του 20^{ού} αιώνα, στο πλαίσιο της αυξανόμενης πολυπλοκότητας της παραγωγής, η τυπογραφική τέχνη ενός βιβλίου δεν αποτελεί πια το έργο ενός ατόμου αλλά ενός ευρύτερου επιτελείου (Ματθιόπουλος, 2019, 41). Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα πρωταγωνιστούν τα ονόματα του Γεωργίου Φέξη, του Δημητρίου Δημητράκου και του Κώστα Ελευθερουδάκη, αλλά και του Κωνσταντίνου Γκοβόστη και του Πausανία Μακρή. Στα βιβλία χρησιμοποιείται ακόμη η παραδοσιακή χειροστοιχειοθεσία των κειμένων και φωτογραφικά κλισέ για την εικονογράφηση. Παράλληλα, καλλιτέχνες όπως ο Φώτης Κόντογλου και ο Κωνσταντίνος Παρθένης φιλοτεχνούν εικόνες και σχέδια για τα εξώφυλλα ή τη διακόσμηση των βιβλίων (Ματθιόπουλος, 2019, 41-42).

Ο χαράκτης Γιάννης Κεφαλληνός (1894-1957) αποτελεί σταθμό για τον χώρο του βιβλίου. Ο Αλεξανδρινός καλλιτέχνης σπουδάζει ζωγραφική στο Παρίσι, μέσα στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα

⁵¹ Εστία. (χ.χ.). *Ιστορία της Εστίας*. Διαθέσιμο στο: www.hestia.gr/ιστορία-της-εστιας.html (ανακτήθηκε στις 31 Οκτωβρίου 2020).

του γερμανικού εξπρεσιονισμού και του αγγλικού κινήματος Arts & Crafts, τα οποία συμβάλλουν στην αναγέννηση της τυπογραφίας. Το 1936 ο Κεφαλληνός διορίζεται Καθηγητής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και εμπλουτίζει τη διδασκαλία της χαρακτηριστικής με μαθήματα για την παραδοσιακή τυπογραφία, ανοίγοντας τον δρόμο σε μια νέα γενιά καλλιτεχνών. Καλλιτέχνες όπως ο Σπύρος Βασιλείου, ο Τάσσος και ο Γιώργης Βαρλάμος ακολουθούν το παράδειγμα του Κεφαλληνού και ασχολούνται με την τέχνη του βιβλίου. Ο θάνατός του Κεφαλληνού, το 1957, σηματοδοτεί το τέλος της παραδοσιακής τυπογραφίας (Ματθιόπουλος, 2019, 42· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 87).

Η νέα μεταπολεμική και μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίζεται από την ευρεία χρήση της μονοτυπίας και την όλο και αυξανόμενη χρήση της λιθογραφίας, της φωτοστοιχειοθεσίας και της έμμεσης εκτύπωσης (*offset*) σε τετράχρωμα περιστροφικά πιεστήρια. Ιδρύονται νέα στοιχειοχυτήρια, όπως του Ιωάννη Μακρή και του Όθωνα Περβολαράκη. Η συμβολή της τυπογραφίας στην ελληνική βιομηχανία αναγνωρίζεται και καταγράφεται από την ΕΤΒΑ⁵². Σταδιακά οι έγχρωμες εκτυπώσεις βελτιώνονται και η τυπογραφία οδεύει προς την ηλεκτρονική εποχή (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 87). Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η παραδοσιακή τυπογραφία ηττάται πλέον οριστικά από την ηλεκτρονική (Λούκος, 2002, 308). Η στοιχειοθεσία με το χέρι, η λινοτυπία και η υψιτυπία παραδίδονται στη λήθη και η μηχανική τυπογραφία αντικαθίσταται από την επιτραπέζια. Η τρίτη επανάσταση της επικοινωνίας, η λεγόμενη ψηφιακή, έχει ήδη ξεκινήσει⁵³.

2.3. Τα Μουσεία Τυπογραφίας ως φορείς πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς

Τα Μουσεία Τυπογραφίας εντάσσονται στην κατηγορία των θεματικών, τεχνολογικών μουσείων, τα οποία αποτελούν τον πληρέστερο τρόπο διάσωσης της παραδοσιακής, προβιομηχανικής και βιομηχανικής τεχνολογίας. Στα θεματικά τεχνολογικά μουσεία: α)

⁵² Γαζιάδης, Κ. (1968). *Η Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως «ΕΤΒΑ» παρουσιάζει την Ελληνικήν Βιομηχανίαν*. Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/-SUmv_dD40g (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁵³ Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας (3)*. Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=3> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

διατηρούνται τα μηχανήματα και οι μηχανισμοί· β) αναλύονται οι τρόποι κατασκευής και λειτουργίας των μηχανημάτων· γ) περιγράφεται ο τρόπος παραγωγής του προϊόντος· δ) καταγράφονται οι οικονομικές και ποιοτικές παράμετροι της διαχρονικής παραγωγής του προϊόντος σε σχέση με την οικονομία της περιφέρειας, αλλά και της χώρας· ε) αναδεικνύεται η ιστορική ταυτότητα του προϊόντος και η εξέλιξη της τεχνολογίας της παραγωγής του και στ) συχνά μέσα στα μουσεία αυτά μπορεί να παραχθεί το τελικό προϊόν, διασώζοντας την τεχνογνωσία και τις τεχνικές τού παρελθόντος (Λούβη, 2005, 72).

Επιπλέον, σημειώνεται ότι τα τεχνολογικά μουσεία που προβάλλουν την προβιομηχανική και τη βιομηχανική περίοδο διαφοροποιούνται από άλλες κατηγορίες μουσείων ως προς το εξής: κεντρικός τους άξονας δεν είναι η συλλογή των αντικειμένων προς έκθεση, αλλά η έρευνα και η πλήρης καταγραφή της εξέλιξης της τεχνολογίας, καθώς και ο μουσειοπαιδαγωγικός τρόπος με τον οποίο θα μεταδοθεί η κεκτημένη γνώση. Έτσι, η συλλογή των εκθεμάτων, των μηχανών, των εργαλείων ή των πρώτων υλών τίθεται στην υπηρεσία του στόχου της διάσωσης και της μάθησης (Λούβη, 2001, 3). Σε αυτό το πλαίσιο, τα εκθέματα προσεγγίζονται ως ζωντανά τεκμήρια - φορείς πληροφοριών που μεταδίδουν γνώσεις και παραδοσιακές τεχνικές, οι οποίες σταδιακά εγκαταλείπονται και κινδυνεύουν να παραδοθούν στη λήθη. Τα αντικείμενα δεν αντιμετωπίζονται ως «άψυχα» εκθέματα, αλλά δίνεται έμφαση στην ιστορία που αφηγούνται, καθώς και στις εκάστοτε ιστορικές, οικονομικές, τεχνολογικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργήθηκαν, τέθηκαν σε λειτουργία και χρησιμοποιήθηκαν (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 51).

Ειδικότερα, τα Μουσεία Τυπογραφίας διαφυλάσσουν τη μνήμη ενός από τα μεγαλύτερα τεχνολογικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας, το οποίο επέφερε αλματώδη πρόοδο στην επιστήμη, την τεχνολογία, την καθολικότητα της εκπαίδευσης, τις τέχνες, τη θρησκεία και την ανεξάρτητη σκέψη· με μία λέξη, στον παγκόσμιο πολιτισμό. Τα μουσεία αυτά αφηγούνται τον ανθρώπινο αγώνα για ενημέρωση και επικοινωνία. Όπως όλα τα μουσεία, έτσι και τα Μουσεία

Τυπογραφίας ανακαλύπτουν ξανά το παρελθόν και αναδημιουργούν τις ιστορίες των ανθρώπων, χωρίς τις οποίες η ανθρωπότητα δεν θα βρισκόταν στο ίδιο σημείο⁵⁴.

Η παραδοσιακή τυπογραφία δεν είναι διεκπεραιωτικού τύπου εργασία και για τον λόγο αυτό είναι ακριβέστερη η περιγραφή της ως χειροτεχνικής, αντί της χειρωνακτικής τυπογραφίας⁵⁵. Πρόκειται σαφώς για μια μορφή τέχνης, η οποία απαιτεί σημαντικές νοητικές ετοιμότητες και μια καλαισθησία (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 37). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μαμάης (2013, 8), «η σελίδα χρειάζεται αρμονία όπως ακριβώς και στη μουσική». Αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Μαστορίδη, όπως αναφέρεται στον Ζάζα (2011, 18), «τυπογράφος είναι ο άνθρωπος-ορχήστρα, με δυνατότητες να συνθέτει, να διευθύνει, αλλά και να εκτελεί». Η τυπογραφία είναι «το κέλυφος των κειμένων», «η εικόνα του λόγου». Τα τυπογραφικά υλικά, χαρτιά, σχέδια, γραμματοσειρές, αποστάσεις και κενά, λειτουργούν ως «οδοδείκτες της ουσίας» που στόχο έχουν να κάνουν πιο ευανάγνωστο το περιεχόμενο και να διευκολύνουν την πρόσληψή του⁵⁶.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των έντυπων μέσων είναι η αφάνειά τους· η τάση τους, δηλαδή, να παραμένουν στο παρασκήνιο προκειμένου να διευκολύνουν τη μετάδοση του μηνύματος που φέρουν. Υπό αυτήν την οπτική, αποστολή των Μουσείων Τυπογραφίας είναι να καταστήσουν ορατό το αόρατο, προσφέροντας στους επισκέπτες τους τα μέσα για να αποκωδικοποιήσουν και να κατανοήσουν βαθύτερα την εξέλιξη της τυπογραφικής τέχνης και τεχνικής στο πέρασμα του χρόνου⁵⁷.

Τα Μουσεία Τυπογραφίας συντηρούν και θέτουν σε λειτουργία τις μηχανές και τα εργαλεία που ανήκουν στις συλλογές τους, διαφυλάσσουν τη γνώση του τρόπου χρήσης τους και παράλληλα παρέχουν ενημέρωση στο κοινό σε ό,τι αφορά στην ιστορία της τυπογραφίας,

⁵⁴ Phillis, Y. A. (2017). *Printing museums - records of civilization*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aeqm-eu-printing-museums-records-of-civilization> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁵⁵ Καλιακάτσος, Α. (επιμ. Μ. Φάις). (2010). *Η γενικευμένη ομοιομορφία δημιουργεί σύγχυση και αδιαχώρητο*. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=213843> (ανακτήθηκε στις 2 Νοεμβρίου 2020).

⁵⁶ ό.π.

⁵⁷ Marshall, A. (2008). *Learning to live with the 20th century: printing museums in the wake of the digital revolution*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aeqm.eu/wp-content/uploads/2014/06/2008-AM-Odense.pdf> (ανακτήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 2020).

καταδεικνύοντας ότι η τυπογραφική τέχνη παραμένει επίκαιρη ακόμη και σήμερα⁵⁸. Τα τυπογραφικά μηχανήματα και ο εξοπλισμός προβάλλονται ως κατεξοχήν πολιτισμικά προϊόντα, ως φορείς ιδεών που έχουν άμεση σύνδεση όχι μόνο με τις εκάστοτε συνθήκες αλλά με την ιστορία της εξέλιξης του πολιτισμού (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 52).

Τα βιβλία θεωρήθηκαν εξ αρχής αντικείμενα αξίας, λόγω του συμβολισμού τους αλλά και του πνευματικού τους περιεχομένου. Ως εκ τούτου, έπρεπε να φυλάσσονται και να μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά. Εντούτοις, τα τυπογραφικά προϊόντα και ειδικότερα τα εργαλεία και οι τεχνικές της εκτύπωσης δεν αναγνωρίστηκαν ως στοιχεία πολιτιστικής κληρονομιάς, με τη σημερινή έννοια του όρου, παρά μόνον κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Η ανάδειξη της τυπογραφίας ως πολιτιστικής κληρονομιάς εξελίχθηκε παράλληλα με την ανάπτυξη των διαφόρων μορφών και χρήσεων των τυπογραφικών προϊόντων, η οποία ξεκίνησε με τα βιβλία και τα χαρτικά, συνεχίστηκε με τον περιοδικό τύπο και αργότερα συμπεριέλαβε ένα μεγάλο πλήθος διοικητικών και εμπορικών χρήσεων των τυπογραφικών προϊόντων. Σήμερα, η πορεία αυτή συνεχίζεται με αυτό που καλείται γραφική επικοινωνία, η οποία απέχει σημαντικά από την παραδοσιακή τυπογραφία, αποτελεί, ωστόσο, τη φυσική της μετεξέλιξη. Έτσι, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα, η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς της τυπογραφίας συνεχίζει να διευρύνεται σταδιακά⁵⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η τεχνολογία της τυπογραφίας προσέλκυσε το ενδιαφέρον του κοινού πολύ πριν από τη δημιουργία των πρώτων Μουσείων Τυπογραφίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το τυπογραφείο του Christophe Plantin στην Αμβέρσα δεχόταν επισκέπτες, εστεμμένους αλλά και απλούς ανθρώπους, ήδη από τον 16^ο αιώνα, πολύ πριν μετατραπεί σε Μουσείο, το 1877. Επιπλέον, η τυπογραφία αποτέλεσε αντικείμενο των εμπορικών εκθέσεων ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η πρώτη έκθεση που δεν περιλάμβανε μόνο βιβλία και χειρόγραφα αλλά και τυπογραφικό εξοπλισμό διοργανώθηκε στη Λειψία το 1840, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης

⁵⁸ Richter, S. (2019). *Towards a European lobby for intangible printing heritage*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-intangible-printing-heritage> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2020).

⁵⁹ Marshall, A. (2017). *How print became heritage: 150 years of printing museums*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-how-print-became-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

400 ετών από την εποχή του Γουτεμβέργιου, ενώ τυπογραφικές μηχανές παρουσιάστηκαν και στη Διεθνή Έκθεση του Λονδίνου, το 1851⁶⁰.

Η διαδικασία «κληρονομοποίησης» της τυπογραφικής παράδοσης, όπως έχει αποδοθεί ο όρος «*heritagization*» (Μπούνια, 2017, 19), διακρίνεται σε τέσσερις περιόδους. Η πρώτη περίοδος καλύπτει χρονικά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα και αποτελεί την περίοδο των προδρόμων και των πρωτοπόρων. Η βιομηχανική επανάσταση και το θετικό οικονομικό κλίμα δημιουργούν συνθήκες που ευνοούν τη «νομιμοποίηση» και την ανάδειξη του πρώτου Μέσου Μαζικής Ενημέρωσης στην ιστορία. Την περίοδο αυτή και συγκεκριμένα το 1852 ιδρύεται το Μουσείο Meermano στη Χάγη, το πρώτο μουσείο στο οποίο τα βιβλία εκτίθενται για τις εγγενείς τους ιδιότητες ως βιβλίων και όχι για το περιεχόμενό τους. Συγχρόνως, δημιουργούνται τα πρώτα μουσεία που συνδέονται άμεσα με την τυπογραφία, όπως το Μουσείο Plantin-Moretus στην Αμβέρσα (1877), το Μουσείο Gutenberg στο Mainz (1900) κ.ά. Στα μουσεία αυτά, τα εργαλεία και οι τεχνικές της τυπογραφίας εκτίθενται για πρώτη φορά, παράλληλα με τα βιβλία, τα οποία, ωστόσο, παραμένουν στο επίκεντρο της εκθεσιακής αφήγησης⁶¹.

Η δεύτερη περίοδος προσδιορίζεται χρονικά στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα και είναι η περίοδος της συνένωσης και της διεύρυνσης της ποικιλίας των διαφόρων συλλογών. Το βιβλίο χάνει την πρωτοκαθεδρία του ως βασικός μοχλός της τυπογραφικής παραγωγής και καινοτομίας, αλλαγή που αντικατοπτρίζεται στη δημιουργία των πρώτων μουσείων εφημερίδων, όπως το Persmuseum στο Άμστερνταμ (1902) και το Musée internationale de la presse στις Βρυξέλλες (1907). Συγχρόνως, την εποχή αυτή οι τυπογραφικές συλλογές διευρύνονται και πλέον περιλαμβάνουν τα λεγόμενα «εφήμερα» της τυπογραφίας⁶², τα οποία αποτελούν εξαιρετικές πηγές μελέτης των εκάστοτε κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών⁶³.

⁶⁰ Goossens, P. (2017). *Collecting and the true craft of historic printing technology*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aeqm-eu-collecting-craft-of-printing-technology> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁶¹ Marshall, A. (2017). *How print became heritage: 150 years of printing museums*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aeqm-eu-how-print-became-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁶² Έτσι ονομάζονται τα διάφορα εκτυπωτικά προϊόντα καθημερινής χρήσης (αφίσες, δειγματολόγια κ.ά.), που αντανakλούν την εξέλιξη της τυπογραφικής τέχνης και τη συσχέτισή της με τα ρεύματα της τέχνης, την εκάστοτε πολιτική και κοινωνική κατάσταση και την εποχή (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 51).

⁶³ Marshall, A. (2017). *How print became heritage: 150 years of printing museums*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aeqm-eu-how-print-became-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Η τρίτη περίοδος, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι εποχή αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού. Η τυπογραφία διατηρεί την πρωτοκαθεδρία της έναντι άλλων μέσων, όπως είναι ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, αλλά διαφαίνονται πλέον στον ορίζοντα οι ριζικές τεχνολογικές εξελίξεις. Εν μέσω του μεταβαλλόμενου αυτού κόσμου, η τυπογραφική κληρονομιά εστιάζει στην παράδοση του Γουτεμβέργιου, ενώ ιδρύονται μουσεία όπως το Museo Bodoniano στην Πάρμα (1963) και το Musée de l'imprimerie et de la banque, όπως είχε ονομαστεί τότε, στη Λυών (1964)⁶⁴.

Τέλος, την περίοδο που ξεκινά τη δεκαετία του 1980 κυριαρχεί το ενδιαφέρον για τη διαφύλαξη της μνήμης των παραδοσιακών τεχνικών, δεξιοτήτων και επαγγελμάτων, τα οποία έχουν ήδη χαθεί από το βιομηχανικό τοπίο ή χάνονται με γοργούς ρυθμούς, υπό την επέλαση των ηλεκτρονικών προϊόντων και των υπολογιστών και την αντίστοιχη εγκατάλειψη της στοιχειοθεσίας θερμού μετάλλου. Την εποχή αυτή ιδρύεται ένας μεγάλος αριθμός μουσείων, το περιεχόμενο των οποίων προέρχεται από ποικίλες πηγές, όπως ιδιωτικές συλλογές, τυπογράφους που εκσυγχρονίζουν τον εξοπλισμό τους ή κλείνουν τις επιχειρήσεις τους ελλείψει διαδόχων και συλλογές που συγκεντρώνονται από παλαίμαχους του κλάδου⁶⁵.

Μετά το 2010 ο ρυθμός ίδρυσης τυπογραφικών και άλλων συναφών μουσείων επιβραδύνεται σημαντικά. Παρόλο που η επιβράδυνση αυτή αναμφίβολα συνδέεται με τους περιορισμένους οικονομικούς πόρους, ενδεχομένως να σχετίζεται, επίσης, με ορισμένα δομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα Μουσεία Τυπογραφίας σήμερα, όπως είναι η επικείμενη απώλεια της τελευταίας γενιάς τυπογράφων που εργάστηκαν στη στοιχειοθεσία θερμού μετάλλου και τις λιθογραφικές τεχνικές σε βιομηχανικές συνθήκες, καθώς και των άγραφων γνώσεων των οποίων είναι φορείς, εν είδει παρακαταθήκης⁶⁶.

⁶⁴ ό.π.

⁶⁵ ό.π.

⁶⁶ ό.π.

Όπως είναι εμφανές από τα παραπάνω, η κληρονομιά της τυπογραφίας περιλαμβάνει τόσο υλικά όσο και άυλα στοιχεία. Στα υλικά στοιχεία εντάσσονται κατά κύριο λόγο τα μηχανήματα και τα εργαλεία, καθώς και τα τυπογραφικά προϊόντα. Οι υλικοί πόροι είναι ουσιώδους σημασίας καθώς επιτρέπουν τη μελέτη, κατανόηση και ερμηνεία του παρελθόντος, τον προσδιορισμό και τη χρονολόγηση των τεχνολογικών εξελίξεων, καθώς και την κατανόηση των κοινωνικών, πολιτιστικών και οικονομικών συγκυριών υπό τις οποίες συντελέστηκαν οι εξελίξεις αυτές⁶⁷. Εντούτοις, η κληρονομιά της τυπογραφίας δεν συνίσταται μόνο σε συλλογές αντικειμένων και μηχανημάτων· περιλαμβάνει, επίσης, τους ανθρώπους, τα επαγγέλματα, την τεχνογνωσία, τις πρακτικές και τις τεχνικές, τις διαδικασίες σχεδιασμού και παραγωγής⁶⁸. Σε ό,τι αφορά στην άυλη αυτή διάσταση της τυπογραφίας, είναι ενδεικτικό ότι το 2018, με πρωτοβουλία του Μουσείου Τυπογραφικής Τέχνης της Λειψίας και της Ομοσπονδιακής Ένωσης Εικαστικών Καλλιτεχνών της Γερμανίας, το Γερμανικό Συμβούλιο της UNESCO ενέγραψε την τυπογραφική τέχνη στον Εθνικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της χώρας⁶⁹ (Κλείτσα, 2019, 44). Η διάσωση της τεχνογνωσίας και των τεχνικών της τυπογραφίας βρίσκεται στο επίκεντρο της πρωτοβουλίας «Mainz Impulse» του Μουσείου Gutenberg, η οποία υιοθετήθηκε τον Σεπτέμβριο 2020. Πρόκειται για μια έκκληση προς τους ειδικούς αλλά και το ευρύ κοινό, με στόχο την προστασία της άυλης διάστασης της τυπογραφίας από τη λήθη και την εξαφάνιση⁷⁰. Επιπλέον, το ζήτημα της διαφύλαξης και μετάδοσης της εξειδικευμένης και εν πολλοίς μη τεκμηριωμένης τέχνης των παραδοσιακών τυπογράφων βρίσκεται στον πυρήνα της ίδρυσης του Συνδέσμου Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας (Association of European Printing Museums - AEPM)⁷¹, το έργο του οποίου παρουσιάζεται παρακάτω.

⁶⁷ Marshall, A., Moglia, B., & Savoie, A. (2012). *Our Typographical Heritage*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/about-the-aepm/our-typographical-heritage/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

⁶⁸ ό.π.

⁶⁹ Deutsche UNESCO-Kommission. (2018). *Nationwide Inventory of Intangible Cultural Heritage. Artistic Printing Techniques of Relief, Gravure, Planographic, Pressure Printing and their Mixed Forms*. Διαθέσιμο στο: <https://www.unesco.de/en/artistic-printing-techniques-relief-gravure-planographic-pressure-printing-and-their-mixed-forms> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2020).

⁷⁰ Gutenberg Museum. (2020). *Mainz Impulse*. Διαθέσιμο στο: <https://www.mainz.de/microsite/gutenberg-museum-en/global/Mainz-Impulse.php> (ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021).

⁷¹ Marshall, A. (2019). *Safeguarding intangible heritage: introductory remarks*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-safeguarding-intangible-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

2.4. Φορείς τυπογραφίας

Ο Διεθνής Σύνδεσμος Μουσείων Τυπογραφίας (International Association of Printing Museums - IAPM) ιδρύθηκε το 2018 και έχει έδρα την πόλη Cheongju, στη Δημοκρατία της Κορέας. Ο IAPM διατηρεί 28 μέλη από όλον τον κόσμο. Σύμφωνα με το καταστατικό του, σκοπός του είναι η προώθηση των Μουσείων Τυπογραφίας και άλλων συναφών οργανισμών, η προαγωγή του πολιτισμού, της ιστορίας και της κληρονομιάς της τυπογραφίας, μέσω της διατήρησης και της διάδοσης της σχετικής γνώσης, καθώς και η συνεργασία και η δικτύωση μεταξύ συναφών μουσείων, ειδικών και υποστηρικτών της τυπογραφίας στους παραπάνω τομείς. Σε αυτό το πλαίσιο, στις δραστηριότητες του IAPM συγκαταλέγεται η διοργάνωση και συμμετοχή σε ερευνητικά, εκπαιδευτικά και πολιτιστικά προγράμματα, η κυκλοφορία τυπογραφικών εκδόσεων, η διοργάνωση διεθνών εκδηλώσεων κ.ά.⁷².

Η Διεθνής Ένωση Τυπογραφικών Σχεδιαστών (International Society of Typographic Designers - ISTD) είναι μη κερδοσκοπική οργάνωση και αποτελεί διάδοχο σχήμα της Βρετανικής Συντεχνίας Τυπογράφων (British Typographers Guild), η οποία ιδρύθηκε το 1928. Το 1953 ο φορέας μετονομάστηκε σε Ένωση Τυπογραφικών Σχεδιαστών, αποτυπώνοντας τη διεύρυνση του αντικειμένου της τυπογραφίας και τον νέο ρόλο των γραφιστών στην προετοιμασία τού προς εκτύπωση υλικού, ενώ τη δεκαετία του 1990 έλαβε τη σημερινή του ονομασία, σε αναγνώριση της διεθνούς του απήχησης. Στόχος της ISTD είναι η καλλιέργεια ενδιαφέροντος για όλες τις μορφές της τυπογραφικής επικοινωνίας. Η ISTD θεσπίζει, τηρεί και προωθεί τυπογραφικά πρότυπα, σε στενή συνεργασία με την εκπαιδευτική κοινότητα και τον ευρύτερο τυπογραφικό κλάδο⁷³.

Η Διεθνής Τυπογραφική Ένωση (Association Typographique Internationale - ATypI) είναι μη κερδοσκοπική οργάνωση και αποτελεί διεθνές *forum* για την τυπογραφία. Ιδρύθηκε το 1957 από τον Charles Peignot (1897-1983) και έδρα της είναι η πολιτεία της Καλιφόρνια, στις ΗΠΑ. Στόχος της ATypI είναι η διατήρηση του πολιτισμού, της παράδοσης και της ιστορίας των τυπογραφικών στοιχείων και της τυπογραφίας. Η Ένωση δεν έχει ως μέλη Μουσεία Τυπογραφίας αλλά άτομα και επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον χώρο της τυπογραφίας και των γραφικών τεχνών,

⁷² IAPM. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.theiapm.net/home/main.php> (ανακτήθηκε στις 17 Φεβρουαρίου 2021).

⁷³ ISTD. (n.d.). διαθέσιμο στο: <https://www.istd.org.uk/> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).

καθώς και εθνικούς εκπροσώπους από περισσότερες από 30 χώρες, οι οποίοι παράγουν ετήσιες εθνικές αναφορές. Οι δράσεις της ΑΤΥΡΙ περιλαμβάνουν τη διοργάνωση συνεδρίων, εργαστηρίων, σεμιναρίων και άλλων εκπαιδευτικών εκδηλώσεων⁷⁴.

Ο Σύνδεσμος Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας (Association of European Printing Museums - AEPM) ιδρύθηκε στο Λουξεμβούργο το 2003 με σκοπό την προαγωγή της συνεργασίας μεταξύ των ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας και την προώθηση της τυπογραφικής κληρονομιάς, ως σημαντικού συστατικού στοιχείου της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς. Από το 2012 ο ΑΕΡΜ δέχεται ως μέλη του, εκτός από Μουσεία Τυπογραφίας, εργαστήρια και συλλέκτες που δραστηριοποιούνται στον τομέα της τυπογραφικής κληρονομιάς. Το 2014 ο ΑΕΡΜ αποκτά νομική υπόσταση ως μη κερδοσκοπικός οργανισμός με έδρα τις Βρυξέλλες, ενώ από το 2015 δέχεται ως μέλη οργανισμούς και άτομα εκτός της ευρωπαϊκής επικράτειας. Έτσι, στον Σύνδεσμο μπορούν πλέον να γίνουν μέλη Μουσεία Τυπογραφίας και άλλα συναφή μουσεία που προβάλλουν ποικίλες πτυχές της γραφικής επικοινωνίας (γραφικός σχεδιασμός, χαρακτική, βιβλία, βιβλιοδεσία, εφημερίδες), εργαστήρια, ιδιωτικοί συλλέκτες και ερευνητές από όλον τον κόσμο. Σήμερα ο ΑΕΡΜ αριθμεί πάνω από 100 μέλη από 27 χώρες⁷⁵.

Οι δραστηριότητες του Συνδέσμου εστιάζουν στην ανταλλαγή πληροφοριών, γνώσεων και πρακτικών σχετικών με τις μηχανές, τις τεχνικές και τις δεξιότητες που συνδέθηκαν στο παρελθόν με την τυπογραφική τέχνη, οι οποίες έχουν πλέον αντικατασταθεί από σύγχρονες διεργασίες. Επιπρόσθετα, στους στόχους του ΑΕΡΜ συμπεριλαμβάνεται η εκπαίδευση ειδικών σε παραδοσιακές τυπογραφικές τεχνικές, με στόχο την ενεργή διατήρηση και τη μετάδοσή τους στις μελλοντικές γενιές. Ακόμη, ο ΑΕΡΜ επιδιώκει την ανάπτυξη νέων προσεγγίσεων στην παρουσίαση και ερμηνεία της τυπογραφικής κληρονομιάς, με στόχο τη βαθύτερη κατανόηση των συνδέσεων μεταξύ των τεχνολογιών της επικοινωνίας του χθες και του σήμερα. Για την εκπλήρωση των παραπάνω στόχων και σύμφωνα με το καταστατικό του, ο ΑΕΡΜ διοργανώνει συνέδρια,

⁷⁴ ΑΤΥΡΙ. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.atypi.org/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

⁷⁵ ΑΕΡΜ. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021).

σεμινάρια, εργαστήρια και εκθέσεις, δημοσιεύει άρθρα, πραγματοποιεί εκπαιδευτικές επισκέψεις κ.ά.⁷⁶.

Η Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς - ERIH του Συμβουλίου της Ευρώπης, στην οποία έγινε αναφορά σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας, περιλαμβάνει επιμέρους θεματικές διαδρομές, με άξονα, μεταξύ άλλων, την ενέργεια, τις μεταφορές, τη μεταλλουργία, αλλά και την επικοινωνία. Η διαδρομή με θεματικό άξονα την επικοινωνία διακρίνεται σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τις τηλεπικοινωνίες και την τυπογραφία. Σε αυτό το πλαίσιο, στη Διαδρομή μετέχει πλήθος τυπογραφικών και συναφών με την τυπογραφία μουσείων⁷⁷.

Σε εθνικό επίπεδο, στην Κύπρο λειτουργεί το Ινστιτούτο Μελέτης και Έρευνας της Τυπογραφίας και της Οπτικής Επικοινωνίας - IMETYΠΟΕ. Το IMETYΠΟΕ είναι μη κερδοσκοπικός ερευνητικός οργανισμός, βασικός σκοπός του οποίου είναι η επιστημονική έρευνα, μελέτη και τεκμηρίωση των ιστορικών, θεωρητικών και πρακτικών διαστάσεων της τυπογραφίας και της οπτικής επικοινωνίας, αλλά και θεμάτων που αφορούν στην άυλη και υλική διάσταση της διαδικασίας παραγωγής τεκμηρίων. Ειδικότερα, στους στόχους του IMETYΠΟΕ περιλαμβάνεται η ανάπτυξη συνεργασίας με επιστημονικούς φορείς της Κύπρου και του εξωτερικού, η προσφορά μαθημάτων, σεμιναρίων και εργαστηρίων, η διοργάνωση εκπαιδευτικών και ερευνητικών επισκέψεων, η παροχή εξειδικευμένης επαγγελματικής κατάρτισης στους τομείς της τυπογραφίας και της οπτικής επικοινωνίας, η ανάδειξη της σημασίας των τεκμηρίων ως πολιτιστικών αγαθών, η έκδοση περιοδικών, βιβλίων και ψηφιακών μέσων, η οργάνωση επιστημονικών εκδηλώσεων, διαλέξεων και συνεδρίων εθνικής και διεθνούς εμβέλειας, καθώς και η οργάνωση εκθέσεων, καλλιτεχνικών και τιμητικών εκδηλώσεων. Μια από τις βασικές δράσεις του IMETYΠΟΕ είναι η διοργάνωση του Διεθνούς Συνεδρίου Τυπογραφίας & Οπτικής Επικοινωνίας (International Conference on Typography & Visual Communication - ICTVC). Ο θεσμός του ICTVC ξεκίνησε το 2002 και τα πέντε από τα επτά Διεθνή Συνέδρια πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα⁷⁸.

⁷⁶ ό.π.

⁷⁷ ERIH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.erih.net/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁷⁸ IMETYΠΟΕ. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://istvc.org/index.html> (ανακτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 2020).

Στην Ελλάδα, λειτουργεί η Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων - ΕΕΤΣ, η οποία ιδρύθηκε το 1992 ως Μη Κερδοσκοπικό Σωματείο. Η ΕΕΤΣ έχει σκοπό τη μελέτη της ελληνικής τυπογραφίας και τον σχεδιασμό ψηφιακών ελληνικών γραμματοσειρών, με σεβασμό προς την τυπογραφική παράδοση. Παράλληλα με το σχεδιαστικό του πρόγραμμα, το Σωματείο υλοποιεί εκδόσεις για την τυπογραφική τέχνη και ιστορία και έχει διοργανώσει ένα Διεθνές Συνέδριο με τίτλο «Ελληνικά γράμματα: από την σκληρή πέτρα στον σκληρό δίσκο» (Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Ιούνιος 1995)⁷⁹.

2.5. Μουσεία Τυπογραφίας στην Ευρώπη

Σύμφωνα με μια χαρτογράφηση του ΑΕΡΜ, σε παγκόσμιο επίπεδο λειτουργούν κατά προσέγγιση 200 οργανισμοί τυπογραφικής και γραφικής πολιτιστικής κληρονομιάς, στους οποίους συγκαταλέγονται τα Μουσεία Τυπογραφίας⁸⁰. Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται πέντε Μουσεία Τυπογραφίας της Ευρώπης: το Μουσείο Plantin-Moretus στην Αμβέρσα, το Μουσείο Gutenberg στο Mainz, το Μουσείο Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας της Λυών, το Μουσείο Τυπογραφικής Τέχνης της Λειψίας και το Εθνικό Μουσείο Τυπογραφίας της Ιρλανδίας. Καθένα από τα Μουσεία αυτά είναι εμβληματικό και παράλληλα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση ίδρυσης μουσείου της εκάστοτε περιόδου «κληρονομοποίησης» της τυπογραφικής παράδοσης, όπως αυτή αναπτύχθηκε σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας. Με εξαίρεση το Μουσείο της Ιρλανδίας, τα παραπάνω Μουσεία είναι μέλη του IAPM και του ΑΕΡΜ, ενώ το Μουσείο της Λειψίας είναι μέλος του δικτύου ERIH.

A. Μουσείο Plantin-Moretus, Αμβέρσα

Το Μουσείο Plantin-Moretus (Παρ. Γ, **Εικ. 4**) δημιουργήθηκε κατά την πρώτη περίοδο ίδρυσης Μουσείων Τυπογραφίας, την περίοδο των προδρομών και των πρωτοπόρων. Το Μουσείο ιδρύθηκε το 1877, όταν η οικία και τα εργαστήρια της ομώνυμης τυπογραφικής επιχείρησης

⁷⁹ ΕΕΤΣ. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://www.greekfontsociety-gfs.gr/> (ανακτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 2020).

⁸⁰ ΑΕΡΜ. (2015). *An ongoing timeline of printing museums*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-museum-foundation-dates> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

περιήλθαν στην ιδιοκτησία του βελγικού κράτους και της πόλης της Αμβέρσας⁸¹.

Το τυπογραφείο δημιουργήθηκε από τον Christophe Plantin (~1520-1589), έναν από τους πρωτοπόρους τυπογράφους του 16^{ου} αιώνα, ο οποίος λίγο πριν το 1550 μετακόμισε από τη Γαλλία στην Αμβέρσα. Δύο δεκαετίες αργότερα, η τυποεκδοτική του επιχείρηση ήταν η μεγαλύτερη στον κόσμο, ενώ στο απόγειό της αριθμούσε 22 πιεστήρια και πάνω από 80 υπαλλήλους⁸². Κατά τη διάρκεια των 34 χρόνων της ενεργούς του δράσης, ο Plantin εξέδωσε 2.450 τίτλους, αριθμός εντυπωσιακός, ακόμη και με τα σημερινά δεδομένα⁸³. Εμβληματικό έργο του υπήρξε η *Πολύγλωσση Βίβλος* (1568-1572), η ακριβότερη και τυπογραφικά περιπλοκότερη έκδοση που είχε επιχειρηθεί μέχρι τότε (Ματθιόπουλος, 2019, 13-14). Υπό τη διαχείριση των διαδόχων της οικογένειας Plantin-Moretus, η επιχείρηση διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στην εμπορική και πολιτική ζωή της Αμβέρσας. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οι ισπανικές αρχές αποσύρουν τα δικαιώματα που είχαν παραχωρηθεί έως τότε στους ξένους τυπογράφους, με συνέπεια να χαθεί το μονοπώλιο του τυπογραφείου επί της ισπανικής αγοράς. Το τυπογραφείο δεν ανακάμπτει ποτέ από την απώλεια αυτή και από εκείνο το χρονικό σημείο σταματά να κατέχει κομβική θέση στις εμπορικές δραστηριότητες της οικογένειας Plantin-Moretus⁸⁴.

Σήμερα η ιστορική οικία και η τυπογραφική επιχείρηση των Plantin-Moretus διατηρούνται ανέπαφες, ενώ στις πλούσιες συλλογές του Μουσείου περιλαμβάνονται τα παλαιότερα σωζόμενα τυπογραφικά πιεστήρια, τυπογραφικά στοιχεία, μοναδικά βιβλία και χειρόγραφα, ξυλογραφίες, έργα τέχνης, αρχεία τριών αιώνων, επιστολές κ.ά.⁸⁵. Είναι άξιο αναφοράς ότι μετά τη δεκαετία του 1950, το επίκεντρο της εκθεσιακής αφήγησης του Μουσείου μετατοπίζεται από τα χαρακτηριστικά και τα βιβλία προς την ιστορία της τυπογραφίας. Σύμφωνα με τη νέα μουσειολογική προσέγγιση, η

⁸¹ Marshall, A. (2019). *In the beginning... Some thoughts on early printing museums*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/about-the-aepm/pioneers-and-precursors/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁸² Plantin-Moretus Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.museumplantinmoretus.be/en> (ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2020).

⁸³ Kockelbergh, I. (2014). *Plantin-Moretus Museum / Print room: museology, past present & future*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-org-Plantin-Moretus-Museum-museology> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁸⁴ Marshall, A. (2019). *In the beginning... Some thoughts on early printing museums*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/about-the-aepm/pioneers-and-precursors/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁸⁵ Kockelbergh, I. (2014). *Plantin-Moretus Museum / Print room: museology, past present & future*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-org-Plantin-Moretus-Museum-museology> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

έμφαση δίνεται στις ιστορίες που διηγείται η οικία και οι αλλοτινοί της κάτοικοι, έτσι ώστε τα αντικείμενα να ζωντανέψουν και να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών⁸⁶. Παράλληλα, το Μουσείο προσφέρει εκπαιδευτικά προγράμματα, πραγματοποιεί επιδείξεις λειτουργίας των μηχανημάτων του και διοργανώνει εργαστήρια τυπογραφίας, χαρακτηριστικής και βιβλιοδεσίας⁸⁷.

Το 2001 τα αρχεία του τυποεκδοτικού εργαστηρίου, του λεγόμενου *Officina Plantiniana*, εγγράφηκαν στον Διεθνή Κατάλογο του προγράμματος «Μνήμη του Κόσμου» της UNESCO⁸⁸, το οποίο προωθεί την προστασία της τεκμηριωμένης κληρονομιάς, ενώ το 2005 το Μουσείο εγγράφηκε στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO⁸⁹.

B. Μουσείο Gutenberg, Mainz

Το Μουσείο Gutenberg (Παρ. Γ, **Εικ. 5**) αποτελεί το εμβληματικότερο και ένα από τα παλαιότερα Μουσεία Τυπογραφίας. Ιδρύεται το 1900, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης πέντε αιώνων από την εικαζόμενη ημερομηνία γέννησης του αποκαλούμενου «πατέρα» της τυπογραφίας, Ιωάννη Γουτεμβέργιου. Το Μουσείο αποτέλεσε πρωτοβουλία πολιτών του Mainz, της γενέτειρας του εφευρέτη και τέθηκε υπό την αιγίδα της τοπικής δημοτικής βιβλιοθήκης, ενώ σήμερα ανήκει στον Δήμο της πόλης. Στόχος του ήταν η ενίσχυση του κύρους της πόλης και παράλληλα συνέβαλε στην οικοδόμηση της ταυτότητας του νεοσύστατου τότε γερμανικού κράτους⁹⁰. Από το 1927 το Μουσείο στεγάζεται σε ένα ιστορικό ανάκτορο του 1664, το *Römischen Kaiser*, το οποίο σήμερα φιλοξενεί μέρος των λειτουργιών του, ενώ οι εκθεσιακοί χώροι βρίσκονται σε κτίριο του 1962. Στην παρούσα φάση έχουν ξεκινήσει οι διαδικασίες για την κατασκευή ενός νέου κτιρίου, το οποίο αναμένεται να είναι έτοιμο να υποδεχτεί το κοινό το

⁸⁶ Hutsebaut, G. (2017). *Plantin-Moretus Museum: storytelling for a new audience with respect for a fragile collection*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-Plantin-Moretus-Museum-storytelling> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

⁸⁷ Plantin-Moretus Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.museumplantinmoretus.be/en> (ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2020).

⁸⁸ UNESCO. (2001). *Business Archives of the Officina Plantiniana*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/unesco-org-memory-of-the-world-oficina-plantiniana> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

⁸⁹ UNESCO World Heritage Centre. (2005). *Plantin-Moretus House-Workshops-Museum Complex*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/list/1185/> (ανακτήθηκε στις 5 Νοεμβρίου 2020).

⁹⁰ Marshall, A. (2019). *In the beginning... Some thoughts on early printing museums*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/about-the-aepm/pioneers-and-precursors/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

Το Μουσείο αφηγείται την ιστορία της γραφής, της εκτύπωσης και του βιβλίου. Σε έναν εκθεσιακό χώρο περίπου 3.500 τ.μ., εκτίθενται μεσαιωνικά χειρόγραφα, στοιχειοθετικές μηχανές και τυπογραφικά πιεστήρια, αρχέτυπα, βιβλία - μινιατούρες, παιδικά βιβλία, εκθέματα σχετικά με την τέχνη της βιβλιοδεσίας, χαρτιά πολυτελείας κ.ά. Στα σπανιότερα εκθέματα του Μουσείου συγκαταλέγονται δύο αυθεντικές Βίβλοι των 42 γραμμών του Γουτεμβέργιου. Επιπλέον, κύριο πόλο έλξης για τους επισκέπτες του Μουσείου αποτελεί το ανακατασκευασμένο εργαστήριο του Γουτεμβέργιου, στο οποίο πραγματοποιούνται συχνές επιδείξεις λειτουργίας. Παράλληλα, ως «Παγκόσμιο Μουσείο της Τυπογραφικής Τέχνης», το Μουσείο προβάλλει εκθέματα που προέρχονται όχι μόνο από την Ευρώπη, αλλά και από την Κίνα, την Κορέα, την Ιαπωνία και τον αραβικό κόσμο, αναδεικνύοντας διαφορετικούς πολιτισμούς⁹².

Οι λειτουργίες του Μουσείου υποστηρίζονται από τη Βιβλιοθήκη Gutenberg, οι συλλογές της οποίας διατρέχουν επτά αιώνες, καθώς και από τη Διεθνή Εταιρεία Gutenberg, το Ίδρυμα Gutenberg και τους Φίλους του Gutenberg. Το Μουσείο διοργανώνει εμβληματικές περιοδικές εκθέσεις, καθώς και πλήθος εκδηλώσεων και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων που απευθύνονται σε ειδικές ομάδες κοινού, όπως είναι τα παιδιά, οι νέοι, οι οικογένειες και τα άτομα της τρίτης ηλικίας⁹³. Ξεχωριστή θέση στο Μουσείο κατέχει το εκπαιδευτικό τυπογραφικό του εργαστήριο, το λεγόμενο *Druckladen*. Το Μουσείο αποτελεί έναν ιδιαίτερος δημοφιλή προορισμό, συγκεντρώνοντας κάθε χρόνο κατά προσέγγιση 140.000 επισκέπτες από 70 χώρες⁹⁴.

Γ. Μουσείο Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας, Λυών

Η Λυών των τελών του 15^{ου} αιώνα είναι εμπορική πόλη και συγκοινωνιακός κόμβος της Δύσης. Η τυπογραφία εισάγεται στην πόλη από τον έμπορο Barthelemy Buyer το 1473, ο οποίος

⁹¹ ΑΕΡΜ. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021).

⁹² Gutenberg Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.mainz.de/microsite/gutenberg-museum-en/index.php> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).

⁹³ Schutt-Kehm, E. (2014). *New perspectives for the Gutenberg Museum*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/conference-proceedings-2/exhibiting-printing-heritage/elke-schutt-kehm-new-perspectives-for-the-gutenberg-museum/> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).

⁹⁴ Gutenberg Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.mainz.de/microsite/gutenberg-museum-en/index.php> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).

χρηματοδοτεί τη δημιουργία τυπογραφείου. Έτσι, η Λυών καθίσταται το δεύτερο κέντρο τυπογραφίας στη Γαλλία μετά τη Σορβόνη και σπουδαίο κέντρο εμπορίας βιβλίων (Βλάχος, 2009, 78).

Το Μουσείο Τυπογραφίας της Λυών (Παρ. Γ, **Εικ. 6**) εντάσσεται στην τρίτη περίοδο ίδρυσης Μουσείων Τυπογραφίας, την περίοδο της αναδιάρθρωσης και του εκσυγχρονισμού. Ειδικότερα, το Μουσείο ιδρύεται το 1963 ως Musée de la banque - Μουσείο Τραπεζής, με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων λειτουργίας του τραπεζικού ιδρύματος της Crédit Lyonnais, ενώ το 1964 μετονομάζεται σε Musée de l'imprimerie et de la banque - Μουσείο Τυπογραφίας και Τραπεζής. Τη δεκαετία του 1990 οι συλλογές που αφορούν στο τραπεζικό ίδρυμα αφαιρούνται από το Μουσείο. Το 2014, 50 χρόνια μετά την ίδρυσή του, το Μουσείο ανακαινίζεται, αποκτά νέο μουσειολογικό και μουσειογραφικό σχεδιασμό και μετονομάζεται σε Musée de l'imprimerie et de la communication graphique - Μουσείο Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας⁹⁵. Το Μουσείο αποτελεί ιδρυτικό μέλος του ΑΕΡΜ και ο Πρόεδρός του από το 2002 έως το 2015, Alan Marshall, διετέλεσε Πρόεδρος του ΑΕΡΜ από το 2012 έως το 2020⁹⁶.

Το Μουσείο στεγάζεται στο *Hôtel de la Couronne*, ένα κτίσμα της Αναγέννησης το οποίο οικοδομήθηκε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα και την περίοδο 1604 - 1655 αποτέλεσε το πρώτο Δημαρχείο της Λυών. Το Μουσείο βρίσκεται κοντά στην ιστορική τυπογραφική συνοικία της πόλης και εντός του Ιστορικού Τμήματος της Λυών, το οποίο το 1998 εγγράφηκε στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO⁹⁷. Οι μουσειακές συλλογές, οι οποίες εκτίθενται σε έναν χώρο 1.750 τ.μ., αντανakλούν την εξέλιξη της τυπογραφίας από την περίοδο των παραδοσιακών τεχνικών έως την ψηφιακή εποχή. Σε αυτές περιλαμβάνονται σπάνιοι πάπυροι και κώδικες, μία σελίδα από τη Βίβλο των 42 γραμμών του Γουτεμβέργιου, σπάνια βιβλία, ξυλογραφίες, εκτυπωτικά προϊόντα, αφίσες της βιομηχανικής περιόδου, περιοδικά, εφημερίδες, τυπογραφικά εφήμερα, διαφημίσεις προϊόντων, καθώς και τεκμήρια από την κοινωνία της πληροφορίας και την ψηφιακή επανάσταση. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά στα τεκμήρια των τελών του 20^{ου} αιώνα, το

⁹⁵ Musée de l'imprimerie de Lyon (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.imprimerie.lyon.fr> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

⁹⁶ ΑΕΡΜ. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021).

⁹⁷ UNESCO World Heritage Centre. (1998). *Historic Site of Lyon*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/list/872> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021).

Μουσείο διαθέτει πλούσιο αρχαιακό υλικό (Wright, 2004, 174). Η συλλογή συμπληρώνεται από εξοπλισμό προερχόμενο από διάφορες περιόδους της τυπογραφίας⁹⁸.

Στον ισόγειο χώρο του Μουσείου λειτουργεί ένα παραδοσιακό τυπογραφείο, στο οποίο οι ενδιαφερόμενοι διδάσκονται την τέχνη της τυπογραφίας, με επιχορήγηση του Δήμου (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 39). Επιπλέον, το Μουσείο πραγματοποιεί ξεναγήσεις και επιδείξεις λειτουργίας των μηχανημάτων και διοργανώνει εργαστήρια για παιδιά, οικογένειες και ενήλικες. Στενά συνδεδεμένη με το Μουσείο είναι η Ένωση Φίλων του Μουσείου, η οποία αποτελείται από ερασιτέχνες και επαγγελματίες, καλλιτέχνες και επιστήμονες, βιβλιόφιλους και συλλέκτες. Η Ένωση υποστηρίζει το Μουσείο, πραγματοποιεί δωρεές αντικειμένων, κυκλοφορεί εκδόσεις, διοργανώνει συναντήσεις και εκπαιδευτικά ταξίδια κ.ά.⁹⁹.

Δ. Μουσείο Τυπογραφικής Τέχνης, Λειψία

Η πόλη της Λειψίας με το διάσημο Πανεπιστήμιό της υπήρξε ένα από τα παλαιότερα και σημαντικότερα κέντρα τυπογραφίας της Γερμανίας (Ματθιόπουλος, 2019, 28). Το Μουσείο Τυπογραφικής Τέχνης της Λειψίας - Museum für Druckkunst Leipzig (Παρ. Γ, **Εικ. 7**) ιδρύεται το 1994, την τέταρτη περίοδο ίδρυσης Μουσείων, η οποία ξεκινά τη δεκαετία του 1980 και επικεντρώνεται στη διαφύλαξη της μνήμης των παραδοσιακών τυπογραφικών τεχνικών, δεξιοτήτων και επαγγελμάτων.

Το Μουσείο στεγάζεται σε ένα ιστορικό, διατηρητέο κτίριο, το οποίο βρίσκεται στην πρώην βιομηχανική περιοχή Plagwitz της Λειψίας. Τα παλαιότερα τμήματα του κτιρίου χρονολογούνται από το 1876, ενώ τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα προστίθενται νέες πτέρυγες, ειδικά ενισχυμένες για να στηρίξουν το βάρος των τυπογραφικών πιεστηρίων. Η πρόσοψη του κτιρίου επανασχεδιάζεται το 1922-1923 από τον αρχιτέκτονα Edgar Röhring στο ύφος της Art Deco. Από το 1921 στο κτίριο στεγάζεται το τυπογραφικό εργαστήριο του Δρος Karl Meyer, ο οποίος τη δεκαετία του 1930 απασχολεί περίπου 350 εργαζόμενους. Επί Λαοκρατικής Δημοκρατίας της

⁹⁸ Musée de l'imprimerie de Lyon (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.imprimerie.lyon.fr> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

⁹⁹ ό.π.

Γερμανίας το εργαστήριο βρίσκεται υπό κρατικό έλεγχο, ενώ η λειτουργία του διακόπτεται το 1991¹⁰⁰.

Η ιδιαίτερη αξία του Μουσείου Τυπογραφικής Τέχνης της Λειψίας έγκειται στο γεγονός ότι τα τυπογραφικά μηχανήματα και τα εργαλεία δεν εκτίθενται ως σιωπηλά τεκμήρια της εποχής τους, αλλά ως ζωντανά, εν λειτουργία εργαλεία για την εφαρμογή ενός ευρέος φάσματος τυπογραφικών τεχνικών. Στους τέσσερις ορόφους του Μουσείου υπάρχουν 100 πλήρως λειτουργικά μηχανήματα, τα οποία αναπαράγουν την ατμόσφαιρα ενός ζωντανού τυπογραφικού εργαστηρίου και αφηγούνται την ιστορία 550 χρόνων τυπογραφίας. Ειδικότερα, το Μουσείο διατηρεί και διασώζει για τις επόμενες γενιές τις τυπογραφικές τέχνες της υψιτυπίας, της βαθυτυπίας, της επιτεδοτυπίας, της διατυπίας και των μικτών μορφών τους, οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, έχουν εγγραφεί στον Εθνικό Κατάλογο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της χώρας (Κλείτσα, 2019, 44)¹⁰¹.

Το Μουσείο υποδέχεται ανεξάρτητους καλλιτέχνες, οι οποίοι χρησιμοποιούν τα τυπογραφικά μηχανήματα για τις εικαστικές δημιουργίες τους. Παράλληλα, διατίθενται χώροι για περιοδικές εκθέσεις, διαλέξεις και συμπόσια. Επιπλέον, το Μουσείο αποτελεί ιδανική πλατφόρμα για πειραματισμούς, καθώς σε αυτό διεξάγονται μαθήματα και εργαστήρια χειροποίητης βιβλιοδεσίας, εγχάραξης σε ξύλο και εκτύπωσης για παρτιτούρες, τα οποία απευθύνονται σε παιδιά, νέους και ενήλικες¹⁰².

Ε. Εθνικό Μουσείο Τυπογραφίας, Δουβλίνο

Το Εθνικό Μουσείο Τυπογραφίας της Ιρλανδίας - National Print Museum (Παρ. Γ, **Εικ. 8**) ιδρύεται το 1996 από πρώην εργαζόμενους στον κλάδο της κλασικής τυπογραφίας. Το Μουσείο επιχορηγείται από την ιρλανδική κυβέρνηση και την πόλη του Δουβλίνου και είναι πλήρως

¹⁰⁰ ERIH. (n.d.). *Museum of the Printing Arts*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/erih-net-Leipzig-Museum-of-the-Printing-Arts> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁰¹ Museum für Druckkunst Leipzig (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.druckkunst-museum.de/en/home.html> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁰² ό.π.

πιστοποιημένο από το εθνικό σύστημα πιστοποίησης μουσείων της χώρας¹⁰³. Ειδικό ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι το Μουσείο είναι οργανωμένο ως ένα παραδοσιακό, εν λειτουργία τυπογραφείο της δεκαετίας του 1960 (National Print Museum, 2018, 4).

Το Μουσείο, μοναδικό στο είδος του στην Ιρλανδία, συλλέγει, τεκμηριώνει, διατηρεί, εκθέτει, ερμηνεύει και καθιστά προσβάσιμα τόσο τα υλικά τεκμήρια όσο και την τέχνη και τις τεχνικές της ιρλανδικής τυπογραφίας. Λόγω περιορισμένης χωρητικότητας, το Μουσείο εκθέτει κάθε φορά μόνο το 30% της συλλογής του, η οποία αποτελείται από πάνω από 10.000 αντικείμενα. Σε αυτά περιλαμβάνεται ένα αγγλικό χειροκίνητο τυπογραφικό πιεστήριο Hopkinson & Core, ένα πιεστήριο Wharfedale, λινοτυπικές και μονοτυπικές μηχανές, πιεστήρια Heidelberg, μεταλλικά και ξύλινα τυπογραφικά στοιχεία, καθώς και εκτυπωτικά προϊόντα, όπως φωτογραφίες, βιβλία, περιοδικά, φυλλάδια και αφίσες¹⁰⁴. Πέραν της μόνιμης έκθεσής του, κάθε χρόνο το Μουσείο διοργανώνει περίπου τέσσερις - έξι τοπικές, εθνικές και διεθνείς περιοδικές εκθέσεις (National Print Museum, 2012, 14), οι οποίες διερευνούν τον ρόλο της τυπογραφίας στη διαμόρφωση της ιρλανδικής ιστορίας¹⁰⁵.

Το Μουσείο έχει αναρτήσει στην ιστοσελίδα του ένα τριετές στρατηγικό σχέδιο, το οποίο σκιαγραφεί το όραμα, την αποστολή και τις αξίες του, καθώς και τις βασικές δραστηριότητες και τους στρατηγικούς του στόχους για την περίοδο 2018-2021 (National Print Museum, 2018, 2). Ακόμη, λαμβάνοντας υπόψη ότι η εκπαίδευση αποτελεί στρατηγικό στόχο και βασική δραστηριότητά του, το Μουσείο έχει καταρτίσει τριετή εκπαιδευτική πολιτική, στην οποία περιλαμβάνεται η δήλωση αποστολής του για την εκπαίδευση, οι εκπαιδευτικοί σκοποί και οι στόχοι του, το κοινό - στόχος του, ετήσιο σχέδιο δράσης και δείκτες επίδοσης για την αξιολόγηση του εκπαιδευτικού προγραμματισμού του Μουσείου (National Print Museum, 2012, 1). Στο πλαίσιο της ως άνω εκπαιδευτικής πολιτικής, το Μουσείο διοργανώνει πλήθος δράσεων, οι οποίες απευθύνονται σε μαθητές, οικογένειες, νέους, ενήλικες και άτομα της τρίτης ηλικίας.

¹⁰³ National Print Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalprintmuseum.ie/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁰⁴ ERIH. (n.d.). *National Print Museum*. Διαθέσιμο στο: <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/national-print-museum> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).

¹⁰⁵ National Print Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalprintmuseum.ie/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020)

Μεταξύ άλλων, προσφέρονται διαδραστικές ξεναγήσεις, εργαστήρια καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας, καλλιγραφίας, origami, μεταξοτυπίας, δημιουργικής γραφής κ.ά., διαλέξεις και ημέρες επίδειξης λειτουργίας μηχανημάτων. Επιπλέον, το Μουσείο διοργανώνει προγράμματα προσέγγισης της τοπικής κοινότητας. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ιστοσελίδα του προσφέρεται πλούσιο οπτικοακουστικό υλικό, απευθυνόμενο τόσο σε παιδιά όσο και στο ενήλικο κοινό, καθώς και πρόγραμμα εικονικής περιήγησης στους εκθεσιακούς του χώρους, το οποίο είναι διαθέσιμο και σε περιβάλλον εικονικής πραγματικότητας¹⁰⁶.

2.6. Μουσεία Τυπογραφίας και τυπογραφικές συλλογές στην Ελλάδα

Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση των Μουσείων Τυπογραφίας και των τυπογραφικών συλλογών της Ελλάδας. Επισημαίνεται ότι το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη και το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων αποτελούν το βασικό αντικείμενο μελέτης και θα παρουσιαστούν εκτενώς σε επόμενη ενότητα.

Τον Οκτώβριο 2012 εγκαινιάστηκε το Στρατιωτικό Μουσείο Τυπογραφίας του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού - ΤΥΕΣ (Παρ. Γ, **Εικ. 9**), σκοπός του οποίου είναι η ανάδειξη της εκατονταετούς και πλέον ιστορίας του ΤΥΕΣ, με έμφαση στις τεχνικές της κλασικής τυπογραφίας. Υπεύθυνος για τη δημιουργία του Μουσείου είναι ο κ. Νικόλαος Κοντογιάννης, τεχνολόγος γραφικών τεχνών¹⁰⁷. Στο Μουσείο προβάλλεται η παραδοσιακή τεχνολογία που αποσύρθηκε από το ΤΥΕΣ στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Σε μία αίθουσα (Παρ. Γ, **Εικ. 10**) εκτίθενται τυπογραφικά μηχανήματα και εξοπλισμός, τα παλαιότερα εκ των οποίων είναι 100 ετών. Ειδικότερα, εκτίθενται μικρά χειροκίνητα πιεστήρια, κάσες στοιχείων και μεταλλικά στοιχεία, ξύλινοι φοριαμοί με κάσες στοιχείων, κατασκευασμένοι από τον στρατό, δύο συρραπτικές μηχανές, μία ποδοκίνητη και μία ηλεκτρική, μία γερμανική πρέσα 60 ετών, η οποία λειτουργεί, ένα κλαβιέ μονοτυπίας κ.ά. Επισκέψεις στο Μουσείο πραγματοποιούνται κατόπιν συνεννόησης. Σημειώνεται ότι η πρώτη Στρατιωτική Υπηρεσία για την κάλυψη των αναγκών του Ελληνικού

¹⁰⁶ ό.π.

¹⁰⁷ Ένωση Γραφιστών Ελλάδας, Διοικητικό Συμβούλιο. (2017). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: www.ggda.gr/showcase/μουσείο-τυπογραφίας/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

Στρατού για εκτυπωτικές εργασίες συγκροτήθηκε το 1910, με την ονομασία «Τυπογραφείο Υπουργείου Στρατιωτικών» (ΓΕΣ, Διεύθυνση Ενημέρωσης και Δημοσίων Σχέσεων, 2012, 30-32).

Στη Λέρο το 2014 εγκαινιάστηκε το Μουσείο Λεριακού Τύπου (Παρ. Γ, **Εικ. 11**), το οποίο στεγάζεται στον Πύργο Μπελλένη, αρχοντικό που οικοδομήθηκε την περίοδο 1925-1926 στα Άλιντα και σήμερα ανήκει στο Δημοτικό Πνευματικό Κέντρο Λέρου¹⁰⁸. Σε μία ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα στην είσοδο του Πύργου, εκτίθενται παλιά τυπογραφικά μηχανήματα προερχόμενα από τις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές της Λέρου (1948-1964), στις οποίες διδασκόταν, μεταξύ άλλων, η ειδικότητα του τυπογράφου. Επιπλέον, εκτίθενται έντυπα, όπως εφημερίδες, περιοδικά, περιοδικές επιστημονικές εκδόσεις κ.ά. Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία του Μουσείου ανήκει κατά κύριο λόγο στον τότε Πρόεδρο του Δημοτικού Συμβουλίου Λέρου, κ. Γεώργιο Βογιατζή¹⁰⁹.

Μουσείο Τυπογραφίας υπήρχε και στον Βόλο, το οποίο πλέον δεν λειτουργεί. Πρόκειται για το Τυπογραφικό Μουσείο της Εφημερίδας *Θεσσαλία* (Παρ. Γ, **Εικ. 12**), το οποίο στεγαζόταν στις εγκαταστάσεις της ομώνυμης εφημερίδας, στη Βιομηχανική Περιοχή του Βόλου. Σε μια αίθουσα 350 τ.μ. παρουσιάζονταν λινотυπικές μηχανές του 19^{ου} αιώνα, πιεστήρια, κόφτρες, εξαρτήματα τυπογραφείων, τραπέζια στοιχειοθεσίας κ.ά., καθώς και το αρχείο της ως άνω εφημερίδας¹¹⁰.

Επισημαίνεται ότι στο παρελθόν το ΠΙΟΠ είχε δρομολογήσει τη δημιουργία Μουσείου Τεχνολογίας του Χαρτιού και της Ελληνικής Τυπογραφίας, το οποίο επρόκειτο να δημιουργηθεί στην Κέρκυρα, βασικό κέντρο της τυπογραφίας κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα¹¹¹. Το 2000 το τότε ΠΤΙ ΕΤΒΑ ξεκίνησε ένα ερευνητικό πρόγραμμα για την ιστορία της τεχνολογίας της ελληνικής τυπογραφίας, στο οποίο θα στηριζόταν η ίδρυση του Μουσείου (Σκλαβενίτης, 2004, 42). Το

¹⁰⁸ Μουσείο Λεριακού Τύπου. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://www.xn--qxalnhl.com/axiotheata.html> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁰⁹ Leros News. (2014). *Λέρος: Εγκαινιάζεται το «Μουσείο Λεριακού Τύπου» στον Πύργο Μπελλένη!*. Διαθέσιμο στο: <https://www.lerosnews.gr/ta-nea-tis-lerou/leros-egkainiazetai-to-mouseio-leriakoy-typou-ston-pyrgo-belleni> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).

¹¹⁰ Δήμος Βόλου. (χ.χ.). *Μουσεία Δήμου Βόλου*. Διαθέσιμο στο: <https://dimosvolos.gr/el/mouseia> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

¹¹¹ ΠΙΟΠ. (2010). *Ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας (15^{ος}-20^{ός} αιώνες)*. Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/piop_media2008/docs/gr_piop_1227-preview (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Μουσείο δεν έχει δημιουργηθεί ακόμη, ωστόσο η προσπάθεια για την ίδρυσή του φέρεται να έχει αποκτήσει νέα δυναμική (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 39).

Τυπογραφικές συλλογές και εκθέματα σχετικά με την τυπογραφία εκτίθενται και σε άλλα μουσεία της χώρας, όπως είναι το Κέντρο Διάδοσης Επιστημών & Μουσείο Τεχνολογίας ΝΟΗΣΙΣ¹¹², το Μουσείο Μαστίχας Χίου, το οποίο ανήκει στο Δίκτυο Μουσείων ΠΙΟΠ (Παρ. Γ, **Εικ. 13**), το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Παρ. Γ, **Εικ. 14**) και το Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης (Παρ. Γ, **Εικ. 15**). Επισημαίνεται ότι τον Ιούνιο 2017 στο Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης διοργανώθηκε έκθεση, με την αρωγή του Συλλόγου Φίλων Τεχνικού Πολιτισμού Ερμούπολης και του Δήμου Σύρου - Ερμούπολης, με τίτλο «Ανιχνεύοντας τους τυπογράφους και τα τυπογραφεία της Σύρου τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα» (Παρ. Γ, **Εικ. 16**).

Σε ό,τι αφορά στις πανεπιστημιακές συλλογές, μια συλλογή τυπογραφίας εκτίθεται στο Μουσείο Ιονίου Πανεπιστημίου στην Κέρκυρα (Παρ. Γ, **Εικ. 17**) και περιλαμβάνει μηχανές, εργαλεία και αντικείμενα που σχετίζονται με διάφορες φάσεις παραγωγής εντύπων ή δακτυλογραφημένου αρχειακού υλικού. Η πρωτοβουλία για τη συγκέντρωση της συλλογής ξεκίνησε το 2003 και ανήκει στον κ. Ιωάννη Κόκκωνα, Καθηγητή του Τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας - TABM του Ιονίου Πανεπιστημίου. Η συλλογή, η οποία περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο πολυγράφους, λινοτυπικές μηχανές και γραφομηχανές, έχει διττό στόχο· αφενός μεν αξιοποιείται ως εποπτικό υλικό σε μαθήματα του TABM που αφορούν κυρίως στην ιστορία του βιβλίου, την τυπογραφία και τη βιβλιολογία, αφετέρου δε, εξοικειώνει τους φοιτητές και τους επισκέπτες με προγενέστερα στάδια των τεχνολογιών της πληροφορίας, καθώς και με την καταγωγή και τους προδρόμους των σύγχρονων μέσων που χρησιμοποιούν την ψηφιακή τεχνολογία¹¹³. Επιπλέον, στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο Ρέθυμνο, έχει συγκροτηθεί μια μικρή τυπογραφική συλλογή, η οποία περιλαμβάνει κυρίως κάσες τυπογραφικών στοιχείων και ένα μικρό χειροκίνητο πιεστήριο. Η συλλογή πλαισιώνει τα παλιά βιβλία της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης, τα οποία ανάγονται από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 39).

¹¹² ΝΟΗΣΙΣ. (χ.χ.). *Βάση δεδομένων ψηφιοποιημένων αντικειμένων. Συσκευές Τυπογραφίας*. Διαθέσιμο στο: <http://archive.noesis.edu.gr/repository/handle/?sid=51220> (ανακτήθηκε στις 2 Απριλίου 2021).

¹¹³ Μουσείο Ιονίου Πανεπιστημίου. (χ.χ.). *Συλλογή Τυπογραφίας*. Διαθέσιμο στο: <https://museum.ionio.gr/gr/collections/typography/> (ανακτήθηκε στις 25 Νοεμβρίου 2020).

Μια συλλογή τυπογραφικής τέχνης εκτίθεται στις εγκαταστάσεις του σύγχρονου τυπογραφείου του κ. Αστέριου Χ. Γούσιου, στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης (Παρ. Γ, **Εικ. 18**). Ο πυρήνας της συλλογής προέρχεται από το «Εν Σέρραις Τυπογραφείον» που ίδρυσε ο δημοδιδάσκαλος Αστέριος Δ. Γούσιος (1862-1920) το 1908, ένα από τα πρώτα τυπογραφεία της Ανατολικής Μακεδονίας¹¹⁴. Η συλλογή αποτυπώνει την οικογενειακή παράδοση στην τέχνη της τυπογραφίας, αλλά και την εξέλιξή της από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα. Σε έναν χώρο 400 τ.μ., οι επισκέπτες μπορούν να δουν, μεταξύ άλλων, ένα ηλεκτροκίνητο, επίπεδο τυπογραφικό πιεστήριο από την Αυστροουγγαρία, κατασκευασμένο το 1909, ένα χειροκίνητο πιεστήριο τύπου Boston, κοπτικές μηχανές Krause του 1880, μια λινοτυπική μηχανή της δεκαετίας του 1960, λιθογραφικές πλάκες, αγγλικές συσκευές σελιδοποίησης, πρέσα και μικροεργαλεία βιβλιοδεσίας της περιόδου 1920-1950. Η συλλογή συμπληρώνεται από χιλιάδες μεταλλικά στοιχεία σε περίπου 800 κάσες, μεταξύ των οποίων και ορισμένα σπάνια συλλεκτικά κομμάτια. Παράλληλα, στα εκθέματα περιλαμβάνονται και εφήμερα της τυπογραφίας, όπως μήτρες με λογότυπα, *cartes-de-visite*, ευχετήριες κάρτες, προσκλήσεις, υφασμάτινες ετικέτες για δέματα εξαγωγής καπνών, ψηφοδέλτια, διακηρύξεις κομμάτων, τιμοκατάλογοι, φάκελοι, επιστολόχαρτα κ.ά. Σημειώνεται ότι στο τυπογραφείο αυτό πραγματοποιήθηκαν δύο εργαστήρια, στο πλαίσιο του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Τυπογραφίας & Οπτικής Επικοινωνίας (International Conference on Typography & Visual Communication - ICTVC) (Θεσσαλονίκη, 2016)¹¹⁵. Επιπλέον, η «Α.Χ. Γούσιος & Σία Ο.Ε», σύγχρονη μετεξέλιξη της παραδοσιακής τυπογραφικής επιχείρησης, συγκαταλέγεται στους συντελεστές της ταινίας μικρού μήκους «Κινητά Στοιχεία», σκηνοθεσίας Ανδρέα Σιαδήμα, η οποία συμμετείχε στο 34^ο Φεστιβάλ Ταινιών Μικρού Μήκους Δράμας 2011¹¹⁶.

¹¹⁴ Τυπογραφείο Αστέριου Χ. Γούσιου. (χ.χ.). *Ιστορία*. Διαθέσιμο στο: <http://www.goussios.gr/content/history/9> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

¹¹⁵ Μυρτσιώτη, Γ. (2016). Ένας αιώνας επί του πιεστηρίου «Τύποις Γούσιου». Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/851901/enas-aionas-epi-toy-piestirioy-typoys-goussiou/> (ανακτήθηκε στις 26 Οκτωβρίου 2020).

¹¹⁶ Η ιστορία της ταινίας εξελίσσεται στις αρχές του 1982, την περίοδο μετάβασης από το πολυτονικό σύστημα στο μονοτονικό, παράλληλα με τη σταδιακή εγκατάλειψη της κλασικής τυπογραφίας, όταν τα παλιά κινητά τυπογραφικά στοιχεία πωλούνται με το κιλό για παλιοσίδερα. Dangerous Productions. (χ.χ.). *Κινητά Στοιχεία*. Διαθέσιμο στο: <https://www.dangerousprods.com/project/handset-type/> (ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2021).

Πέραν των Μουσείων Τυπογραφίας και των τυπογραφικών συλλογών ή μεμονωμένων μηχανημάτων που εκτίθενται σε διάφορα σημεία της Ελλάδας, σήμερα λειτουργούν ακόμη ορισμένα παραδοσιακά - καλλιτεχνικά τυπογραφεία, τα οποία το 2009 ανέρχονταν σε 196 (Πολίτης, 2013, 30). Αξίζει να αναφερθεί ότι στο πλαίσιο της διοργάνωσης «Αθήνα 2018 Παγκόσμια Πρωτεύουσα Βιβλίου», τίτλος που απονέμεται ετησίως από την UNESCO, ο κ. Νίκος Βοζίκης, ιδρυτής των εκδόσεων *Διάττων*, άνοιξε για το κοινό το τυπογραφικό του εργαστήριο, το οποίο είναι ακόμη εν λειτουργία (Παρ. Γ, **Εικ. 19**). Οι επισκέπτες είχαν την ευκαιρία να δουν σχεδόν το σύνολο των μητρών με τα τυπογραφικά στοιχεία, μηχανές χύτευσης τυπογραφικών στοιχείων, ξύλινες κάσες για τη χειροστοιχειοθεσία των κειμένων, επίπεδα πιεστήρια εκτύπωσης Heidelberg του περασμένου αιώνα, ξύλινα τυπογραφικά στοιχεία κ.ά.¹¹⁷. Επιπλέον, ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη Θεσσαλονίκη λειτουργεί από το 1959 το Παραδοσιακό Τυπογραφείο στο Μπεζεστένι (Παρ. Γ, **Εικ. 20**), το οποίο στεγάζεται στο ομώνυμο ιστορικό κτίριο του 15^{ου} αιώνα. Στο τυπογραφείο, το οποίο σήμερα διαχειρίζεται ο κ. Χρήστος Χατζηλάρης, λειτουργούν τέσσερις μηχανές Heidelberg του περασμένου αιώνα, οι οποίες χρησιμοποιούνται για τις καλλιτεχνικές δημιουργίες, παράλληλα με την ψηφιακή τυπογραφία¹¹⁸.

¹¹⁷ Σκαλιώνη, Δ. (2018). *Επίσκεψη σε ένα εργαστήριο κλασικής τυπογραφίας με τον Νίκο Βοζίκη*. Διαθέσιμο στο: <https://book.ert.gr/events/episkepsi-se-ena-ergastirio-klasikis-typografias-me-ton-niko-voziki/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹¹⁸ Παρασκευοπούλου, Χ. (2020). *Το ιστορικό τυπογραφείο που εδώ και 60 χρόνια «κρύβεται» στο Μπεζεστένι*. Διαθέσιμο στο: <https://parallaximag.gr/thessaloniki/to-istoriko-typografeio-pou-edo-kai-60-chronia-kryvetai-sto-mpezesteni> (ανακτήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 2021).

3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η μελέτη των Μουσείων Τυπογραφίας της Ελλάδας και συγκεκριμένα του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου, του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη και του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, υπό την ιδιότητά τους ως φορέων διαφύλαξης και προβολής της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς. Ειδικότερα, επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι η διερεύνηση της παρουσίας των ως άνω πολιτιστικών οργανισμών στο σύγχρονο μουσειακό γίγνεσθαι, μελετώντας παραμέτρους της λειτουργίας και της διαχείρισής τους, καθώς και η εξέταση της σημασίας και του ρόλου τους για την προστασία και την ανάδειξη της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς. Σύμφωνα με την παραπάνω στόχευση, τέθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποια είναι η θέση των υπό μελέτη πολιτιστικών οργανισμών στο σύγχρονο πολιτιστικό τοπίο, σε ό,τι αφορά στις παραμέτρους της λειτουργίας και της διαχείρισης, της επικοινωνιακής πολιτικής, της εξωστρέφειας και της δικτύωσής τους;
- Ποιες είναι οι απόψεις, στάσεις και αντιλήψεις των επισκεπτών των υπό μελέτη Μουσείων για τα Μουσεία αυτά;
- Ποιες είναι οι απόψεις των υπευθύνων των υπό μελέτη Μουσείων και των επισκεπτών τους ως προς τη σημασία και τον ρόλο των Μουσείων αυτών για τη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων και την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων, αρχικά διεξήχθη δευτερογενής έρευνα της ελληνικής, μεταφρασμένης και ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας, έντυπης και ηλεκτρονικής. Παράλληλα, συλλέχθηκαν πρωτογενή δεδομένα· για την άντληση των ποιοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το ερευνητικό εργαλείο της συνέντευξης, η οποία διεξήχθη με τους/τις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας, ενώ για την άντληση των ποσοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το εργαλείο του ερωτηματολογίου, μέσω της διεξαγωγής έρευνας κοινού. Συμπληρωματικά, για την πληρέστερη μελέτη των υπό εξέταση Μουσείων πραγματοποιήθηκε ανάλυση SWOT.

Οι μέθοδοι έρευνας ποιοτικών δεδομένων νοούνται ως ένα «σύνολο ερμηνευτικών και διερευνητικών μεθόδων που χρησιμοποιούνται σε διάφορες επιστήμες για να περιγράψουν, να αποκωδικοποιήσουν, να μεταφράσουν και να αποδώσουν κάποιο νόημα σε ένα φαινόμενο» (Ζαφειρόπουλος, 2015, 281). Η συνέντευξη αποτελεί μια από τις σημαντικότερες επιμέρους τεχνικές άντλησης ποιοτικών δεδομένων (Ισαρη & Πουρκός, 2015, 15). Στην προκειμένη περίπτωση, αυτή διενεργήθηκε με την αποστολή ερωτήσεων μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Ως εκ τούτου, η συνέντευξη ήταν πλήρως δομημένη, καθώς βασίστηκε σε προκαθορισμένες ερωτήσεις και δεν υπήρχε ευελιξία ως προς το περιεχόμενο, τη διατύπωση και τη σειρά με την οποία τέθηκαν οι ερωτήσεις αυτές (Ισαρη & Πουρκός, 2015, 97).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, διαμορφώθηκε ένα ερωτηματολόγιο συνέντευξης με τους/τις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων. Οι ερωτήσεις διαρθρώνονται σε τρεις θεματικούς άξονες. Ο πρώτος άξονας περιλαμβάνει ερωτήσεις που αφορούν στη λειτουργία και τη διαχείριση των Μουσείων, έτσι ώστε να αντληθούν πληροφορίες σχετικά με τη στελέχωση, την επισκεψιμότητά τους, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, τα σχέδιά τους για το μέλλον κ.ά. Στον δεύτερο θεματικό άξονα εντάσσονται ερωτήσεις που αφορούν στην επικοινωνιακή πολιτική και την εξωστρέφεια των Μουσείων, με σκοπό να αντληθούν στοιχεία για τις περιοδικές εκθέσεις και τις εκδηλώσεις που διοργανώνονται, τα εκπαιδευτικά προγράμματα και τα εργαστήρια, αλλά και την ανάπτυξη συνεργασιών με πολιτιστικούς οργανισμούς, φορείς και δίκτυα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ο τρίτος θεματικός άξονας στόχο έχει τη διερεύνηση των απόψεων των ερωτώμενων σχετικά με τη σημασία των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας για τη διαφύλαξη και την ανάδειξη της πολιτιστικής και της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων παρατίθενται στο **Παρ. Α1** της εργασίας. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τον Ιανουάριο 2021 με την κα Παρασκευή Φερεντίνου, Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείου του Εθνικού Τυπογραφείου (**Παρ. Α2**), την κα Έλια Κουμή, Διευθύντρια του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη (**Παρ. Α3**) και τον κ. Νικόλαο Ε. Ζαφειρόπουλο, Καθηγητή του Τμήματος Μηχανικών Επιστήμης Υλικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Διευθυντή του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (**Παρ. Α4**). Οι πληροφορίες που δόθηκαν από τους/τις

παραπάνω υπευθύνους των Μουσείων έχουν αξιοποιηθεί για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας, παραπέμποντας στο εκάστοτε Παράρτημα.

Οι μέθοδοι έρευνας ποσοτικών δεδομένων επιτρέπουν την κατηγοριοποίηση των δεδομένων και τη συνόψισή τους σε έναν αριθμό μεταβλητών. Στη συνέχεια, μέσω στατιστικής επεξεργασίας, συγκρίνονται οι κατηγορίες των δεδομένων και ορίζονται τα είδη των σχέσεων μεταξύ των μεταβλητών (Νικονάνου, 2015, 158). Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, για τη συλλογή ποσοτικών δεδομένων αξιοποιήθηκε το εργαλείο του δομημένου ερωτηματολογίου.

Σε ό,τι αφορά στη διάρθρωση του ερωτηματολογίου, σημειώνεται ότι αυτό συνοδεύεται από ένα εισαγωγικό κείμενο, στο οποίο περιγράφεται το πλαίσιο και ο σκοπός της έρευνας και δηλώνεται η τήρηση ανωνυμίας ως προς τα στοιχεία που θα συλλεχθούν. Στη συνέχεια ακολουθούν οι ερωτήσεις που αποτελούν τον πυρήνα του ερωτηματολογίου και συνδέονται άμεσα με το υπό διερεύνηση θέμα (Ζαφειρόπουλος, 2015, 92). Έτσι, στην πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου τίθενται δώδεκα ερωτήσεις, σκοπός των οποίων είναι να διερευνήσουν τις απόψεις, στάσεις και αντιλήψεις του κοινού των Μουσείων Τυπογραφίας σε ό,τι αφορά ειδικές παραμέτρους της επίσκεψής τους, προκειμένου να αποτυπωθεί η μουσειακή τους εμπειρία. Στη δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου περιλαμβάνονται οι πιο ειδικές ερωτήσεις, έτσι ώστε να ενισχυθεί η φαινομενική εγκυρότητά του και να προδιατεθούν θετικά οι ερωτώμενοι στη συμπλήρωσή του (Ζαφειρόπουλος, 2015, 93). Στην ενότητα αυτή δίνεται ο ορισμός της βιομηχανικής κληρονομιάς και στη συνέχεια τίθενται τρεις ειδικές ερωτήσεις, στόχος των οποίων είναι η διερεύνηση των απόψεων των ερωτηθέντων ως προς τη σημασία των Μουσείων Τυπογραφίας για τη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς. Οι ερωτήσεις για τα δημογραφικά στοιχεία των συμμετεχόντων είναι σκόπιμο να τοποθετούνται στο τελευταίο τμήμα του ερωτηματολογίου, έτσι ώστε οι ερωτώμενοι να αξιοποιήσουν τον ωφέλιμο χρόνο που έχουν στη διάθεσή τους για να ολοκληρώσουν το κυρίως μέρος του ερωτηματολογίου και στο τέλος να ασχοληθούν με τα σταθερά στοιχεία του, τα οποία απαντώνται αβίαστα (Ζαφειρόπουλος, 2015, 94). Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει πέντε ερωτήσεις σχετικά με το φύλο, την ηλικία, τον τόπο διαμονής, το επίπεδο εκπαίδευσης και την κατάσταση απασχόλησης των συμμετεχόντων στην έρευνα.

Καταβλήθηκε προσπάθεια οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου να είναι σαφείς και συνοπτικές, καθώς και να αποφεύγονται ειδικοί όροι. Σε ό,τι αφορά στο είδος των ερωτήσεων, σημειώνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μόνο μία διχοτομική ερώτηση, η οποία επιδέχεται ως απάντηση μία από δύο δυνατές τιμές, όπως «Ναι / Όχι» («Θα συστήνατε σε ένα φίλο ή μια φίλη να επισκεφτεί το Μουσείο;»). Σε άλλες περιπτώσεις οι ερωτήσεις αυτού του τύπου αποφεύχθηκαν, προκειμένου το εύρος των πληροφοριών που αντλούνται από το ερωτηματολόγιο να μην είναι μικρό αλλά να επιτρέπει την επαρκή στατιστική επεξεργασία των δεδομένων (Ζαφειρόπουλος, 2015, 96). Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν κλίμακες απλής και πολλαπλής επιλογής, για την καταγραφή προτιμήσεων ή συμπεριφορών των ερωτηθέντων (Ζαφειρόπουλος, 2015, 126). Οι στάσεις και οι απόψεις των συμμετεχόντων μετρήθηκαν με τη χρήση κλιμάκων διάταξης, δηλαδή καταφατικών προτάσεων ή ερωτήσεων με συγκεκριμένο σύνολο τιμών, οι οποίες κλιμακώνονται (Ζαφειρόπουλος, 2015, 103-105). Ειδικότερα, χρησιμοποιήθηκαν πενταβάθμιες κλίμακες Likert και τύπου Likert. Στο ερωτηματολόγιο περιλαμβάνεται μία ερώτηση συνάφειας, η οποία απευθύνεται μόνο σε ορισμένους ερωτώμενους και εξαρτάται από την απάντησή τους σε προηγούμενη ερώτηση (Ζαφειρόπουλος, 2015, 99). Όλες οι ερωτήσεις είναι κλειστού τύπου, προτείνονται, δηλαδή, συγκεκριμένες τιμές απαντήσεων προς επιλογή. Κατ' εξαίρεση, μία ερώτηση είναι ανοικτού τύπου και, καθώς έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να επιδέχεται σχετικά μεγάλο εύρος απαντήσεων, αναλύεται ποιοτικά.

Επισημαίνεται ότι καθώς, στο πλαίσιο της πανδημίας COVID-19, η λειτουργία των μουσείων είχε ανασταλεί, καταβλήθηκε προσπάθεια να αναζητηθεί δείγμα ατόμων που είχαν ήδη επισκεφθεί τα εν λόγω Μουσεία, προκειμένου να τους διανεμηθεί το ερωτηματολόγιο σε ηλεκτρονική μορφή. Σημειώνεται ότι το ερωτηματολόγιο αναρτήθηκε τόσο σε προσωπικούς λογαριασμούς στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όσο και σε διαδικτυακές κοινότητες με αντικείμενο τη γραφιστική και την τεχνολογία γραφικών τεχνών. Επίσης, εστάλη στους/στις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας, προκειμένου να διανεμηθεί ηλεκτρονικά σε επισκέπτες των Μουσείων. Ακόμη, εστάλη στους φοιτητές και τους απόφοιτους του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου, καθώς και σε ιδιωτικές και δημόσιες Σχολές που διαθέτουν τομείς γραφιστικής και τεχνολογίας γραφικών τεχνών. Συμπληρωματικά, το ερωτηματολόγιο εστάλη σε

μεμονωμένα άτομα αλλά και φορείς που έχουν συνεργαστεί με τα ως άνω Μουσεία, όπως είναι η Πανελλήνια Ένωση Πτυχιούχων Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών - HELGRAMED, καθώς και σε τυπογραφεία, εκδότες και σχετικές με την τυπογραφία επιχειρήσεις.

Η δειγματοληψία είναι μη πιθανοτική (*non-probability sampling*), το οποίο σημαίνει ότι η μέθοδος με την οποία επιλέχθηκαν οι μονάδες του δείγματος δεν διέπεται από τους νόμους της πιθανότητας. Ειδικότερα, επιλέχθηκε δείγμα ευκολίας (*convenience sampling*), δηλαδή το δείγμα σχηματίστηκε με γνώμονα την εύκολη πρόσβαση και τη διαθεσιμότητα των μελών του και όχι την τυχαιότητα ή την επιδίωξη της αντιπροσωπευτικότητας του πληθυσμού (Ζαφειρόπουλος, 2015, 189· Παπαγεωργίου, 2015, 5). Το ερωτηματολόγιο κατασκευάστηκε ηλεκτρονικά κάνοντας χρήση της εφαρμογής Google Forms και η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων έγινε με το πρόγραμμα Microsoft Excel. Το ερωτηματολόγιο παρατίθεται στο **Παρ. Β1** και τα αποτελέσματα καταγράφονται στην τέταρτη ενότητα της παρούσας εργασίας, ενώ οι έλεγχοι υποθέσεων περιλαμβάνονται στο **Παρ. Β2**.

Η ανάλυση SWOT (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats - Δυνατά σημεία, Αδυναμίες, Ευκαιρίες, Απειλές) αποτελεί μια μέθοδο ανάλυσης του περιβάλλοντος μιας επιχείρησης ή ενός οργανισμού, με σκοπό τον προσδιορισμό των παραγόντων που είναι πιο πιθανό να έχουν θετικό ή αρνητικό αντίκτυπο στην ανάπτυξη, τη στρατηγική και την επιτυχία του. Η ανάλυση SWOT αφορά τόσο εσωτερικούς όσο και εξωτερικούς παράγοντες του περιβάλλοντος· τα δυνατά σημεία και οι αδυναμίες αποτελούν εσωτερικούς παράγοντες, ενώ οι ευκαιρίες και οι απειλές σχετίζονται με εξωγενείς παράγοντες (Pickton & Wright, 1998, 102-104). Τα δυνατά σημεία και οι αδυναμίες αφορούν πόρους, δεξιότητες, δυνατότητες ή κάποιο άλλο συγκριτικό πλεονέκτημα, ή αντιστοίχως μειονέκτημα, σε σχέση με τον ανταγωνισμό (Gürel & Tat, 2017, 997). Οι ευκαιρίες και οι απειλές αναφέρονται σε οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, δημογραφικές, περιβαλλοντικές, πολιτικές, νομικές, τεχνολογικές ή άλλες τάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να ωφελήσουν, ή αντιστοίχως να βλάψουν έναν οργανισμό στο μέλλον (Gürel & Tat, 2017, 999). Η ανάλυση SWOT αποτελεί ένα απλό και εύχρηστο εργαλείο, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί από τους οργανισμούς κατά τον στρατηγικό σχεδιασμό και τη λήψη αποφάσεων, με στόχο την

επίτευξη συγκριτικού πλεονεκτήματος σε σχέση με τους ανταγωνιστικούς οργανισμούς (Pickton & Wright, 1998, 102-104).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, στην τέταρτη ενότητα της παρούσας εργασίας επιχειρείται η εφαρμογή μιας ανάλυσης SWOT στα τρία υπό μελέτη Μουσεία: το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη και το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Τα στοιχεία της ανάλυσης SWOT αντλήθηκαν από τη βιβλιογραφική επισκόπηση, από διαδικτυακή έρευνα, καθώς και από την πρωτογενή έρευνα, μέσω των συνεντεύξεων με τους/τις υπευθύνους των Μουσείων.

Σε ό,τι αφορά στις παραδοχές, σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας εργασίας τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2. Το γεγονός αυτό προκάλεσε δυσχέρειες στην ανεύρεση του δείγματος για την έρευνα κοινού. Ως εκ τούτου, επισημαίνεται ότι το μέγεθος του δείγματος είναι σχετικά περιορισμένο. Η διεξοδική διερεύνηση και αποτύπωση των επιπτώσεων της πανδημίας COVID-19 στα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας εκφεύγει από το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

4. ΤΑ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

4.1. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου

Μια ιδιαιτερότητα του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου - ΜΕΤ (Παρ. Γ, **Εικ. 21**) σε σχέση με τα υπόλοιπα υπό μελέτη Μουσεία, είναι ότι ανήκει στην κατηγορία των θεματικών, τεχνολογικών μουσείων που είναι μουσεία του εαυτού τους, σε αντιδιαστολή με εκείνα που στεγάζονται σε ουδέτερα κελύφη. Σε αυτά διατηρούνται τα μηχανήματα και οι μηχανισμοί του παραγόμενου προϊόντος και παράλληλα προβάλλεται επεξηγηματικά η αλυσίδα της παραγωγής, έτσι ώστε οι επισκέπτες να κατανοούν τον τρόπο εργασίας των τεχνιτών και της παραγωγής του προϊόντος (Λούβη, 2005, 72). Στην προκειμένη περίπτωση, το παραγόμενο προϊόν είναι το έντυπο και στους στόχους του ΜΕΤ περιλαμβάνεται η παρουσίαση της γραμμής παραγωγής του (ΦΕΚ Β/1858/24-5-2019). Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορία και τα εκθέματα του Μουσείου είναι άρρηκτα συνυφασμένα με την ιστορία του Εθνικού Τυπογραφείου - ΕΤ.

Οι πρώτες ενέργειες για τη συγκρότηση της ιστορικής συλλογής του ΕΤ αναλαμβάνονται το 1992 από υπαλλήλους του, την περίοδο που κλείνει οριστικά το κεφάλαιο της κλασικής τυπογραφίας¹¹⁹. Στόχος της συλλογής είναι η διαφύλαξη των παραδοσιακών τεχνικών της χειροκίνητης και μηχανικής τυπογραφίας, της λεγόμενης τυπογραφίας των μετάλλων. Τον ίδιο χρόνο διαμορφώνεται ένας μικρός εκθεσιακός χώρος εντός του κτιρίου του ΕΤ και το 1994 συστήνεται ειδική Επιτροπή για τον εμπλουτισμό και την οργάνωση της συλλογής, η οποία ανοίγει για το κοινό το 1995 (Βουτσινάκης, 2005, 27· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 23).

Σε ό,τι αφορά στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του ΜΕΤ, πρώτη αναφορά γίνεται στο π.δ. 188 (ΦΕΚ Α/146/4-7-1996), στο άρθρο 12 του οποίου ορίζεται ότι το αυτοτελές Τμήμα Δημοσίων Σχέσεων και Σχέσεων με τους Πολίτες του ΕΤ είναι αρμόδιο για τον «εμπλουτισμό και την ανάπτυξη του Μουσείου Τυπογραφίας του Εθνικού Τυπογραφείου καθώς και της βιβλιοθήκης των παλαιών Φύλλων Εφημερίδος Κυβερνήσεως (ΦΕΚ)». Με το άρθρο 19 του Ν. 3469 (ΦΕΚ Α/131/28-6-2006), το Μουσείο μεταβάλλεται σε Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου μη

¹¹⁹ Σύμφωνα με μαρτυρίες εργαζομένων, ο λόγος που δεν ασχολήθηκαν πιο συστηματικά με τη διάσωση παλιών τυπογραφικών μηχανημάτων και αντικειμένων ήταν η μεγάλη κόπωση από τη χρήση τους, η οποία εμπόδιζε τους εργαζόμενους να αναγνωρίσουν έγκαιρα τη σημασία της διατήρησής τους (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 235).

κερδοσκοπικού χαρακτήρα και μετονομάζεται σε «Μουσείο και Βιβλιοθήκη Εθνικού Τυπογραφείου», υπό την εποπτεία του Υπουργού Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης. Το 2008 δημοσιεύεται «Κανονισμός οργάνωσης, λειτουργίας και κατάστασης προσωπικού του Μουσείου και Βιβλιοθήκης Εθνικού Τυπογραφείου» (ΦΕΚ Β/708/22-4-2008). Με τον Ν. 3895 (ΦΕΚ Α/206/8-12-2010) το ΝΠΙΔ καταργείται και το Μουσείο μετατρέπεται σε υπηρεσιακή μονάδα επιπέδου Τμήματος, υπαγόμενη στη Διεύθυνση Ανθρώπινου Δυναμικού του ΕΤ. Επισημαίνεται ότι την περίοδο θεσμοθέτησής του ως ΝΠΙΔ το Μουσείο δεν λειτουργεί, ενώ έως το 2015 παραμένει υποστελεχωμένο και η λειτουργία του υποστηρίζεται άτυπα (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 25).

Το 2015 ξεκινούν οι εργασίες για την επανέκθεση της ιστορικής συλλογής του Εθνικού Τυπογραφείου ως μουσειακής πλέον συλλογής. Με πρωτοβουλία του τότε Ειδικού Γραμματέα του ΕΤ, κ. Δημήτρη Παπαδημητρόπουλου, συστήνεται διεπιστημονική ομάδα εργασίας, απαρτιζόμενη από στελέχη του ΕΤ και της τότε Διεύθυνσης Νεώτερου Πολιτιστικού Αποθέματος και Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού - ΥΠΠΟΑ, σήμερα Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 25). Η εν λόγω Υπηρεσία του ΥΠΠΟΑ αναλαμβάνει την επιστημονική εποπτεία για τη δημιουργία του Μουσείου, σε συνεργασία με εξωτερικούς επιστημονικούς συνεργάτες (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 292). Κατόπιν εισήγησης της ως άνω Υπηρεσίας στο Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων, συνολικά εκατόν δεκαεφτά (117) αντικείμενα του ιστορικού κινητού εξοπλισμού του ΕΤ χαρακτηρίζονται ως μνημεία, με το σκεπτικό ότι αποτελούν «σημαντικά» ή «ιδιαιτέρως σημαντικά τεκμήρια για την εξέλιξη της τέχνης της τυπογραφίας στο ελληνικό κράτος, καθώς και για την πολιτική, πολιτειακή, οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας» (ΦΕΚ Β/492/20-2-2017). Συμπληρωματικά, το Μουσείο στελεχώνεται με τέσσερις υπαλλήλους, η έκτασή του διπλασιάζεται, ο εξοπλισμός του βελτιώνεται, ενώ οι παλαιοί τόμοι ΦΕΚ και άλλες εκδόσεις του ΕΤ συντηρούνται, συμπληρώνονται και ταξινομούνται (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 25). Επιπλέον, καταγράφεται και τεκμηριώνεται το σύνολο της συλλογής του ΕΤ και εκπονείται μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο πλαίσιο των εργασιών επανέκθεσης της συλλογής του Μουσείου, διεξάγονται συνεντεύξεις και καταγράφονται οι προφορικές μαρτυρίες υπαλλήλων του ΕΤ, οι οποίες αξιοποιούνται για τον

σχεδιασμό της μουσειακής αφήγησης (Παρ. Α2). Τα εγκαίνια του Μουσείου πραγματοποιούνται τον Ιανουάριο 2018¹²⁰ (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 273). Το 2019 εκδίδεται νέος εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας του ΜΕΤ (ΦΕΚ Β/1858/24-5-2019) και τυπώνεται κατάλογος του Μουσείου, ο οποίος είναι διαθέσιμος και σε ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα του ΜΕΤ¹²¹. Ο κατάλογος απευθύνεται τόσο σε ειδικό όσο και σε μη ειδικό κοινό και πλαισιώνεται από πλούσιο φωτογραφικό υλικό¹²².

Σύμφωνα με το άρθρο 3 του ως άνω κανονισμού λειτουργίας του Μουσείου, βασικοί στόχοι του είναι:

α) η διάσωση, συντήρηση, τεκμηρίωση και ανάδειξη της συλλογής του μηχανολογικού εξοπλισμού της δημόσιας μηχανικής τυπογραφίας καθώς και των συλλογών εκτυπωτικών προϊόντων, ιδίως Φύλλων Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) και των λοιπών εκδόσεων που έχουν εκτυπωθεί από το Εθνικό Τυπογραφείο ή αναφέρονται σε αυτό, καθώς και υλικού από τα άλλα αρχεία που τηρούνται στο Εθνικό Τυπογραφείο [...]. β) η διαφύλαξη και η διάδοση της γνώσης γύρω από τις παραδοσιακές τεχνικές της χειροκίνητης και μηχανοκίνητης τυπογραφίας· γ) η σύνδεση αυτής της τεχνογνωσίας με το πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι της εκάστοτε εποχής και τις συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή αναπτύχθηκε· δ) η ανάδειξη του ρόλου της τυπογραφίας και του ΦΕΚ στην οργάνωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους· ε) η εξοικείωση του κοινού με τις τεχνικές και τις συνθήκες ενός παραδοσιακού επαγγέλματος, αυτό του τυπογράφου, το οποίο τείνει να ξεχαστεί· στ) η παρουσίαση της γραμμής παραγωγής ενός εντύπου, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό των Φύλλων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως [...] (ΦΕΚ Β/1858/24-5-2019).

Το ΜΕΤ συστεγάζεται με το ΕΤ, το οποίο από το 1907 είναι εγκατεστημένο σε κτίριο στην

¹²⁰ Το ίδιο έτος, με το π.δ. 29 (ΦΕΚ Α/58/26-3-2018) εκδίδεται νέος οργανισμός του ΕΤ, ο οποίος δεν σηματοδοτεί θεσμικές αλλαγές για το Τμήμα Μουσείου. Με τον Ν. 4622 (ΦΕΚ Α/133/7-8-2019) το ΕΤ υπάγεται στην Προεδρία της Κυβέρνησης και συστήνεται θέση μετακλητού Γενικού Διευθυντή του ΕΤ, με παράλληλη κατάργηση της θέσης του μετακλητού Ειδικού Γραμματέα του ΕΤ.

¹²¹ Κωτούλα, Δ., & Στρούμπου, Μ. (2019). *Τυπωθήτω: από τη Συλλογή στο Μουσείο του Εθνικού Τυπογραφείου*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο. Διαθέσιμο στο: http://www.et.gr/images/ypiresia/mouseio/Katalogos_Mouseiou.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹²² Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.et.gr/index.php/mouseio> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

οδό Καποδιστρίου, στο κέντρο της Αθήνας. Το κτίριο είναι ιδιόκτητο, μετά από δωρεά οικοπέδου έκτασης περίπου 3.000 τ.μ. στο ελληνικό Δημόσιο του Ιωάννη Χαλκοκονδύλη (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 47). Η ανέγερση του κτιρίου αποφασίζεται το 1901 με τον Ν. ΒΨΜΓ' (ΦΕΚ Α/25/13-2-1901). Το κτίριο οικοδομείται από το τεχνικό γραφείο Καπερώνη - Βρυζάκη σε σχέδια του αρχιτέκτονα Κωνσταντίνου Βελλίνη και παραδίδεται στο τέλος του 1905 (Βουτσινάκης, 1998, 206· Δωροβίνης, 1988, 91). Η μετεγκατάσταση από το παλαιό κτίριο του ΕΤ¹²³ ολοκληρώνεται το 1907. Τη διετία 1925-1927 εκτελούνται εργασίες επέκτασης του κτιρίου προς την παράλληλη οδό Σολωμού. Από τότε, το οικοδόμημα διατηρεί την εξωτερική του όψη, ενώ στο εσωτερικό πραγματοποιούνται επεμβάσεις το 1985, το 1997 και ξανά το 1999, μετά τον σεισμό της Αθήνας, οπότε και το εσωτερικό του κτιρίου προσλαμβάνει τη σημερινή του μορφή. Πρόκειται για ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής της Αθήνας (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 47-53).

Η έκθεση του Μουσείου αναπτύσσεται σε τέσσερις αίθουσες, στον δεύτερο όροφο του ως άνω οικοδομήματος. Λόγω περιορισμένης χωρητικότητας, δεν υπάρχουν ειδικοί χώροι για εκδηλώσεις και εκπαιδευτικά προγράμματα. Το ΜΕΤ εξυπηρετείται από το κυλικείο του ΕΤ, ενώ δεν διαθέτει ακόμη πωλητήριο (Παρ. Α2). Σημειώνεται ότι οι εγκαταστάσεις του ΜΕΤ και το κτίριο συνολικά είναι πλήρως προσβάσιμα σε άτομα με κινητική αναπηρία. Υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας¹²⁴, το Μουσείο είναι ανοιχτό στο κοινό κάθε Τετάρτη και ώρες 10:00 - 13:00, ενώ την ίδια μέρα στις 11:00-12:00 πραγματοποιείται ξενάγηση. Ομαδικές ξεναγήσεις πραγματοποιούνται και οποιαδήποτε άλλη ημέρα, κατόπιν συνεννόησης (Παρ. Α2).

Κύριος θεματικός άξονας του Μουσείου είναι η εξέλιξη της δημόσιας τυπογραφίας στην Ελλάδα. Παράλληλα, το κοινό έρχεται σε επαφή και με άλλες πτυχές της κληρονομιάς του Εθνικού Τυπογραφείου, όπως είναι η ιστορία του ίδιου του νεοελληνικού κράτους και του τρόπου οργάνωσής του, η ιστορία της διοίκησης, της εργασίας και του συνδικαλιστικού κινήματος, οι

¹²³ Το 1834, το τότε Βασιλικό Τυπογραφείο και Λιθογραφείο μεταφέρεται από το Ναύπλιο στην Αθήνα, τη νέα πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και το 1835 στεγάζεται σε κτίριο στη γωνία των σημερινών οδών Σταδίου και Σανταροζά. Πρόκειται για ένα από τα πρώτα δημόσια κτίρια της χώρας και το πρώτο δημόσιο βιομηχανικό κατάστημα τυπογραφίας στην Αθήνα (Κορρέ & Μόμτσιου-Τοκατλίδη, 1992, 63-68).

¹²⁴ Κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας, τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2.

συνθήκες του παραδοσιακού επαγγέλματος του τυπογράφου και η σύνδεση της τεχνογνωσίας με το πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι της εκάστοτε εποχής (Παρ. Α2).

Στο ΜΕΤ εκτίθενται αυθεντικά μηχανήματα, εργαλεία, εξοπλισμός και υλικό σχετικό με την χειροκίνητη και μηχανική τυπογραφία, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τους υπαλλήλους του ΕΤ από την ίδρυσή του έως την εγκατάλειψη των παλαιών τεχνικών και μηχανημάτων και την οριστική κυριαρχία της σύγχρονης, ψηφιακής τεχνολογίας (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 52). Το εποπτικό υλικό της μόνιμης έκθεσης περιλαμβάνει εισαγωγικά κείμενα στην είσοδο κάθε αίθουσας, επεξηγηματικά κείμενα στα βασικά σημεία της έκθεσης, λεζάντες, κειμενολεζάντες, φωτογραφίες και σκίτσα (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 64).

Σε κάθε μία από τις τέσσερις αίθουσες του ΜΕΤ αναπτύσσεται μια διακριτή θεματική ενότητα. Θεματικός άξονας της Α' αίθουσας είναι «Η τυπογραφία των μετάλλων: Χειρωνακτικές και μηχανικές τεχνικές της τυπογραφίας». Στην αίθουσα αυτή εκτίθενται μηχανήματα της παραδοσιακής τυπογραφίας, μικρά χειροκίνητα πιεστήρια, κλαβιέ (πληκτρολόγια) αλλά και τυπογραφικές κάσες με μεταλλικά στοιχεία, διάστιχα, κοσμήματα, μητροθήκες, κλισέ, συνθετήρια και σελιδοθέτες, σπάγγοι, σφυράκια, βούρτσες μελανώματος, κοπτικά μαχαίρια και πληκτρολόγια¹²⁵. Παλαιότερο μηχανήμα της συλλογής του ΜΕΤ αποτελεί ένα πιεστήριο Albion (Παρ. Γ, **Εικ. 22**), το οποίο κυριαρχεί παγκοσμίως στην τυπογραφία επί έναν αιώνα, από το 1840 έως το 1940, όταν και αποσύρεται (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 52).

Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα ΦΕΚ αποτελούν το κύριο εκτυπωτικό προϊόν του ΕΤ, θεματικός άξονας της Β' αίθουσας του Μουσείου είναι τα «Φύλλα Εφημερίδας της Κυβερνήσεως: Σελίδες της νεότερης ιστορίας». Στο ΜΕΤ φιλοξενείται η πληρέστερη δυνατή σειρά από τόμους της Εφημερίδας της Κυβέρνησης. Οι τόμοι καλύπτουν όλες τις ιστορικές περιόδους και εκτίθενται χρονολογικά, με ιδιαίτερη έμφαση στα πρώτα σπάνια δείγματα. Οι τόμοι χρονολογούνται από τις 16(28) Φεβρουαρίου 1833, όταν εκδίδεται το πρώτο φύλλο (Παρ. Γ, **Εικ. 23**), έως και το 2010¹²⁶,

¹²⁵ Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.et.gr/index.php/mouseio> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹²⁶ ό.π.

καθώς μετά την ημερομηνία αυτή τηρείται κυρίως ψηφιακό αρχείο. Τμήμα της έκθεσης αποτελούν, επίσης, οι σειρές των ΦΕΚ που περιέχονται σε ειδικές βιβλιοθήκες στους διαδρόμους του ΜΕΤ (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 178).

Παρά το γεγονός ότι η συλλογή του ΜΕΤ είναι κατά κύριο λόγο μηχανολογική και τεχνολογική, συγχρόνως έχει μια σημαντική ανθρωπολογική διάσταση, καθώς επίκεντρο της μουσειακής αφήγησης είναι ο τυπογράφος, ο αφανής πρωταγωνιστής και κινητήρια δύναμη της τυπογραφικής τέχνης (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 52). Σε αυτό το πλαίσιο, θεματικός άξονας της Γ' αίθουσας είναι «Ο παλμός του Εθνικού Τυπογραφείου» και εκεί εκτίθενται τεκμήρια που αφορούν στο ανθρώπινο δυναμικό του¹²⁷. Επισημαίνεται ότι από την ίδρυσή του το ΕΤ οργανώθηκε ως εργοστάσιο και όχι ως διοικητικός οργανισμός, ιδιαιτερότητα που αντανάκλαται στον αριθμό και την ποικιλία των διαφόρων ειδικοτήτων των εργαζομένων του, αλλά και στο νομικό και το εργασιακό καθεστώς τους. Οι αλλαγές στο καθεστώς αυτό αποτυπώνουν τις εκάστοτε εθνικές και διεθνείς ιστορικές συνθήκες, καθώς και τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και τεχνολογικές αλλαγές που συντελέστηκαν με το πέρασμα του χρόνου (Παρ. Γ, **Εικ. 24**) (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 199).

Παράλληλα με την έκδοση της Εφημερίδας της Κυβέρνησης, το ΕΤ διαχρονικά προβαίνει σε ειδικές εκδόσεις και άλλες εκτυπωτικές εργασίες για την κάλυψη των αναγκών του Δημοσίου, αλλά και του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Οι εκδόσεις αυτές περιλαμβάνουν λευκώματα, ημερολόγια, ενημερωτικά έντυπα, αφίσες, εκλογικό υλικό, βιβλιάρια υγείας, σχολικά εγχειρίδια, το κρατικό λαχείο, αλλά και ειδικές εκδόσεις που διατίθενται δωρεάν σε φορείς κοινωφελούς χαρακτήρα (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 241-255). Δείγματα των παράλληλων αυτών εκδόσεων εκτίθενται στη Δ' αίθουσα του ΜΕΤ, η θεματική ενότητα της οποίας έχει τίτλο «Στην υπηρεσία του κράτους και του πολίτη»¹²⁸.

Οι βιβλιοθήκες θεωρούνται θεμελιώδες τμήμα των μουσείων ήδη από τον 19^ο αιώνα και χρησιμοποιούνται ως πηγή τεκμηρίωσης των μουσειακών αντικειμένων, ενώ παρέχουν

¹²⁷ ό.π.

¹²⁸ ό.π.

πληροφορίες και για πρόσθετα αντικείμενα, συναφή με τα εκάστοτε εκτιθέμενα. Παράλληλα, τα βιβλία αναδεικνύουν την εξέλιξη της τυπογραφίας, με τον ίδιο τρόπο που τα χειρόγραφα αναδεικνύουν την εξέλιξη της καλλιγραφίας (Van der Wateren, 1999, 191-192), γεγονός που προσδίδει ειδικό βάρος στις βιβλιοθήκες των Μουσείων Τυπογραφίας. Έτσι και στην περίπτωση της Βιβλιοθήκης του MET, το βιβλίο προσεγγίζεται τόσο ως μέσο τεκμηρίωσης όσο και ως μέσο αποτύπωσης της εξέλιξης της τυπογραφικής τέχνης (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 56). Η δημιουργία Βιβλιοθήκης θεσμοθετείται ήδη από το 1910, με στόχο τη διατήρηση του συνόλου των εκτυπωτικών εργασιών του ΕΤ¹²⁹ (Βουτσινάκης, 1998, 222). Σε αυτήν περιλαμβάνονται τίτλοι σχετικοί με την τέχνη και την εξέλιξη της τυπογραφίας αλλά και ποικίλες εκδοτικές εργασίες και δημοσιεύματα που σχεδιάστηκαν ή/και τυπώθηκαν στο ΕΤ για λογαριασμό του ευρύτερου δημόσιου τομέα, τα οποία τροφοδοτούν τη μουσειακή συλλογή του MET (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 51-56).

Το MET είναι μουσείο ειδικού ενδιαφέροντος. Το βασικό του κοινό αποτελούν μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, σπουδαστές, φοιτητές και καθηγητές από σχολές συναφούς με την τυπογραφία αντικειμένου, όπως είναι οι σχολές γραφιστικής, αλλά και κοινό ειδικών ενδιαφερόντων, όπως είναι οι ερευνητές και οι ειδικοί (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 53-55).

Το MET προσεγγίζει την εκπαίδευση ως θεμελιώδη λειτουργία του και προσδίδει ειδική βαρύτητα στον εκπαιδευτικό του ρόλο. Στο Μουσείο πραγματοποιούνται οργανωμένες ξεναγήσεις, τόσο σε μαθητές και μαθήτριες, όσο και σε ενήλικο κοινό. Για τους μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στο τέλος των ξεναγήσεων υπάρχει η δυνατότητα πραγματοποίησης ενός μικρού εργαστηρίου, μέσα από το οποίο τα παιδιά αποτυπώνουν την εμπειρία τους από την επίσκεψη στο Μουσείο. Ακόμη, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να επισκεφθούν τη σύγχρονη παραγωγική μονάδα του ΕΤ και να δουν από κοντά όλη τη γραμμή παραγωγής ενός εντύπου. Επισημαίνεται ότι στο παρελθόν είχε ξεκινήσει ο σχεδιασμός εκπαιδευτικών προγραμμάτων, σε συνεργασία με άλλους φορείς, ο οποίος στην παρούσα φάση έχει διακοπεί, λόγω της πανδημίας COVID-19 (Παρ. Α2). Εξάλλου, μελλοντικά προβλέπεται η υλοποίηση εργαστηρίων τυπογραφίας,

¹²⁹ Από το υλικό που έχει διασωθεί δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί εάν η πρόβλεψη αυτή υλοποιήθηκε στην πράξη (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 244).

διαλέξεων, παιχνιδιών, διαδραστικών δραστηριοτήτων, διαγωνισμών κ.ά. (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 55).

Το κοινό του Μουσείου έχει την ευκαιρία να παρακολουθήσει μια δοκιμαστική εκτύπωση σε ένα πιεστήριο δοκιμίων, πριν από το στάδιο της τελικής εκτύπωσης. Για την επίδειξη αυτή χρησιμοποιείται ένα σπάνιο μοντέλο, το όρθιο χειροκίνητο πιεστήριο τύπου Boston, μοντέλο Hohner, Hobo II. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάδραση με τις καρτέλες που βρίσκονται στην είσοδο κάθε αίθουσας του ΜΕΤ, οι οποίες περιλαμβάνουν φωτογραφίες και επιπρόσθετο πληροφοριακό υλικό, σχετικό με τη μουσειακή αφήγηση. Στο τέλος της περιήγησής τους, οι επισκέπτες μπορούν να συγκεντρώσουν τις καρτέλες που τους ενδιαφέρουν και να τις «βιβλιοδέσουν», φτιάχνοντας έτσι τον δικό τους, εξατομικευμένο οδηγό της έκθεσης, τον οποίο παίρνουν μαζί τους ως ενθύμιο (Παρ. Α2· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 54).

Τον Απρίλιο 2019 το Εθνικό Τυπογραφείο συμμετείχε στην ετήσια πολιτιστική δράση «*Open House Athens*», κατά την οποία σημαντικός αριθμός Αθηναίων ξεναγήθηκε τόσο στους χώρους του ΕΤ, όσο και στο Μουσείο του. Το 2015-2016, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης εκατόν ενενήντα χρόνων από την ίδρυση της Τυπογραφίας της Διοικήσεως στο Ναύπλιο, το ΕΤ πραγματοποίησε εικαστική έκθεση με τίτλο «Φ.Ε.Κ. + Τέχνη». Στην έκθεση συμμετείχαν διακεκριμένοι δημιουργοί, οι οποίοι εμπνεύστηκαν από το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του Φ.Ε.Κ. και του ΕΤ. Η έκθεση πραγματοποιήθηκε στους χώρους καθημερινής εργασίας των εργαζομένων του ΕΤ, έτσι ώστε τα έργα τέχνης να συνομιλούν με το αυθεντικό περιβάλλον του ιστορικού κτιρίου. Το Μάιο 2015 το ΕΤ διοργάνωσε στους χώρους του ομαδική έκθεση εικαστικών έργων των ίδιων των εργαζομένων του, με τίτλο «Το Εθνικό Τυπογραφείο με μια άλλη ματιά»¹³⁰.

Σε ό,τι αφορά στην αξιοποίηση της τεχνολογίας από το Μουσείο, σημειώνεται ότι σύμφωνα με τις βασικές αρχές της μουσειολογικής προσέγγισης, έχει προβλεφθεί η χρήση πλούσιου οπτικοακουστικού υλικού, κατά κύριο λόγο από το αρχείο του ΕΤ, με στόχο την καλύτερη κατανόηση του τρόπου χρήσης και λειτουργίας των περίπλοκων μηχανημάτων (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 53-54). Σε αυτό το πλαίσιο, τα στελέχη του ΕΤ έχουν δημιουργήσει ένα σύντομο

¹³⁰ ΕΤ. (χ.χ). Διαθέσιμο στο: <http://www.et.gr/> (ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2021).

βίντεο, το οποίο παρουσιάζει την ιστορία του ΕΤ, αξιοποιώντας τις μαρτυρίες υπαλλήλων του, καθώς και την πορεία προς τη συγκρότηση της συλλογής και στη συνέχεια του Μουσείου του¹³¹. Επιπλέον, το Μουσείο προβάλλεται μέσα από τον ιστότοπο του ΕΤ και διατηρεί λογαριασμό στην πλατφόρμα του Facebook, ο οποίος, όμως, δεν είναι ενεργός.

Η ανάπτυξη συνεργειών και συμπράξεων με άλλους πολιτιστικούς φορείς και οργανισμούς αποτελεί προτεραιότητα του Μουσείου, στο πλαίσιο του εξωστρεφούς του προσανατολισμού. Το ΜΕΤ επιδιώκει την καλλιέργεια συνεργασιών με συναφή ιδρύματα και μουσεία, πανεπιστημιακές σχολές, ερευνητικά κέντρα και ειδικούς, καθώς και τις Διευθύνσεις πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και ενδιαφερόμενους συλλόγους και σωματεία ΑμεΑ (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 55). Ειδικότερα, το ΜΕΤ έχει αναπτύξει συνεργασία με το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, η συλλογή του οποίου περιλαμβάνει εκτυπωτικές μηχανές του Εθνικού Τυπογραφείου. Παράλληλα, έχει αναπτυχθεί επικοινωνία για θέματα υποστήριξης και τεχνογνωσίας με το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη, καθώς και με το Μουσείο Ιονίου Πανεπιστημίου, το οποίο φιλοξενεί μια τυπογραφική συλλογή. Το ΜΕΤ έχει, επίσης, αναπτύξει συνεργασία με την προαναφερθείσα Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟΑ, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το Μουσείο Τηλεπικοινωνιών ΟΤΕ, το Αρχείο της ΕΡΤ, την πρώην Διεύθυνση Κρατικών Λαχείων, το Τμήμα Γραφιστικής και Οπτικής Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής κ.ά. (Παρ. Α2).

Το ΜΕΤ δεν διαθέτει ανεξάρτητους οικονομικούς πόρους· οι εκάστοτε ανάγκες του καλύπτονται από τον ετήσιο τακτικό προϋπολογισμό του ΕΤ. Η βασική δυσκολία που αντιμετωπίζει το Μουσείο αφορά στο ζήτημα λήψης αποφάσεων σε συνδυασμό με τους οικονομικούς περιορισμούς μιας Δημόσιας Υπηρεσίας, με αποτέλεσμα τη γραφειοκρατία, την πρόκληση καθυστερήσεων, ακόμη και την αναστολή ενεργειών. Το Μουσείο αντιμετωπίζει πρόβλημα έλλειψης προσωπικού, καθώς στην παρούσα φάση καλύπτεται το 50% των

¹³¹ Εθνικό Τυπογραφείο. (2018). *Από τα χειροκίνητα τυπογραφεία του Αγώνα του '21 στο σύγχρονο Εθνικό Τυπογραφείο*. Διαθέσιμο στο: <https://youtu.be/cXTuxsO7WKU> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

προβλεπόμενων θέσεων, με τις θέσεις υπεύθυνου/νης αρχείων και βιβλιοθηκονόμου να παραμένουν κενές. Ως πρόβλημα αναφέρεται και η έλλειψη επαρκούς διαθέσιμου χώρου (Παρ. Α2).

Στόχος του Μουσείου είναι η περαιτέρω ανάπτυξή του, τόσο από πλευράς χώρων, όσο και από πλευράς δράσεων. Στα σχέδια του ΜΕΤ είναι η επιδίωξη διαμόρφωσης ειδικών χώρων για εκδηλώσεις και εκπαιδευτικά εργαστήρια, καθώς και για τη λειτουργία πωλητηρίου, τα έσοδα του οποίου θα διατίθενται για τη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και άλλων δράσεων. Επιπλέον, στους στόχους του ΜΕΤ συγκαταλέγεται η δημιουργία ξεχωριστού ισότοπου, διακριτού από τον ιστότοπο του ΕΤ, η επίσημη μετάφραση του εποπτικού υλικού του ΜΕΤ στα αγγλικά, η ένταξή του σε δίκτυα μουσείων, η καθιέρωση συγκεκριμένων εκδηλώσεων και δράσεων, καθώς και η διαφύλαξη της τεχνογνωσίας μέσω της εκπαίδευσης των νεότερων γενιών. Γενικότερα, φιλοδοξία του ΜΕΤ αποτελεί η περαιτέρω καθιέρωσή του ως εστίας μάθησης, ψυχαγωγίας, ελεύθερης έκφρασης και δημιουργίας, καθώς και η εδραίωσή του στον πολιτιστικό χάρτη της Αθήνας (Παρ. Α2).

4.2. Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Στάικο, αρχιτέκτονα, ιστορικό του βιβλίου και εκδότη, στο Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη «η ύλη συναντά τον δημιουργό της. Δηλαδή τους Κρήτες τυπογράφους οι οποίοι ουσιαστικά έβαλαν την σφραγίδα τους και η ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας, τουλάχιστον οι απαρχές, είναι θέμα Κρητικό»¹³². Πράγματι, η Κρήτη συνδέεται άμεσα με τα πρώτα βήματα της ελληνικής τυπογραφίας, καθώς λόγω της Ενετοκρατίας είχε άμεσους δεσμούς με τη Βενετία, η οποία αποτέλεσε το λίκνο της ελληνικής τυπογραφίας τον 15^ο - 16^ο αιώνα¹³³. Ενδεικτικά αναφέρεται το τυπογραφικό και εκδοτικό έργο του πρωτοθύτη Χανίων Λαόνικου και του μοναχού Αλέξανδρου, όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας. Η εκδοτική σύμπραξη, στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, του επιχειρηματία

¹³² Φουντουλάκη, Ε. (2016). «Η ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας, είναι θέμα Κρητικό». Διαθέσιμο στο: <http://staging.haniotika-nea.gr/i-istoria-tis-ellinikis-tipografias-ine-thema-kritiko/> (ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2021).

¹³³ Παπαδόπουλος, Ι. (2016). Το Μουσείο Τυπογραφίας της Εφημερίδας «Χανιώτικα νέα». Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/KC_iNvMb1kY (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Νικόλαου Βλαστού με τον αντιγραφέα κωδίκων και χαρακτή Ζαχαρία Καλλιέργη, οδήγησε σε τέσσερις εκδόσεις¹³⁴, με σημαντικότερη το *Ετυμολογικόν Μέγα* (1499). Επιπλέον, επισημαίνεται η δημιουργία, το 1541, της γραμματοσειράς *grecs du roi*, των «Ελληνικών του βασιλέως», απόρροια της συνεργασίας του Γάλλου στοιχειοχάρκτη Claude Garamont με τον Κρητικό λόγιο και καλλιγράφο Άγγελο Βεργίκιο, μια πολύ δημοφιλής γραμματοσειρά με επιρροή έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα (Ματθιόπουλος, 2019, 7-12).

Το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη (Παρ. Γ, **Εικ. 25**) ιδρύθηκε το 2005 και είναι το πρώτο μουσείο στο είδος του στην Ελλάδα, με θεματολογία αφιερωμένη αποκλειστικά στην τυπογραφία. Το ιστορικό της ίδρυσής του είναι άρρηκτα συνυφασμένο με την ιστορία της τοπικής εφημερίδας *Χανιώτικα νέα*, καθώς ξεκίνησε ως μια μικρή ιδιωτική συλλογή του κ. Γιάννη Γαρεδάκη, ιδρυτή των *Χανιώτικων νέων*, με συνοδουπόρο στη διαδρομή αυτή τη σύζυγό του Ελένη¹³⁵. Την περίοδο της εγκατάλειψης της κλασικής τυπογραφίας, τεράστιος όγκος τυπογραφικών στοιχείων και παλιών μηχανημάτων πετάχτηκαν, εις βάρος της βιομηχανικής κληρονομιάς της χώρας. Το Μουσείο κατάφερε να διασώσει αρκετά μηχανήματα και άλλα συναφή αντικείμενα, αναλαμβάνοντας το κόστος μετακίνησής τους από τυπογραφεία και αποθήκες, τοποθετώντας τα στην έκθεσή του και καταγράφοντας την ιστορία τους (Παρ. Α3). Από τότε, το Μουσείο εμπλουτίζει συνεχώς τις συλλογές του και διευρύνει το πεδίο ενδιαφερόντων του¹³⁶, με τη συνδρομή και των δωρητών του από όλη την Ελλάδα, οι οποίοι προσφέρουν μηχανήματα, αντικείμενα, εκδόσεις, τεχνογνωσία και υπηρεσίες¹³⁷.

Στη δημιουργία του Μουσείου και την εξέλιξή του συνέβαλαν οι κ.κ. Μιχάλης Γρηγοράκης, επί μακρόν υπεύθυνος του αρχείου της εφημερίδας *Χανιώτικα νέα*, Κούλα Καμπάνη,

¹³⁴ Όλες οι εκδόσεις υλοποιήθηκαν εξολοκλήρου από Κρητικούς τεχνίτες. Δανιήλ, Γ. (2020). *Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος: συνέντευξη στον Γρηγόρη Δανιήλ*. Διαθέσιμο στο: <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/14043-giorgos-mathiopoulos> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).

¹³⁵ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹³⁶ Χανιώτικα νέα. (2018). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/S_CmkZVk8Mk (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹³⁷ Ενδεικτικά αναφέρεται η πρόσφατη δωρεά του Χρήστου Τερζόπουλου μηχανημάτων που συνέβαλαν στην έκδοση του περιοδικού *Μίκυ Μάους* από τις εκδόσεις Τερζόπουλου. Κουμή, Έ. (2020). *Ο Μίκυ Μάους... και η τυπογραφία*. Διαθέσιμο στο: <https://www.haniotika-nea.gr/o-miky-maous-kai-i-typografia/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

αρχιτέκτονας, Cornelius Schenk, Ολλανδός τυπογράφος, Αντώνης Παπαντωνόπουλος, τυπογράφος - γραφίστας, Γιώργος Μαρουλοσηφάκης, παλιός τυπογράφος - δημοσιογράφος, Νίκος Κοσμαδάκης και Ελένη Σταυρίδη, γραφίστες, Μυρτώ Κοντομιτάκη, μουσειολόγος, Μανώλης Γαρεδάκης, εκδότης της εφημερίδας *Χανιώτικα νέα* και Έλια Κουμή, Διευθύντρια του Μουσείου¹³⁸.

Το Μουσείο λειτουργεί με τη μορφή Αστικής Μη Κερδοσκοπικής Εταιρείας, στο καταστατικό της οποίας αναφέρονται οι παρακάτω σκοποί:

Η απόκτηση, αποδοχή, φύλαξη, συντήρηση, καταγραφή, τεκμηρίωση, έρευνα και κυρίως έκθεση και προβολή στο κοινό της συλλογής εκθεμάτων του Μουσείου· η έρευνα και πραγματοποίηση διεθνών συνεδρίων, σεμιναρίων και ημερίδων σε θέματα τυπογραφίας και γραφικών τεχνών. Για την επίτευξη των σκοπών της, η εταιρεία μπορεί να συμμετέχει σε προγράμματα έρευνας, εκπαίδευσης και επιμόρφωσης στην Ελλάδα και την Ε.Ε. Μπορεί να διατηρεί ιστοσελίδα και να χρησιμοποιεί οποιοδήποτε άλλο σύγχρονο μέσο παραγωγής, επεξεργασίας και διάδοσης της γνώσης, σχετικής με τους σκοπούς της εταιρείας. Η εταιρεία μπορεί να εκδίδει και να διακινεί επιστημονικά περιοδικά κ.ά. που να αφορούν το πεδίο δραστηριοτήτων της. Η εταιρεία μπορεί να διαθέτει αντίγραφα εκθεμάτων ή σχετικών με αυτά αντικειμένων των οποίων τα έσοδα θα διατίθενται για τους σκοπούς του Μουσείου (Παρ. Α3).

Το Μουσείο βρίσκεται λίγο έξω από την πόλη των Χανίων, στο Βιοτεχνικό Πάρκο Σούδας. Το 2012 προστέθηκε μια νέα πτέρυγα, η Πτέρυγα Β', με την οποία το Μουσείο διπλασιάστηκε σε μέγεθος και εμπλουτίστηκε με νέα εκθέματα. Πρόκειται για μια αμιγώς βιομηχανική αίθουσα, καθώς σε αυτή στεγάζονταν έως το 2008 τα πιεστήρια της εφημερίδας των *Χανιώτικων νέων*, οι εγκαταστάσεις της οποίας σήμερα έχουν μεταφερθεί σε άλλο κτίριο, κοντά στο Μουσείο. Το 2015, δέκα χρόνια μετά την έναρξη της λειτουργίας του, το Μουσείο εγκαινίασε μία ακόμη αίθουσα, την Αίθουσα Κώστα Τζωρτζάκη, προς τιμήν του Χανιώτη συλλέκτη. Έτσι, σήμερα το Μουσείο αναπτύσσεται σε δύο μεγάλες πτέρυγες, δύο επιμέρους αίθουσες, τη Βιβλιοθήκη, το αμφιθέατρο,

¹³⁸ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

χωρητικότητας 80 θέσεων, καθώς και το πωλητήριο - καφέ. Η συνολική έκταση των παραπάνω εγκαταστάσεων είναι περίπου 1.200 τ.μ.¹³⁹. Η κάτοψη του Μουσείου απεικονίζεται στο Παρ. Γ, **Εικ. 26**. Σημειώνεται ότι οι κτιριακές υποδομές επιτρέπουν εύκολη πρόσβαση για ΑμεΑ στο μεγαλύτερο μέρος του Μουσείου¹⁴⁰. Το Μουσείο λειτουργεί την Τρίτη - Τετάρτη - Πέμπτη - Κυριακή τις ώρες 10:00 - 15:00 και την Παρασκευή τις ώρες 12:00 - 19:00, ενώ τη Δευτέρα και το Σάββατο είναι κλειστό. Σχολικές και ομαδικές επισκέψεις πραγματοποιούνται και άλλες ημέρες και ώρες, με ραντεβού¹⁴¹ (Παρ. Α3).

Οι συλλογές του Μουσείου αφηγούνται πώς ξεκίνησε και πώς εξελίχθηκε η τέχνη της τυπογραφίας. Τα εκθέματα συνοδεύονται από επεξηγηματικά κείμενα στα ελληνικά και τα αγγλικά, στα οποία αναφέρεται η χρήση, η προέλευση και η χρονολογία κατασκευής τους, ή η περίοδος λειτουργίας τους. Στην κυρίως αίθουσα του Μουσείου εκτίθενται δύο μαντεμένια τυπογραφικά πιεστήρια που χρονολογούνται περίπου από το 1835, καθώς και ένα πιστό, λειτουργικό αντίγραφο του πιεστηρίου του Γουτεμβέργιου¹⁴². Ακόμη, εκτίθενται κοπτικά μηχανήματα χαρτιού, κινητά τυπογραφικά στοιχεία, κλισέ (Παρ. Γ, **Εικ. 27**)¹⁴³, πολυάριθμα χειροκίνητα πιεστήρια τύπου Boston, αλλά και ποδοκίνητα πιεστήρια τύπου Victoria, τα οποία έχουν αγοραστεί από τη Γερμανία, την Ολλανδία, την Ελβετία, καθώς και ένα το οποίο αποτελεί δωρεά Έλληνα τυπογράφου. Ακόμη, πάγκοι χειροστοιχειοθεσίας εκτίθενται παράλληλα με τα μηχανήματα μηχανικής στοιχειοθεσίας, τη λινοτυπία και τη μονοτυπία¹⁴⁴.

Στη Β' Πτέρυγα του Μουσείου και σε ειδικά διαμορφωμένες προθήκες παρουσιάζεται σχεδόν κάθε τεχνική που σχετίζεται με την τυπογραφία, όπως αυτή της βιβλιοδεσίας, της ξυλογραφίας, της χαλκογραφίας, της λιθογραφίας, της *offset* λιθογραφίας, της τσιγκογραφίας και

¹³⁹ Χανιώτικα νέα. (2018). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/S_CmkZVk8Mk (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁴⁰ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁴¹ Επισημαίνεται ότι τα εν λόγω στοιχεία αφορούν στην περίοδο πριν από την πανδημία COVID-19.

¹⁴² Το πιεστήριο αυτό αποτελεί το μοναδικό αντίγραφο σε όλο το Μουσείο. Παπαδόπουλος, Ι. (2016). *Το Μουσείο Τυπογραφίας της Εφημερίδας «Χανιώτικα νέα»*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/KC_iNvMbIkY (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁴³ Χανιώτικα νέα. (2018). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/S_CmkZVk8Mk (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁴⁴ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

της μεταξοτυπίας, ενώ ξεχωρίζει και η παρουσίαση της μεθόδου τυφλικής γραφής Braille, δωρεά του Φάρου Τυφλών Ελλάδας. Επίσης, παρουσιάζεται η ιστορία και η τεχνική εξέλιξη της εφημερίδας *Χανιώτικα νέα*. Σε αυτήν την πτέρυγα και στο αμφιθέατρο έχουν τοποθετηθεί δύο μεγάλα επίπεδα τυπογραφικά πιεστήρια του 19^{ου} αιώνα. Στον ημιώροφο και το ισόγειο της Β' Πτέρυγας παρουσιάζονται δύο μόνιμες εκθέσεις με θέμα την «Ιστορία της Γραφής» και την «Ιστορία της Τυπογραφίας» αντίστοιχα, φιλοτεχνημένες από τον τυπογράφο και γραφίστα Αντώνη Παπαντωνόπουλο. Ακόμη, παρουσιάζονται ορισμένα σύγχρονα εκθέματα που περιγράφουν την εξέλιξη των γραφικών τεχνών, καθώς και εργαστήρια παραδοσιακής βιβλιοδεσίας, λιθογραφίας, μεταξοτυπίας, σφραγιδοποιίας κ.ά. Οι επισκέπτες μπορούν, επίσης, να δουν μια συλλογή παλαιών γραφομηχανών, πολύγραφων και φωτογραφικών μηχανών¹⁴⁵.

Το μεγαλύτερο μέρος των εκθεμάτων της Αίθουσας Κώστα Τζωρτζάκη είναι δωρεά του ομώνυμου συλλέκτη. Στην αίθουσα αυτή, η τυπογραφία συνδέεται με την τοπική ιστορία της Κρήτης. Εδώ παρουσιάζονται σπάνιες εκδόσεις που χρονολογούνται από τον 16^ο αιώνα και μετά, κατά κύριο λόγο από τη Βενετία, ελληνικές και ξένες εφημερίδες από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χάρτες, λιθογραφίες, ξυλογραφίες και χαλκογραφίες¹⁴⁶.

Η Βιβλιοθήκη του Μουσείου περιλαμβάνει πολύτιμα βιβλία, σπάνιες εκδόσεις, τις πρώτες εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στην Κρήτη, περιοδικά, χάρτες, γραμματόσημα, χαρτονομίσματα, ελληνικές και ξενόγλωσσες εκδόσεις για την τυπογραφία, γραφομηχανές, πολύγραφους κ.ά. Σημειώνεται ότι το Μουσείο έχει και δικές του εκδόσεις, αλλά και εκδόσεις των *Χανιώτικων νέων*, οι οποίες διατίθενται στο πωλητήριο. Αναφέρεται ενδεικτικά η έκδοση *Το τυπογραφείο της μεγάλης κρητικής επανάστασης 1866 - 1869* του Μιχάλη Γρηγοράκη, η οποία κυκλοφόρησε το 2004 και το 2020 έγινε ελεύθερα προσβάσιμη για το κοινό, στο πλαίσιο της πανδημίας COVID-19¹⁴⁷.

¹⁴⁵ ό.π.

¹⁴⁶ ό.π.

¹⁴⁷ Γρηγοράκης, Μ. (2004). *Το Τυπογραφείο της Μεγάλης Κρητικής Επανάστασης 1866 - 1869*. Χανιά: Χανιώτικα νέα. Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/typographymuseum/docs/tupografeio_megalhs_krhtikhs_epanastashs (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Κάθε χρόνο επισκέπτονται το Μουσείο περίπου 1.500 μεμονωμένοι επισκέπτες ή ομάδες επισκεπτών, καθώς και περίπου 4.500 μαθητές και μαθήτριες. Στο Μουσείο πραγματοποιούνται δωρεάν ξεναγήσεις σε όλους τους επισκέπτες, στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, κατά τη διάρκεια των οποίων γίνονται επιδείξεις λειτουργίας των τυπογραφικών πιεστηρίων του 19^{ου} αιώνα (Παρ. Α3). Επιπλέον, διοργανώνονται εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και εκπαιδευτικές ξεναγήσεις για μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, από την Κρήτη αλλά και την υπόλοιπη Ελλάδα. Ακόμη, Σχολές Γραφικών και Καλλιτεχνικών Σπουδών έχουν εντάξει την επίσκεψη στο Μουσείο στο εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα¹⁴⁸.

Ειδικότερα, για το σχολικό έτος 2020-2021 προγραμματίστηκε η διοργάνωση δύο εκπαιδευτικών προγραμμάτων¹⁴⁹. Το πρόγραμμα «Τ' αποτυπώματα μιας κουκίδας» εντάσσεται στο πλαίσιο της μουσειακής εκπαίδευσης για την αειφορία, απευθύνεται σε παιδιά νηπιαγωγείου, Α' και Β' τάξης του Δημοτικού και βασίζεται στο ομώνυμο παραμύθι¹⁵⁰ το οποίο έγραψε ειδικά για το Μουσείο Τυπογραφίας η κα Μάρω Θεοδωράκη, συγγραφέας παιδικών παραμυθιών, μουσικός και καθηγήτρια φωνητικής. Το πρόγραμμα «Μικροί δημοσιογράφοι εν δράσει» απευθύνεται σε παιδιά Β' έως ΣΤ' τάξης του Δημοτικού, είναι βιωματικό και θέμα του έχει τη λειτουργία μιας εφημερίδας. Για τους μαθητές και τις μαθήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικές ξεναγήσεις διαμορφώνονται κατά περίπτωση και επικεντρώνονται στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου για την ιστορία της γραφής και των γραφικών τεχνών, στην ιστορία, στο παρόν και το μέλλον της τυπογραφίας, καθώς και στην εξοικείωση με τη δημοσιογραφία και την έκδοση εφημερίδας. Σε όλες τις εκπαιδευτικές επισκέψεις, τα παιδιά παρακολουθούν πρακτικές εφαρμογές και επιδείξεις λειτουργίας αυθεντικών μηχανημάτων του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα και τυπώνουν ενθύμια από το Μουσείο¹⁵¹.

¹⁴⁸ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁴⁹ Κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας, η λειτουργία των μουσείων είχε ανασταλεί, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2.

¹⁵⁰ Θεοδωράκη, Μ. (2018). *Τ' αποτυπώματα μιας κουκίδας, ή αλλιώς, Μια κουκίδα στο Μουσείο Τυπογραφίας*. Εκδόσεις Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη. Διαθέσιμο στο: <https://issuu.com/typographymuseum/docs/koykida> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020). Το παραμύθι διατέθηκε ελεύθερα σε ηλεκτρονική μορφή για το παιδικό κοινό στο πλαίσιο της πανδημίας COVID-19.

¹⁵¹ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεργασία του Μουσείου με τη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Χανίων και το Τμήμα Γραφιστικής της Σχολής Καλλιτεχνικών Σπουδών του τότε ΑΤΕΙ Αθήνας, η οποία ξεκίνησε το σχολικό έτος 2016-2017 και οδήγησε στη δημιουργία του Παγκρήτιου Περιφερειακού Δικτύου Πολιτιστικών Θεμάτων. Η πρωτοβουλία ανήκει στον κ. Γιώργο Δ. Μαθιόπουλο, καθηγητή εφαρμογών στο σημερινό Τμήμα Γραφιστικής και Οπτικής Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής. Στόχος της πρωτοβουλίας ήταν η σύνδεση δύο διαφορετικών μέσων οπτικής επικοινωνίας, της πρώιμης τυπογραφίας και του γκράφιτι, με την κρητική λογοτεχνία της Αναγέννησης. Οι μαθητές και οι μαθήτριες που συμμετείχαν στο πρόγραμμα είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν την πρώιμη ελληνική τυπογραφική τέχνη, να μάθουν για τον *Ερωτόκριτο* του Βιτσέντζου Κορνάρου και την *Ερωφίλη* του Γεωργίου Χορτάτη και να εκφραστούν δημιουργικά μέσα από την τέχνη του δρόμου, με την αποτύπωση δίστιχων σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους της Κρήτης (Παρ. Γ, **Εικ. 28**)¹⁵². Τα δίστιχα στοιχειοθετήθηκαν με τη γραμματοσειρά *grecs du roi*, με την αισθητική και τεχνική υποστήριξη των φοιτητών του ως άνω Τμήματος Γραφιστικής, οι οποίοι δημιούργησαν την Ομάδα Σπουδαστών «Τυποτρόπιον»¹⁵³. Στο πλαίσιο του ως άνω Δικτύου, το Μουσείο διοργάνωσε δύο ημερίδες, τον Ιανουάριο και τον Νοέμβριο 2017, με θέμα «Η Τυπογραφία της Αναγέννησης συναντά την Κρητική Λογοτεχνία μέσα από την Τέχνη του Δρόμου» (Παρ. Α3).

Το Μουσείο λειτουργεί ως κέντρο πολιτισμού και γραμμάτων, καθώς στους χώρους του πραγματοποιούνται συνέδρια, ημερίδες, θεατρικές παραστάσεις, μουσικές εκδηλώσεις κ.ά. Ενδεικτικά, τον Ιούλιο 2019 πραγματοποιήθηκε εσπερίδα με θέμα «Πολιτισμός και Προστασία Περιβάλλοντος», στο πλαίσιο του 8^{ου} Θερινού Σχολείου για την Περιβαλλοντική Δημοσιογραφία, με τη συμμετοχή του κ. Serhan Ada, Αν. Καθηγητή Πανεπιστημίου Bilgi Κωνσταντινούπολης και κατόχου της Έδρας Πολιτιστικής Πολιτικής και Διπλωματίας της UNESCO¹⁵⁴. Τον Δεκέμβριο 2018 πραγματοποιήθηκε θεατρική παράσταση με τίτλο «Τα πτερόεντα δώρα», βασισμένη σε κείμενα

¹⁵² ό.π.

¹⁵³ Matthiopoulos, G. D. (2017). *The Grecs du Roi meet early Cretan literature in a street art performance throughout Crete: a school project*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-matthiopoulos-early-cretan-literature> (ανακτήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 2020).

¹⁵⁴ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, με αφορμή τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Λευκού Μπαστουνιού, διοργανώθηκε εκδήλωση με στόχο την ενημέρωση και ευαισθητοποίηση για τον σεβασμό στη διαφορετικότητα και την ισότιμη πρόσβαση των τυφλών και μερικώς βλεπόντων ατόμων στην εκπαίδευση, την ανεξάρτητη διαβίωση αλλά και κάθε έκφραση της καθημερινότητας. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης, πραγματοποιήθηκε ενημέρωση για τη γραφή Braille με βάση τα σχετικά εκθέματα του Μουσείου (Παρ. Α3). Τον Οκτώβριο 2017 διοργανώθηκε εκδήλωση στο πλαίσιο των παράλληλων δράσεων της έκθεσης «Tériade, éditeur. Εικονο-γράφοντας», που φιλοξένησε η Δημοτική Πινακοθήκη Χανίων. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης, προβλήθηκε η ταινία «Το Αγλαόν - Η κλασική Τυπογραφία» του Γιάννη Στεφανάκι¹⁵⁵ και πραγματοποιήθηκε εργαστήριο χαρακτικής με τον εν λόγω Έλληνα χαράκτη και ζωγράφο. Ειδικό ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι το 2017, το Μουσείο παραχώρησε τους χώρους του για τα γυρίσματα του τραγουδιού «Ο Δαίμων του Τυπογραφείου» του Λεωνίδα Μαριδάκη¹⁵⁶. Τον Αύγουστο 2016 πραγματοποιήθηκε ομιλία με θέμα «Αισθητική και τυπογραφία», από τον κ. Γιάννη Μαμάη, εκδότη των εκδόσεων Gutenberg, στο πλαίσιο του Θερινού Πανεπιστημίου «Ελληνική Γλώσσα, Πολιτισμός και ΜΜΕ: Από την αρχαιοελληνική γραμματεία έως σήμερα» που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και η Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης (Παρ. Α3). Το Θερινό Πανεπιστήμιο πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Harvard και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου - Γραφείο Ελλάδας¹⁵⁷.

Το Μουσείο συμμετέχει στον θεσμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων του ICOM. Το 2017, στο πλαίσιο της επιλεγμένης από το ICOM θεματικής «Μουσεία και αμφιλεγόμενες ιστορίες: τα μουσεία μιλούν για εκείνα που δεν λέγονται», πραγματοποιήθηκε εκδήλωση για το προσφυγικό ζήτημα, με τη συμμετοχή εθελοντών, φορέων και κοινωνικών δομών, καθώς και μαθητών Γυμνασίων και Λυκείων της περιοχής. Το 2018, στο πλαίσιο της Διεθνούς Ημέρας αλλά και της Ευρωπαϊκής Νύχτας Μουσείων, διοργανώθηκε μουσική βραδιά (Παρ. Α3), ενώ το 2019 πραγματοποιήθηκε οργανωμένη ξενάγηση στο Μουσείο και μουσική παράσταση¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Στεφανάκης, Γ. (2004). *Το Αγλαόν - η κλασική τυπογραφία*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/cH-WjoW_oQs (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁵⁶ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁵⁷ ό.π.

¹⁵⁸ ό.π.

Από το 2014 το Μουσείο διοργανώνει Διεθνή Διαγωνισμό Αφίσας για την Τυπογραφία, με σημαντική διεθνή ανταπόκριση. Τα βραβευμένα και τα διακριθέντα από την κριτική επιτροπή έργα συγκροτούν μια περιοδική έκθεση, η οποία εκτίθεται για έναν χρόνο στο αμφιθέατρο του Μουσείου, επιδιώκοντας τη διασύνδεση των μουσειακών συλλογών με τις σύγχρονες γραφικές τέχνες. Τον Ιούνιο 2019, επιλεγμένα έργα που διακρίθηκαν στους πρώτους τέσσερις διαγωνισμούς εκτέθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πάτρας, στο πλαίσιο του 7^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Τυπογραφίας & Οπτικής Επικοινωνίας - ICTVC. Ο πέμπτος διαγωνισμός έτους 2019 είχε θέμα «Τυπογραφία: Παράθυρο στον κόσμο» και προσέλκυσε 530 συμμετοχές από 68 χώρες¹⁵⁹ (Παρ. Α3).

Το Μουσείο πραγματοποιεί δράσεις προσέγγισης εκτός των φυσικών του ορίων, με παράδειγμα τη δωρεά, τον Δεκέμβριο 2020, 30 αντιτύπων του παραμυθιού «Τ' αποτυπώματα μιας κουκίδας, ή αλλιώς, Μια κουκίδα στο Μουσείο Τυπογραφίας» σε μικρούς ασθενείς της Παιδιατρικής Κλινικής και της Μονάδας Μεσογειακής Αναιμίας του Γενικού Νοσοκομείου Χανίων¹⁶⁰.

Σε ό,τι αφορά στην αξιοποίηση της τεχνολογίας από το Μουσείο, αναφέρεται ότι τα εκθέματα πλαισιώνονται από επεξηγηματικά βίντεο, τα οποία παρουσιάζουν την ιστορία και τον τρόπο λειτουργίας ορισμένων μηχανημάτων και τεχνικών, με στόχο την ουσιαστικότερη κατανόησή τους από τους επισκέπτες¹⁶¹. Επιπλέον, η ιστοσελίδα του Μουσείου προσφέρει πλούσιο ενημερωτικό υλικό για το Μουσείο και τις δράσεις του στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Οι επισκέπτες της ιστοσελίδας έχουν, επίσης, τη δυνατότητα να περιηγηθούν εικονικά στο μεγαλύτερο μέρος του Μουσείου, χρησιμοποιώντας μια ειδική εφαρμογή. Το Μουσείο έχει ενεργή παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, με λογαριασμούς στο Facebook, το Instagram και το Twitter. Ακόμη, έχει λάβει πιστοποιητικό διάκρισης στην ταξιδιωτική πλατφόρμα του

¹⁵⁹ ό.π.

¹⁶⁰ Μουσείο Τυπογραφίας. (2020). Διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/MouseioTypographias/posts/3547277058684660> (ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁶¹ Χανιώτικα νέα. (2018). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/S_CmkZV8Mk (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

TripAdvisor για παροχή υπηρεσιών εξαιρετικής ποιότητας. Συμπληρωματικά, το πρώτο επεισόδιο της σειράς *podcasts* της εφημερίδας *Χανιώτικα νέα*, με τίτλο «Τα εκθέματα αφηγούνται», είναι αφιερωμένο στον Δαίμονα του Μουσείου Τυπογραφίας, μικρό μπρούτζινο ειδώλιο φιλοτεχνημένο από τον εικαστικό και τυπογράφο Αντώνη Παπαντωνόπουλο¹⁶².

Στο πλαίσιο της εξωστρεφούς του πολιτικής, το Μουσείο είναι μέλος του IAPM, του AEPM, καθώς και του δικτύου ERIH. Σε ό,τι αφορά στον AEPM, επισημαίνεται ότι το 2017 το Μουσείο διοργάνωσε το ετήσιο διεθνές συνέδριο του Συνδέσμου (Χανιά, 11-13 Μαΐου) με θέμα «Γράφοντας ιστορία: Συλλογές, συλλέκτες και ο πολιτιστικός ρόλος των μουσείων τυπογραφίας» (Παρ. Γ, **Εικ. 29**)¹⁶³. Στο συνέδριο συμμετείχαν στελέχη Μουσείων Τυπογραφίας από όλη την Ευρώπη, ακαδημαϊκοί, αλλά και άνθρωποι της τυπογραφίας και των γραφικών τεχνών από όλο τον κόσμο (Παρ. Α3). Ως ελληνικό μέλος του ERIH, το Μουσείο συμμετείχε σε δίγλωσση ηλεκτρονική έκδοση του ΥΠΕΞ και του ΥΠΠΟΑ με θέμα τις Πολιτιστικές Διαδρομές του Συμβουλίου της Ευρώπης που διασχίζουν την Ελλάδα, στο πλαίσιο της Ελληνικής Προεδρίας στην Επιτροπή των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης (15 Μαΐου - 18 Νοεμβρίου 2020)¹⁶⁴.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το 2016 το Μουσείο Τυπογραφίας ήταν υποψήφιο για το βραβείο «Ευρωπαϊκό Μουσείο της Χρονιάς» (European Museum of the Year Award - EMYA), το οποίο απονέμεται από το Φόρουμ των Ευρωπαϊκών Μουσείων (European Museum Forum - EMF) και τελεί υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης¹⁶⁵. Επιπλέον, το 2017 το Μουσείο βραβεύτηκε από την Ένωση Γραφιστών Ελλάδας με το Ελληνικό Βραβείο Γραφιστικής και Εικονογράφησης - ΕΒΓΕ για την πολιτιστική του προσφορά¹⁶⁶.

¹⁶² Χανιώτικα νέα Podcast. (2020). *Τα εκθέματα αφηγούνται* (επ. 1). Διαθέσιμο στο: <https://anchor.fm/haniotikanea/episodes/1-elq3gv/a-a3n0hcl> (ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁶³ AEPM. (2017). *An account of the AEPM 2017 conference at the Museum of Typography*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/news/an-account-of-the-aepm-2017-conference-at-the-museum-of-typography/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁶⁴ Ελληνική Προεδρία της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης / Greek Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe. (2020). *Στο δρόμο του πολιτισμού / On the road*. Διαθέσιμο στο: <https://coegreekchairmanship2020.gov.gr/wp-content/uploads/2020/11/roads-booklet.pdf> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁶⁵ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁶⁶ Ένωση Γραφιστών Ελλάδας, Διοικητικό Συμβούλιο. (2017). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: www.ggda.gr/showcase/μουσείο-τυπογραφίας/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

Οι οικονομικοί πόροι του Μουσείου προέρχονται από τα εισιτήρια, το πωλητήριο και τις περιστασιακές χορηγίες της εφημερίδας *Χανιώτικα νέα*. Το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει το Μουσείο σχετίζεται με τη θέση του, καθώς βρίσκεται σε βιοτεχνική περιοχή, εκτός του κέντρου της πόλης των Χανίων, γεγονός που δυσκολεύει την πρόσβαση του κοινού. Μία ακόμη δυσκολία αφορά στη διατήρηση των ειδικών συνθηκών θερμοκρασίας και υγρασίας στους χώρους του Μουσείου, καθώς και στη συντήρηση των εκθεμάτων του, στα οποία συγκαταλέγονται μηχανήματα, σπάνια βιβλία, εφημερίδες και άλλο έντυπο υλικό. Επιπλέον, το Μουσείο δεν στελεχώνεται επαρκώς από εξειδικευμένο προσωπικό. Οι μελλοντικοί στόχοι του περιλαμβάνουν την περαιτέρω ανάπτυξη και επέκταση των συλλογών του, τον εμπλουτισμό των ξεναγήσεων με τη χρήση νέων τεχνολογιών, την αναβάθμιση της ψηφιακής του παρουσίας, καθώς την εδραίωσή του ως εστίας πολιτισμού για την τοπική αλλά και την ευρύτερη κοινωνία (Παρ. Α3).

4.3. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Η πόλη των Ιωαννίνων, στην οποία βρίσκεται το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών (Παρ. Γ, **Εικ. 30**), είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας. Από τον 17^ο έως τον 19^ο αιώνα, επί οθωμανικής κυριαρχίας, τα Ιωάννινα αποτέλεσαν σημαντικό κέντρο εισαγωγής και διακίνησης ελληνόγλωσσων βιβλίων, τα οποία εκδίδονταν από Ηπειρώτες εμπόρους με τυπογραφικές επιχειρήσεις στη Βενετία¹⁶⁷. Οι ιστορικές αυτές ελληνικές τυπογραφικές επιχειρήσεις της Βενετίας είναι του Νικόλαου Γλυκή, του Νικόλαου Σάρου και του Δημήτριου Θεοδοσίου, το έργο των οποίων παρουσιάστηκε σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας.

Μια ιδιαιτερότητα του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών σε σχέση με τα υπόλοιπα υπό μελέτη Μουσεία, είναι ότι τυπολογικά εντάσσεται στην κατηγορία των πανεπιστημιακών μουσείων. Όπως όλα τα μουσεία, έτσι και τα πανεπιστημιακά μουσεία

¹⁶⁷ Marshall, A. (2018). *A printing museum in the making at the University of Ioannina (Greece)*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aeqm-eu-ioannina-printing-museum-in-the-making> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

αποτελούν χώρους συλλογής και συντήρησης, έρευνας και έκθεσης, μάθησης και αναψυχής (Γελαδάκη, 2014, 176). Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι απευθύνονται κατά κύριο λόγο σε εξειδικευμένο κοινό και συγκεκριμένα στη φοιτητική κοινότητα και είναι κατεξοχήν εκπαιδευτικού χαρακτήρα, καθώς οι συλλογές τους συνδέονται με τα προσφερόμενα αντικείμενα σπουδών και αξιοποιούνται για διδακτικούς σκοπούς (Γκαζή & Νούσια, 2003, 195). Έτσι, τα πανεπιστημιακά μουσεία επιδιώκουν τη σύνδεση της ακαδημαϊκής θεωρίας με την πράξη, καθώς η φοιτητική κοινότητα είναι η πρώτη που προσεγγίζει τα θέματα που πραγματεύονται οι συλλογές τους, πραγματώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την ερευνητική και την εκπαιδευτική τους διάσταση (Γελαδάκη, 2014, 175). Εντούτοις, αρκετά πανεπιστημιακά μουσεία είναι ανοιχτά και στο ευρύ κοινό (Γκαζή & Νούσια, 2003, 195).

Δημιουργός της τυπογραφικής συλλογής και εμπνευστής της ίδρυσης του Μουσείου είναι ο κ. Γεώργιος Πλουμίδης, Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, πρώην Αντιπρύτανης και πρώην Διευθυντής του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία. Η ιδέα για τη δημιουργία του Μουσείου γεννήθηκε το 1991, σε μια χρονική συγκυρία όπου ήταν πλέον εμφανές ότι η παλιά τεχνολογία διάδοσης της γραπτής επικοινωνίας είχε αντικατασταθεί οριστικά από νέα μέσα, πιο αποτελεσματικά, αξιόπιστα και προσβάσιμα (Fotopoulos, 2018, 194). Εκείνη την εποχή ο κ. Πλουμίδης ξεκινά τη συλλογή παροπλισμένων τυπογραφικών μηχανημάτων, με στόχο τη δημιουργία του εν λόγω Μουσείου και τη διάσωση της τυπογραφικής ιστορίας της Ελλάδας¹⁶⁸.

Η ανάδειξη της συλλογής ξεκινά την τετραετία 2010-2014, επί Πρυτανείας κ. Τριαντάφυλλου Αλμπάνη. Το έργο του κ. Πλουμίδη συνεχίζουν οι κ.κ. Σταμάτης Μερσινιάς, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας και Νικόλαος Αναστασόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, οι οποίοι το 2012 αναλαμβάνουν καθήκοντα υπευθύνου και αναπληρωτή υπευθύνου αντίστοιχα. Στο έργο συμβάλλει σημαντικά ο κ. Γεώργιος Βλάχος, τότε Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του ΤΕΙ Αθήνας. Το 2016, επί Πρυτανείας κ. Γεωργίου Καψάλη, ο κ. Βλάχος υποβάλλει πρόταση

¹⁶⁸ Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://mtt.unit.uoi.gr/index.php?lang=el> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

ανάδειξης και οργάνωσης της τυπογραφικής συλλογής σε Μουσείο Τυπογραφίας και ορίζεται αρχικά Επιστημονικός Συνεργάτης και στη συνέχεια επικεφαλής ανάδειξης της τυπογραφικής συλλογής (Κλείτσα, 2019, 40-41). Το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών εγκαινιάζεται δύο χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο 2018¹⁶⁹.

Το Μουσείο ιδρύθηκε με την Απόφαση υπ' αριθμ. 9594 του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπως αυτή δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ Β/268/1-2-2018. Με το ίδιο ΦΕΚ εγκρίθηκε και ο εσωτερικός κανονισμός του Μουσείου. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του κανονισμού, τη διεύθυνση του Μουσείου αναλαμβάνει Διευθυντής, Καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ο οποίος συνεπικουρείται στο έργο του από Επιτροπή Μουσείου. Η εν λόγω Επιτροπή αποτελείται από Καθηγητές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, οι οποίοι έχουν αναγνωρισμένη εμπειρία σε θέματα μουσείων και έχουν επιτελέσει εκπαιδευτικό έργο στην τοπική κοινότητα.

Όπως αναγράφεται στο άρθρο 2 του ως άνω κανονισμού, αποστολή του Μουσείου είναι:

α) η υποστήριξη του εκπαιδευτικού έργου των Σχολών και των Τμημάτων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο· β) η υποστήριξη της επιστημονικής έρευνας και η μετάδοση της ακαδημαϊκά καλλιεργούμενης γνώσης στην πανεπιστημιακή κοινότητα και την ευρύτερη κοινωνία· γ) η δημιουργία ενός κέντρου διαφύλαξης, έκθεσης και πολλαπλής προβολής της επιστήμης της τυπογραφίας στην Ελλάδα (ΦΕΚ Β/268/1-2-2018).

Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο του κανονισμού, το Μουσείο προβλέπεται να στεγάζεται σε «ειδικά διαμορφωμένο χώρο των κτιριακών εγκαταστάσεων του Πανεπιστημίου που έχει παραχωρηθεί για το σκοπό αυτό και εν γένει σε χώρους που διαχειρίζεται το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων» (ΦΕΚ Β/268/1-2-2018). Πράγματι, το Μουσείο στεγάζεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου, εντός της Πανεπιστημιούπολης Δουρούτης. Οι μουσειακές συλλογές στεγάζονται σε έναν υπόγειο χώρο συνολικής έκτασης 2.500 τ.μ., ενώ οι δύο υφιστάμενοι εκθεσιακοί χώροι

¹⁶⁹ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2018). Έναρξη Λειτουργίας του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/enarxi-leitourgias-mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

έχουν έκταση 500 τ.μ. (Κλείτσα, 2019, 72). Το Μουσείο εξυπηρετείται από το καφέ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου, το οποίο βρίσκεται 15 μ. από την είσοδο του Μουσείου (Παρ. Α4).

Επισημαίνεται ότι στην παρούσα φάση συντάσσεται τεχνική μελέτη για την αναμόρφωση των κτιριακών εγκαταστάσεων του Μουσείου, η οποία προγραμματίζεται να υποβληθεί προς ένταξη σε δράση του ΕΣΠΑ, μέσω των αρμοδίων Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Σε αυτό το πλαίσιο, προβλέπεται να αξιοποιηθούν τέσσερις επιπλέον παρακείμενες αίθουσες, οι οποίες επί του παρόντος χρησιμοποιούνται ως αποθηκευτικοί χώροι. Η μελέτη περιλαμβάνει πρόβλεψη για την πρόσβαση των ΑμεΑ στο Μουσείο, η οποία σήμερα δεν υφίσταται, καθώς και για τη δημιουργία χώρου πωλητηρίου (Παρ. Α4).

Συνολικά το Μουσείο διαθέτει περισσότερα από 2.000 αντικείμενα. Στην παρούσα φάση εκτίθενται μόνο αντιπροσωπευτικά και τα σημαντικότερα εκθέματα, τα οποία αποτελούν το 10% της συλλογής (Κλείτσα, 2019, 72· Ραυτόπουλος, 2018, 10). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη τυπογραφική συλλογή στην Ελλάδα, ενώ σύμφωνα με εκτίμηση του κ. Alan Marshall, πρώην Προέδρου και νυν μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του ΑΕΡΜ, ο οποίος επισκέφθηκε το Μουσείο το 2018, είναι η μεγαλύτερη συλλογή σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, μετά τα Μουσεία του Βερολίνου και του Λονδίνου, από πλευράς σπανιότητας, ποιοτικής αξίας και σπουδαιότητας των εκθεμάτων¹⁷⁰. Τα εκθέματα προέρχονται από ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς από όλη την Ελλάδα και ειδικότερα από την Αθήνα, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, το Άργος, τη Λευκάδα, την Κέρκυρα και την Ήπειρο. Ορισμένα από τα εκθέματα αποκτήθηκαν μέσω δωρεών, ενώ άλλα αγοράστηκαν από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων¹⁷¹. Τα αντικείμενα της συλλογής χρονολογούνται από τον 18^ο έως και τα μέσα του 20^{ού} αιώνα (Fotopoulos, 2018, 194).

¹⁷⁰ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2018). *Έναρξη Λειτουργίας του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/enarxi-leitourgias-mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁷¹ Epirustv. (2018). *Εγκαινιάστηκε το Μουσείο Τυπογραφίας του Πανεπιστημίου*. Διαθέσιμο στο: <https://youtu.be/egdIC1oL-pc> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Οι συλλογές περιλαμβάνουν περισσότερα από 50 τυπογραφικά πιεστήρια, όπως όρθια χειροκίνητα πιεστήρια τύπου KRONOS και L.M.W American, ποδοκίνητα πιεστήρια τύπου VICTORIA και TIP TOP, αυτόματα τυπογραφικά πιεστήρια τύπου Heidelberg, λινотυπικές και μονотυπικές μηχανές¹⁷², συρραπτικές και κοπτικές μηχανές, φωτοαναπαραγωγικές κάμερες, μηχανήματα βιβλιοδεσίας, χαλκογραφικές και λιθογραφικές πλάκες, τυπογραφικές μήτρες και κάσες με τυπογραφικά στοιχεία (Παρ. Γ, **Εικ. 31**)¹⁷³.

Στα εκθέματα του Μουσείου συγκαταλέγονται ορισμένα ευρέως γνωστά, «επώνυμα» μηχανήματα (Fotopoulos, 2018, 194). Αναφέρεται το πιεστήριο στο οποίο τυπώνεται η *Gazzetta Jonia - Εφημερίς Ιονική*, η οποία το 1818 θα μετονομαστεί σε *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie - Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*. Πρόκειται για την εφημερίδα που εκδίδεται στην υπό βρετανική κατοχή Κέρκυρα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Ματθιόπουλος, 2019, 481) (Παρ. Γ, **Εικ. 32**). Ένα σημαντικό έκθεμα του Μουσείου, άμεσα συνδεδεμένο με την τοπική ιστορία των Ιωαννίνων, είναι ένα παλιό επίπεδο τυπογραφικό πιεστήριο, δωρεά του Μιχάλη Γιάννενα, δημοσιογράφου και εκδότη της εφημερίδας *Πατρίς*. Από το πιεστήριο αυτό εκδίδεται για πρώτη φορά η εφημερίδα *Υανγα* (Ιωάννινα) στις 14 Μαΐου 1869, ως η επίσημη εφημερίδα του βιλαετίου Ιωαννίνων¹⁷⁴. Άλλα σημαντικά μηχανήματα είναι μία λινотυπική γερμανική «καραβομηχανή», το λιθογραφικό πιεστήριο του Ιωάννη Διακίδη, λιθογράφου, αθλητή και ευεργέτη των Πατρών¹⁷⁵, μια ξύλινη φωτογραφική μηχανή του οίκου Δαλαμπέκη και ένα αγγλικό πιεστήριο Strachan and Henshaw (Παρ. Γ, **Εικ. 33**)¹⁷⁶. Το τελευταίο ήταν ένα ογκώδες, κυλινδρικό πιεστήριο, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες παραγωγής εντύπων του Εθνικού Τυπογραφείου από το 1927, ενώ όταν παροπλίστηκε, αποτέλεσε αντικείμενο δωρεάς και εντάχθηκε στη συλλογή του κ. Πλουμίδη (Βουτσινάκης, 2005, 29· Κλείτσα, 2019, 97).

¹⁷² Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://mtt.unit.uoi.gr/index.php?lang=el> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁷³ Epirustv. (2018). *Εγκαινιάστηκε το Μουσείο Τυπογραφίας του Πανεπιστημίου*. Διαθέσιμο στο: <https://youtu.be/egdlC1oL-pc> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁷⁴ ό.π.

¹⁷⁵ Μαλαγκονιάρης, Σ. (2019). *Ένα μοναδικό μουσείο τυπογραφίας χωρίς πόρους*. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/nisides/183698_ena-monadiko-moyseio-typografias-horis-poroyis (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁷⁶ Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://mtt.unit.uoi.gr/index.php?lang=el> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Παράλληλα με τα αμιγώς τυπογραφικά μηχανήματα, η συλλογή περιλαμβάνει διάφορα αντικείμενα που αποτυπώνουν τον προηγούμενο τεχνολογικό πολιτισμό του γραπτού λόγου (Fotopoulos, 2018, 194). Πρόκειται για έναν πολιτισμό ο οποίος χάνεται, καθώς δεν γίνεται αντιληπτό πόσο ταχείες είναι οι τεχνολογικές εξελίξεις και δεν αναγνωρίζεται εγκαίρως η ιστορική αξία πολλών «ευτελών» καθημερινών αντικειμένων¹⁷⁷. Έτσι, στις συλλογές του Μουσείου περιλαμβάνονται φωτοτυπικά μηχανήματα, παλιές γραφομηχανές και πολύγραφοι, αλλά και σαρωτές, επεξεργαστές κειμένου και πρώιμα μοντέλα επιτραπέζιων ηλεκτρονικών υπολογιστών¹⁷⁸.

Η Βιβλιοθήκη του Μουσείου περιλαμβάνει εξειδικευμένο υλικό με θέμα την ιστορία του βιβλίου, τη βιβλιοδεσία και την τυπογραφική τέχνη. Ειδικότερα, η Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει βιβλία από τον 16^ο - 17^ο αιώνα, τα οποία παρουσιάζουν δείγματα από την αρχή περίπου της τυπογραφίας έως σήμερα (Κλείτσα, 2019, 191). Εκτός από σπάνια βιβλία, η Βιβλιοθήκη περιλαμβάνει εφημερίδες, περιοδικά, αφίσες, χαρτονομίσματα, έντυπα μετοχών, έργα χαρακτηριστικής, λιθογραφίας και μεταξοτυπίας, καταλόγους και δειγματολόγια τυπογραφικών στοιχείων, καθώς και ελληνικές και ξενόγλωσσες εκδόσεις για την τυπογραφία¹⁷⁹.

Την περίοδο από τις αρχές του 2017 έως το Μάιο 2019, το Μουσείο επισκέφτηκαν περισσότεροι από 600 μαθητές και σπουδαστές όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, κατά κύριο λόγο από τα Ιωάννινα, καθώς και από την Άρτα, την Ιτέα, την Αθήνα, την Κοζάνη κ.ά. Παράλληλα, το Μουσείο επισκέπτονται και μεμονωμένα άτομα. Στο Μουσείο πραγματοποιούνται εκπαιδευτικές ξεναγήσεις, οι οποίες συνοδεύονται από δράσεις όπως εργαστήρια εκτύπωσης και επιδείξεις για το κοινό (Κλείτσα, 2019, 67-68). Οι επισκέψεις πραγματοποιούνται κατόπιν συνεννόησης, ενώ η είσοδος και οι ξεναγήσεις είναι δωρεάν¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (χ.χ.). *Μουσείο Τυπογραφίας*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/panepistimiaki-zoi/politismos/mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁷⁸ Marshall, A. (2018). *A printing museum in the making at the University of Ioannina (Greece)*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-ioannina-printing-museum-in-the-making> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁷⁹ Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://mtt.unit.uoi.gr/index.php?lang=el> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

¹⁸⁰ Επισημαίνεται ότι τα εν λόγω στοιχεία αφορούν στην περίοδο πριν από την πανδημία COVID-19.

Τον Ιούλιο 2017 το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων διοργάνωσε το 1^ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών, με συνδιοργανωτές το Σωματείο Επαγγελματιών Μεταξοτυπών Ελλάδος - ΣΕΜΕ, νυν FESPA HELLAS και την Πανελλήνια Ένωση Πτυχιούχων Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών - HELGRAMED. Σκοπός του Εργαστηρίου ήταν η «ανάδειξη της Συλλογής Τυπογραφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στο διεπιστημονικό σημείο επαφής Τεχνών, Γραμμάτων, Πολιτισμού, Τεχνολογιών και Επιστημών», το οποίο μπορεί να λειτουργήσει ως άξονας για την επίτευξη ευρύτερων ακαδημαϊκών συγκλίσεων και συνεργασιών. Το πρόγραμμα του Εργαστηρίου περιλάμβανε τα αντικείμενα της τυπογραφίας, της μεταξοτυπίας, της χαρακτηριστικής, της επιστήμης και τεχνολογίας μελανιών και της βιβλιοδεσίας¹⁸¹. Στις δράσεις του Μουσείου συγκαταλέγεται η συνδιοργάνωση του 1^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου και του 2^{ου} Θερινού Εργαστηρίου Γραφικών Τεχνών (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιούλιος 2018), σε συνεργασία με την HELGRAMED και τον ΣΕΜΕ και με την υποστήριξη της Σχολής Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Κεντρικοί θεματικοί άξονες του Συνεδρίου ήταν η ιστορία, η τυπογραφία, οι σύγχρονες τεχνολογίες και τα υλικά γραφικών τεχνών, οι εκτυπώσεις και η συσκευασία, ενώ το Εργαστήριο κάλυψε τις θεματικές ενότητες της μεταξοτυπίας, της χαρακτηριστικής και της λιθογραφίας-offset¹⁸².

Σε συνέχεια των παραπάνω διοργανώσεων, τον Ιούνιο - Ιούλιο 2019 το Μουσείο είχε προγραμματίσει τη διεξαγωγή του 3^{ου} Θερινού Εργαστηρίου Γραφικών Τεχνών, με τους ίδιους συνδιοργανωτές, το οποίο ακυρώθηκε, λόγω της προκήρυξης εθνικών εκλογών¹⁸³. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, το Μουσείο, σε συνδιοργάνωση με την HELGRAMED, υλοποίησε Επιστημονική Ημερίδα Γραφικών Τεχνών και Εργαστήριο στην Παραδοσιακή Τυπογραφία και Εικονογράφηση, με τη συμμετοχή του εργαστηρίου Χαρακτικής της Σχολής Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων¹⁸⁴. Τον Ιούνιο - Ιούλιο 2020 είχε προγραμματιστεί το 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο και το 4^ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών, με συνδιοργανωτές το Μουσείο, την HELGRAMED και τη

¹⁸¹ ΣΕΜΕ. (2017). *Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών*. Διαθέσιμο στο: http://seme.gr/events/deltio_typou_7_05_2017.pdf (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁸² Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2018). *1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γραφικών Τεχνών και 2^ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/events/1o-panellinio-synedrio-grafikon-technon-kai-2o-therino-ergastirio-grafikon-technon-sto-panepistimio-ioanninon/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁸³ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2019). *Ακύρωση του 3^{ου} Θερινού Εργαστηρίου Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/akyrosi-toy-3oy-therinoy-ergastiriou-grafikon-technon-sto-panepistimio-ioanninon/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁸⁴ HELGRAMED. (2019). *Ημέρες Γραφικών Τεχνών & Τυπογραφίας - Ιωάννινα 2019*. Διαθέσιμο στο: <http://www.helgramed.gr/files/graphic-arts-ioannina-2019.pdf> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

FESPA HELLAS, με την υποστήριξη της Σχολής Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Εντούτοις, η διοργάνωση αναβλήθηκε λόγω της πανδημίας COVID-19¹⁸⁵.

Σε ό,τι αφορά στην αξιοποίηση της τεχνολογίας από το Μουσείο στο πλαίσιο της επικοινωνιακής του πολιτικής, αναφέρεται ότι η ιστοσελίδα του παρέχει σχετικό ενημερωτικό υλικό στην ελληνική γλώσσα, το οποίο, όμως, δεν έχει επικαιροποιηθεί. Επιπλέον, το Μουσείο διατηρεί λογαριασμό στην πλατφόρμα του Facebook, χωρίς ωστόσο, να έχει ενεργή παρουσία.

Αναφορικά με τη δικτύωση του Μουσείου, επισημαίνεται ότι ο εσωτερικός του κανονισμός προβλέπει τη δημιουργία Συλλόγου Φίλων του Μουσείου, τα μέλη του οποίου «υποστηρίζουν τις δραστηριότητες και τα προγράμματα του Μουσείου και συμμετέχουν ενεργά στις εκδηλώσεις του» (ΦΕΚ Β/268/1-2-2018). Ο ως άνω Σύλλογος έχει συσταθεί, αλλά δεν έχει ενεργοποιηθεί ακόμη (Παρ. Α4). Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων έχει συμμετοχή στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ακαδημαϊκής Κληρονομιάς UNIVERSEUM (European Academic Heritage Network UNIVERSEUM)¹⁸⁶, με τα τρία πανεπιστημιακά του μουσεία: το Λαογραφικό Μουσείο και Αρχείο, το Μουσείο Ιστορίας Ιατρικής και το υπό μελέτη Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών (Fotopoulos, 2018, 193-197). Το υπό μελέτη Μουσείο δεν μετέχει σε άλλα ευρωπαϊκά ή διεθνή δίκτυα μουσείων (Παρ. Α4).

Σύμφωνα με το άρθρο 6 του εσωτερικού κανονισμού του Μουσείου, τα έσοδά του προβλέπεται να προέρχονται από τις παρακάτω πηγές:

Ειδικές εισφορές και χρηματοδοτήσεις από οργανισμούς, δημόσιες ή ιδιωτικές επιχειρήσεις και νομικά ή φυσικά πρόσωπα, συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα, εθνικά και ευρωπαϊκά, εισιτήρια από ειδικές περιοδικές εκθέσεις, κληρονομίες, δωρεές και κληροδοσίες που καταλείπονται στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων για τους σκοπούς του

¹⁸⁵ Graphicarts-Ioannina. (2020). 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γραφικών Τεχνών και το 4^ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών. Διαθέσιμο στο: <http://www.graphicarts-ioannina.gr/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

¹⁸⁶ Το UNIVERSEUM ιδρύθηκε το 2000 με αντικείμενο την υλική και άυλη ακαδημαϊκή κληρονομιά και στόχο του τη διατήρηση, μελέτη, πρόσβαση και προώθηση των πανεπιστημιακών συλλογών, μουσείων, αρχείων, βιβλιοθηκών, βοτανικών κήπων κ.ά. UNIVERSEUM - European Academic Heritage Network. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.universeum-network.eu/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

Μουσείου καθώς επίσης και από τις χρηματοδοτήσεις από κάθε είδους Ειδικούς Λογαριασμούς του Δημοσίου ή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Επίσης, έσοδα μπορούν να προέρχονται από την διάθεση ειδικών εκδόσεων του Μουσείου, συμβατικών και ψηφιακών, από εισφορές μελών συλλόγου φίλων του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (ΦΕΚ Β/268/1-2-2018).

Επί του παρόντος, οι δαπάνες του Μουσείου καλύπτονται από ίδια χρηματοδότηση, μέσω της διοργάνωσης θερινού εργαστηρίου και συνεδρίου, ενώ στο μέλλον η Διοίκηση του Μουσείου προσβλέπει σε μια πιο τακτική χρηματοδότηση από τον προϋπολογισμό της Εταιρείας Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Παρ. Α4).

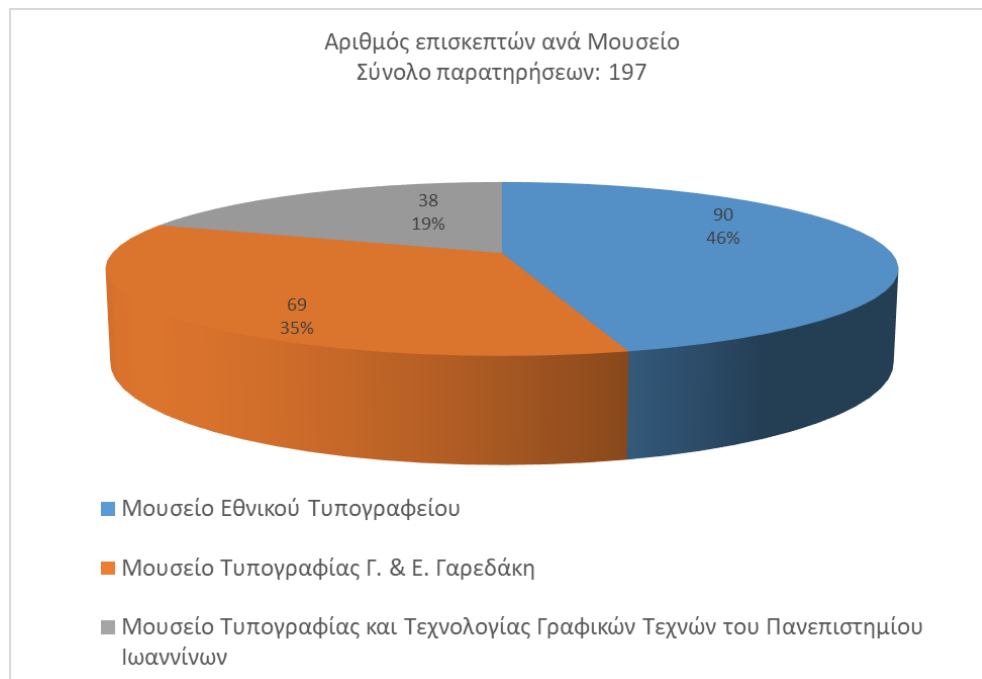
Ένα από τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει το Μουσείο είναι η έλλειψη οικονομικών πόρων. Επιπλέον, το Μουσείο δεν απασχολεί μόνιμο προσωπικό, ενώ το θεσμικό του πλαίσιο συνιστά εμπόδιο στην πρόσληψη εξειδικευμένου προσωπικού. Ως πρόβλημα αναφέρεται και ο χώρος στον οποίο στεγάζεται το Μουσείο, ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, στην παρούσα φάση συντάσσεται τεχνική μελέτη για την αναμόρφωσή του. Ως εκ τούτου, πλέον άμεσος και επιτακτικός στόχος του Μουσείου είναι η ολοκλήρωση της ως άνω αναμόρφωσης, έτσι ώστε το Μουσείο να καταστεί επισκέψιμο για το ευρύ κοινό. Στους άμεσους στόχους της Διοίκησης εντάσσεται και η ενεργοποίηση του Συλλόγου Φίλων του Μουσείου. Επιπλέον, μελλοντικό στόχο του Μουσείου αποτελεί η στελέχωσή του με μόνιμο εξειδικευμένο προσωπικό (Παρ. Α4).

Το Μουσείο φιλοδοξεί να αναπτύξει περαιτέρω τον εκπαιδευτικό του ρόλο, αναλαμβάνοντας σχετικές πρωτοβουλίες για εκπαιδευτικές δράσεις (Παρ. Α4). Παράλληλα με τον παιδαγωγικό του χαρακτήρα, το Μουσείο φιλοδοξεί να αποτελέσει εστία πολιτιστικών εκδηλώσεων, με την υλοποίηση εκθέσεων, διαλέξεων και συμποσίων, σε διασύνδεση όχι μόνο με την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά με την ευρύτερη κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης των Ιωαννίνων (Fotopoulos, 2018, 195). Ειδικότερα, στα μελλοντικά σχέδια του Μουσείου περιλαμβάνεται η διοργάνωση εκθέσεων παλαιών βιβλίων και εντύπων, σε συνεργασία με τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και την Εθνική Βιβλιοθήκη. Επιπλέον, στους στόχους του Μουσείου συμπεριλαμβάνεται η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, αρχικώς με

θεματικές που αφορούν στην περιοχή της βορειοδυτικής Ελλάδας και μεταγενέστερα σε θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος, με κεντρικό άξονα την τυπογραφία. Γενικότερη φιλοδοξία του Μουσείου είναι να αποτελέσει έναν χώρο, ο οποίος θα διαφυλάσσει και θα προβάλλει το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της τυπογραφίας της Ελλάδας (Παρ. Α4).

4.4. Παρουσίαση αποτελεσμάτων έρευνας κοινού

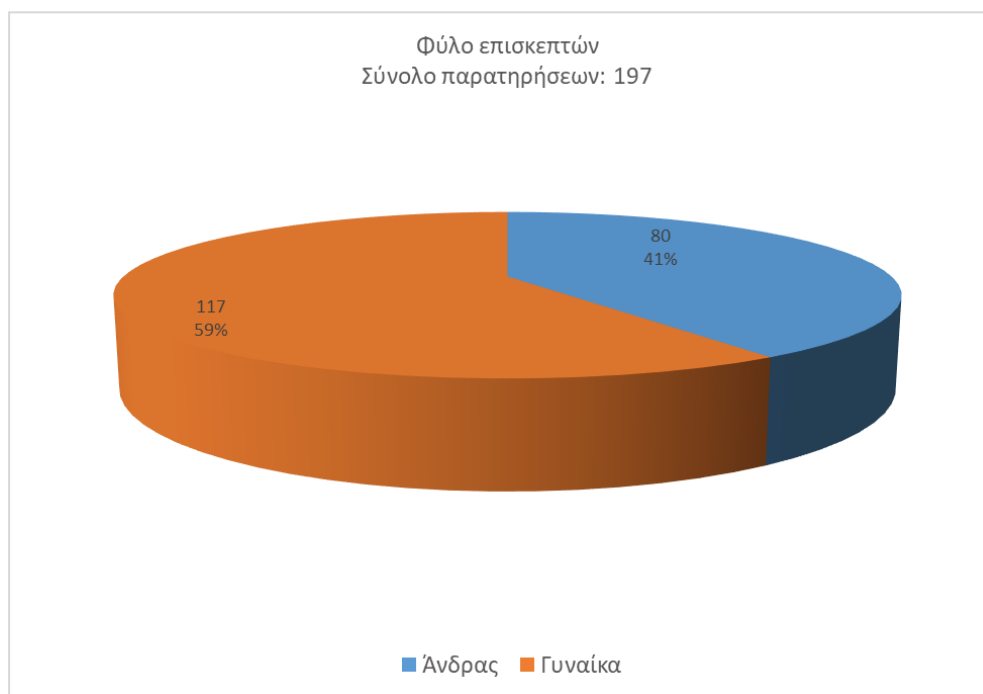
Το δείγμα της έρευνας κοινού αποτελείται από 197 άτομα, εκ των οποίων τα 90 (46%) έχουν επισκεφθεί το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου - ΜΕΤ, τα 69 (35%) έχουν επισκεφθεί το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη (στο εξής Μουσείο Γαρεδάκη) και τα 38 (19%) έχουν επισκεφθεί το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (στο εξής Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων) (**Γράφημα 1**).

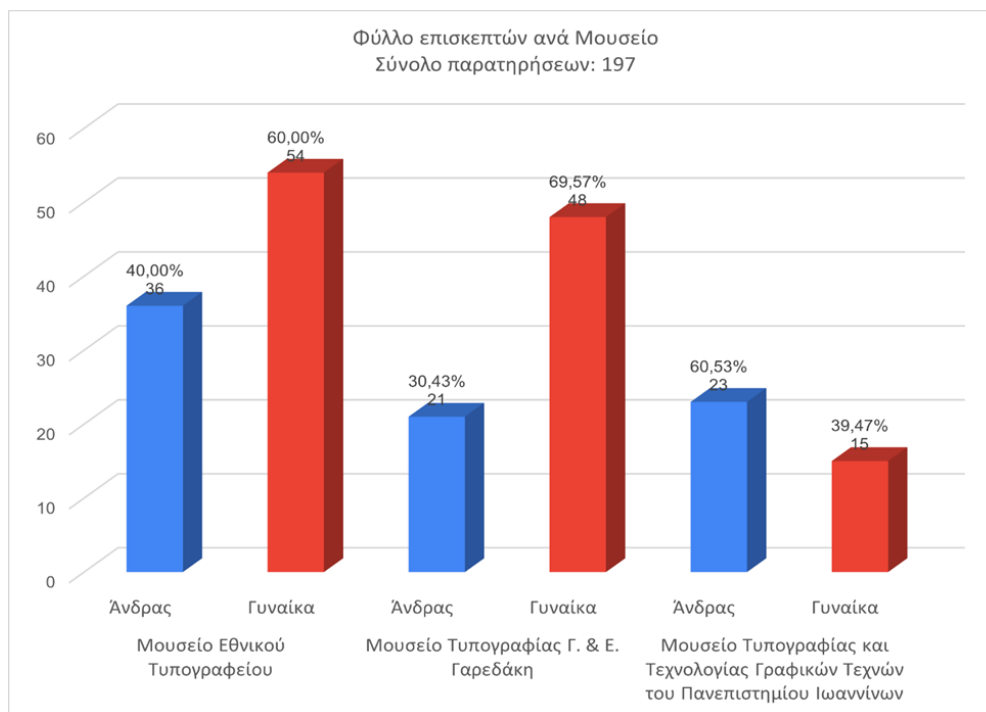
Γράφημα 1. Αριθμός επισκεπτών ανά Μουσείο

Στην έρευνα συμμετείχαν συνολικά 80 άνδρες και 117 γυναίκες (**Γράφημα 2**). Ειδικότερα, το ΜΕΤ επισκέφθηκαν 36 άνδρες και 54 γυναίκες, το Μουσείο Γαρεδάκη 21 άνδρες και 48 γυναίκες και το Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων 23 άνδρες και 15 γυναίκες (**Γράφημα 3**). Ηλικιακά τα άτομα του δείγματος κατανέμονται ως εξής: 40 άτομα (20%) είναι έως 24 ετών, 22 άτομα (11%)

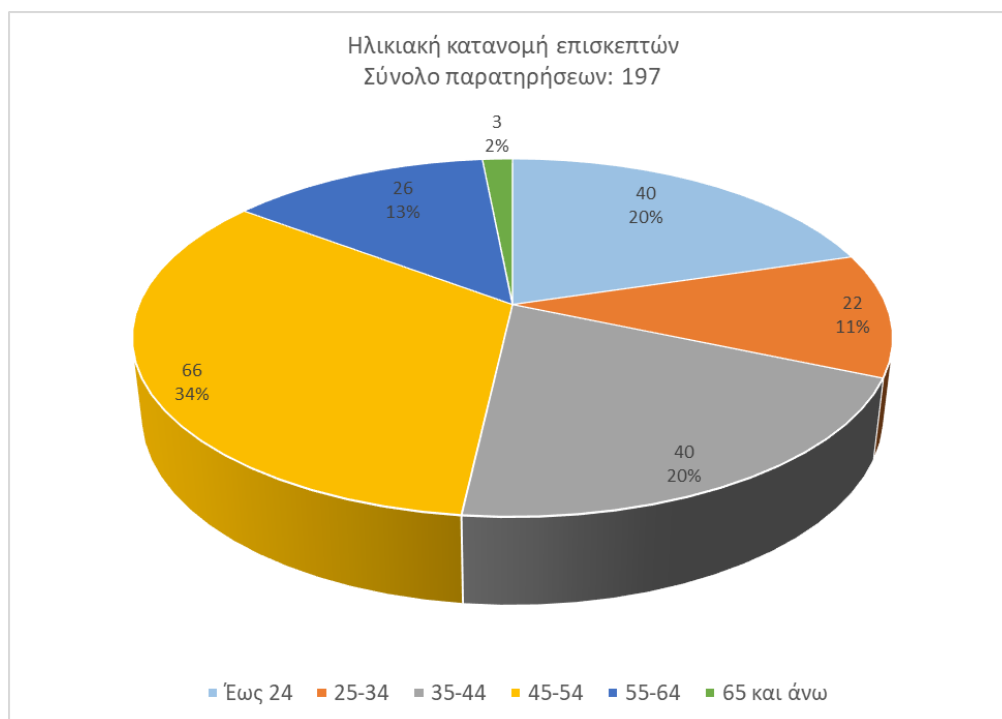
είναι 25-34 ετών, 40 άτομα (20%) είναι 35-44 ετών, 66 άτομα (34%) είναι 45-54 ετών, 26 άτομα (13%) είναι 55-64 ετών και 3 άτομα (2%) είναι άνω των 65 ετών (**Γράφημα 4**). Αναλυτικά η ηλικιακή κατανομή του δείγματος ανά Μουσείο παρουσιάζεται στο **Γράφημα 5**.

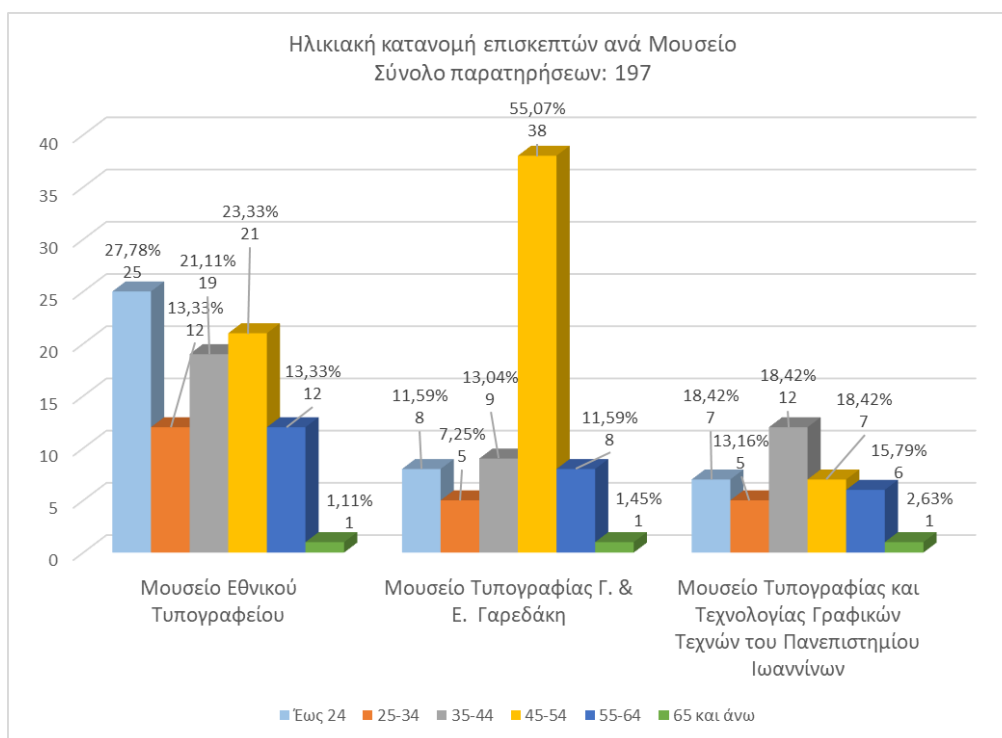
Γράφημα 2. Φύλο επισκεπτών

Γράφημα 3. Φύλο επισκεπτών ανά Μουσείο

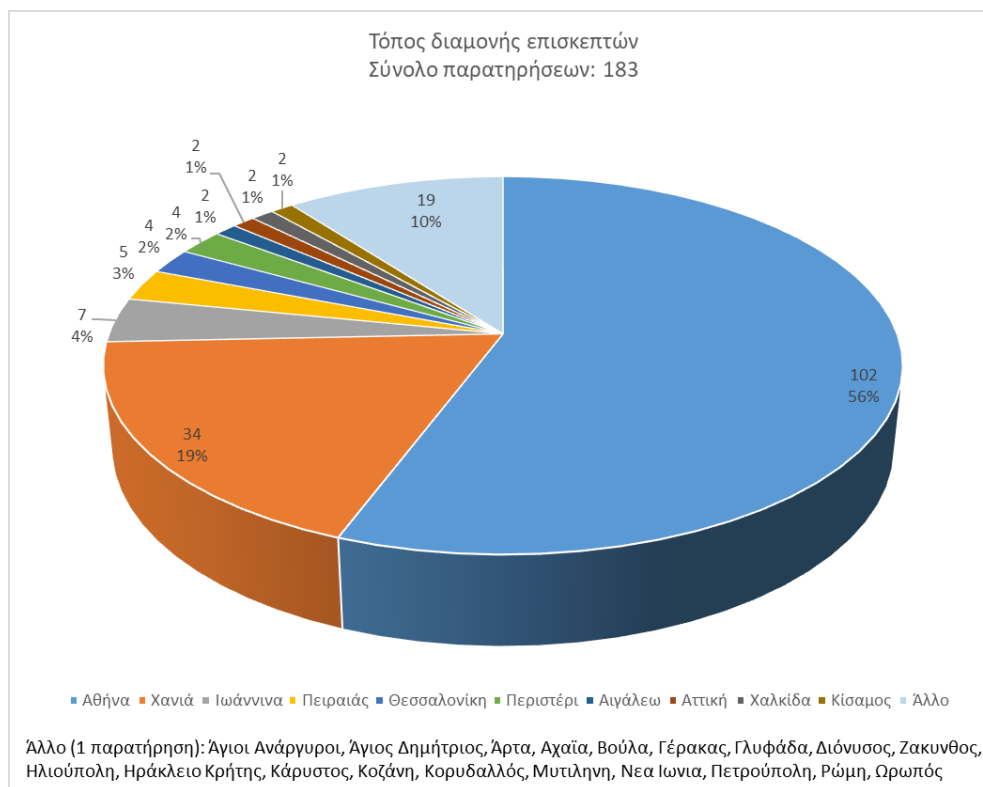
Γράφημα 4. Ηλικιακή κατανομή επισκεπτών

Γράφημα 5. Ηλικιακή κατανομή επισκεπτών ανά Μουσείο

Επί συνόλου 183 παρατηρήσεων, 102 άτομα (56%) διαμένουν στην Αθήνα, 34 άτομα (19%) διαμένουν στα Χανιά, 7 άτομα (4%) διαμένουν στα Ιωάννινα, 5 άτομα (3%) διαμένουν στον Πειραιά, ενώ το υπολειπόμενο 18% των ερωτηθέντων διαμένει σε διάφορες πόλεις σε όλη την

Ελλάδα (Γράφημα 6). Το 75% των επισκεπτών του ΜΕΤ και το 57,14% των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων διαμένουν στην Αθήνα, ενώ το 53,13% των επισκεπτών του Μουσείου Γαρεδάκη διαμένει στα Χανιά. Αναλυτικά ο τόπος διαμονής των επισκεπτών ανά Μουσείο παρατίθεται στον πίνακα που ακολουθεί.

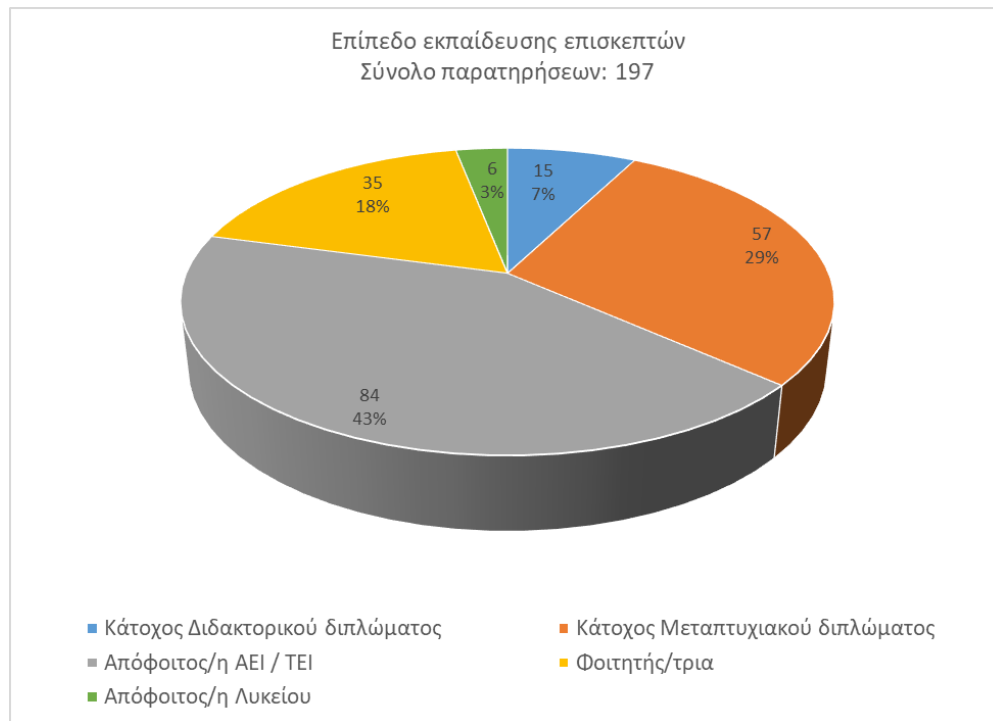
Γράφημα 6. Τόπος διαμονής επισκεπτών

Τόπος διαμονής επισκεπτών	Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου		Μουσείο Τυπογραφίας Γ. & Ε. Γαρεδάκη		Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων	
	Σύνολο παρατηρήσεων	Ποσοστό %	Σύνολο παρατηρήσεων	Ποσοστό %	Σύνολο παρατηρήσεων	Ποσοστό %
Άγιοι Ανάργυροι	1	1,19%				
Άγιος Δημήτριος			1	1,56%		
Αθήνα	63	75,00%	19	29,69%	20	57,14%
Αιγάλεω	2	2,38%				
Άρτα	1	1,19%				
Αττική			2	3,13%		
Αχαΐα			1	1,56%		
Βούλα			1	1,56%		
Γέρακας	1	1,19%				
Γλυφάδα	1	1,19%				
Διόνυσος			1	1,56%		
Ζάκυνθος	1	1,19%				
Ηλιούπολη	1	1,19%				
Ηράκλειο Κρήτης			1	1,56%		
Θεσσαλονίκη	1	1,19%	1	1,56%	2	5,71%
Ιωάννινα					7	20,00%
Κάρυστος	1	1,19%				
Κίσαμος			2	3,13%		
Κοζάνη					1	2,86%
Κορυδαλλός					1	2,86%
Μυτιλήνη					1	
Νέα Ιωνία	1	1,19%				
Πειραιάς	5	5,95%				
Περιστέρι	3	3,57%			1	2,86%
Πετρούπολη	1	1,19%				
Ρώμη			1	1,56%		
Χαλκίδα	1	1,19%			1	2,86%
Χανιά			34	53,13%		
Ωρωπός					1	2,86%
Σύνολο	84	100%	64	100%	35	100%

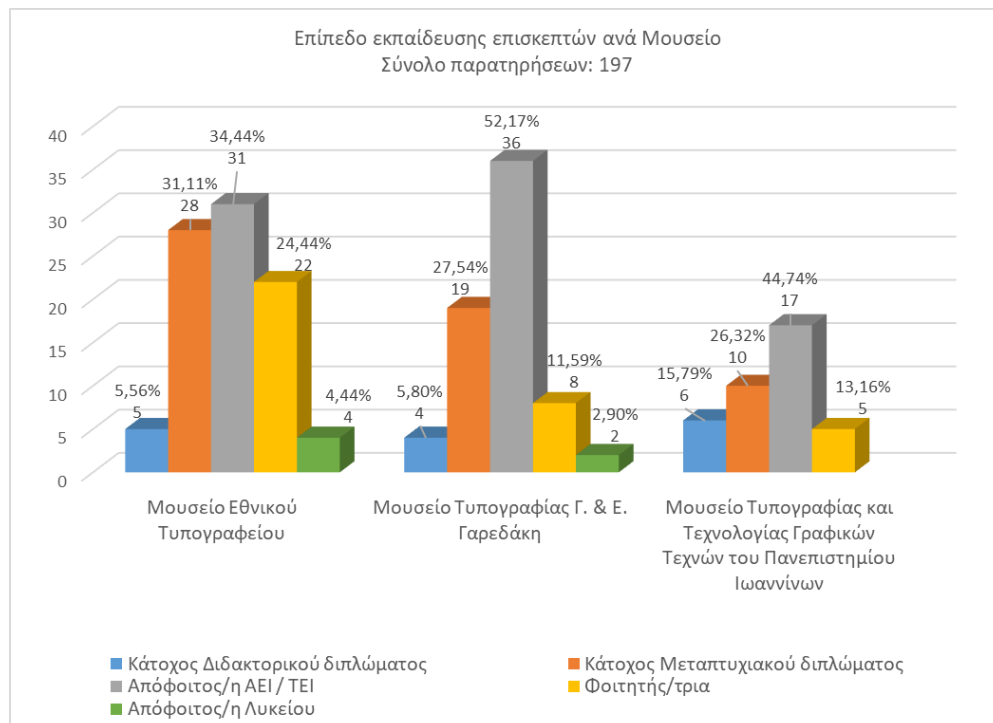
Πίνακας 1. Τόπος διαμονής επισκεπτών ανά Μουσείο

Το 43% του δείγματος (84 άτομα) είναι απόφοιτοι ΑΕΙ / ΤΕΙ, το 29% (57 άτομα) είναι κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος, το 18% (35 άτομα) είναι φοιτητές, το 7% (15 άτομα) είναι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος και το 3% (6 άτομα) είναι απόφοιτοι Λυκείου (**Γράφημα 7**). Αναλυτικά το επίπεδο εκπαίδευσης των επισκεπτών ανά Μουσείο παρουσιάζεται στο **Γράφημα 8**. Σε ό,τι αφορά στο καθεστώς απασχόλησης των συμμετεχόντων στην έρευνα κοινού, αναφέρεται ότι το 59% του δείγματος (117 άτομα) είναι μισθωτοί, το 20% (39 άτομα) είναι φοιτητές, το 15% (29 άτομα) είναι ελεύθεροι επαγγελματίες, το 5% (10 άτομα) είναι άνεργοι και το 1% (2 άτομα) είναι συνταξιούχοι (**Γράφημα 9**). Το είδος απασχόλησης των επισκεπτών ανά Μουσείο εμφανίζεται

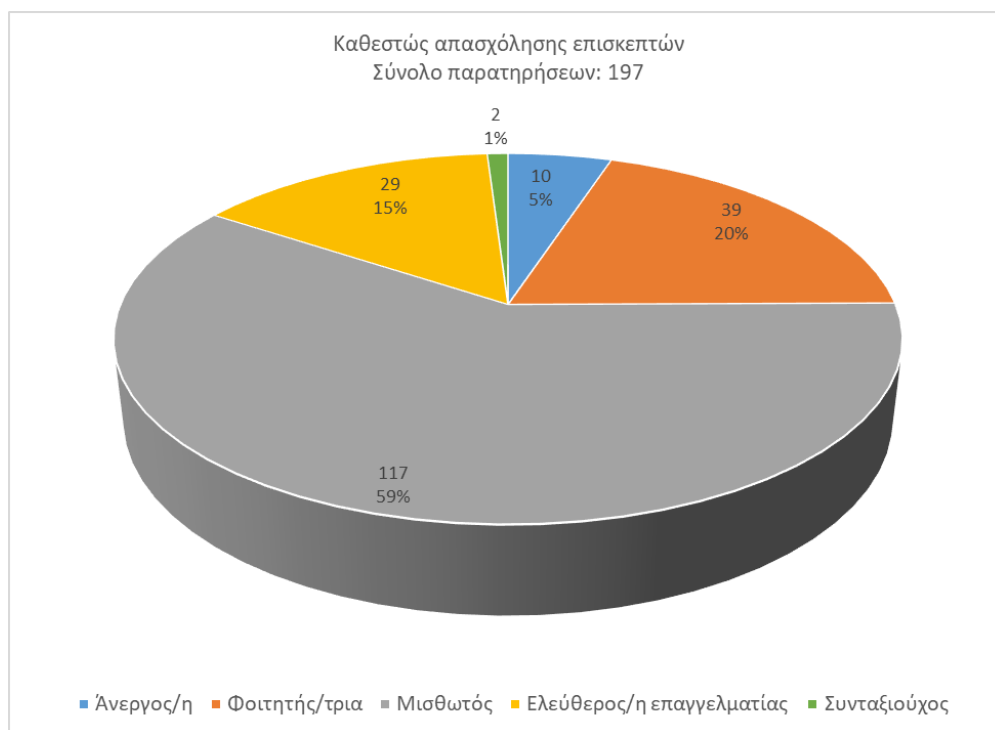
αναλυτικά στο **Γράφημα 10**.

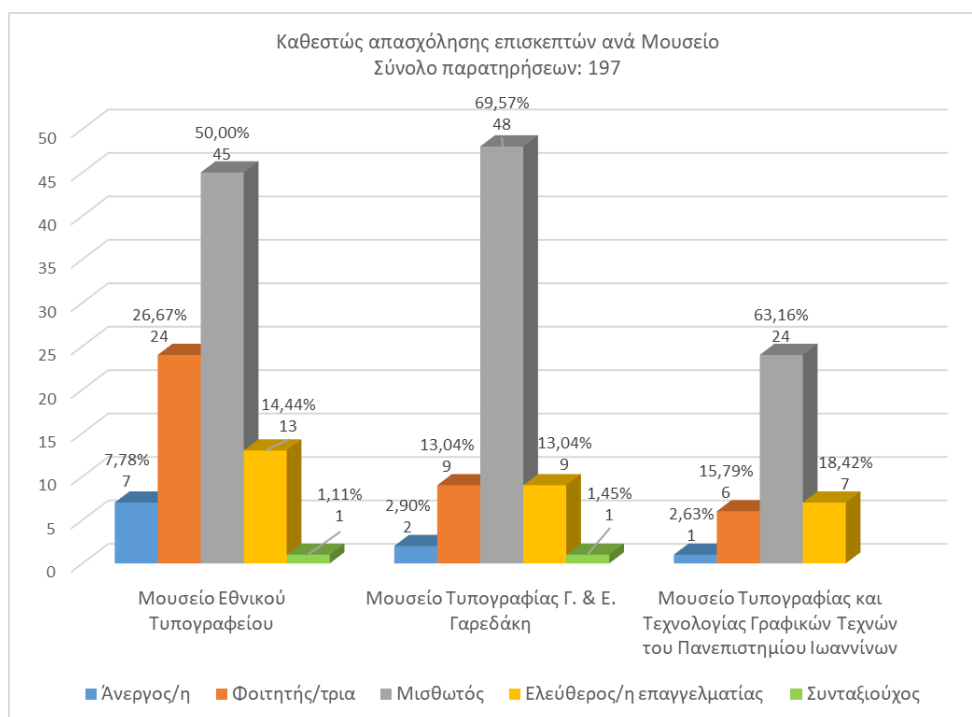
Γράφημα 7. Επίπεδο εκπαίδευσης επισκεπτών

Γράφημα 8. Επίπεδο εκπαίδευσης επισκεπτών ανά Μουσείο

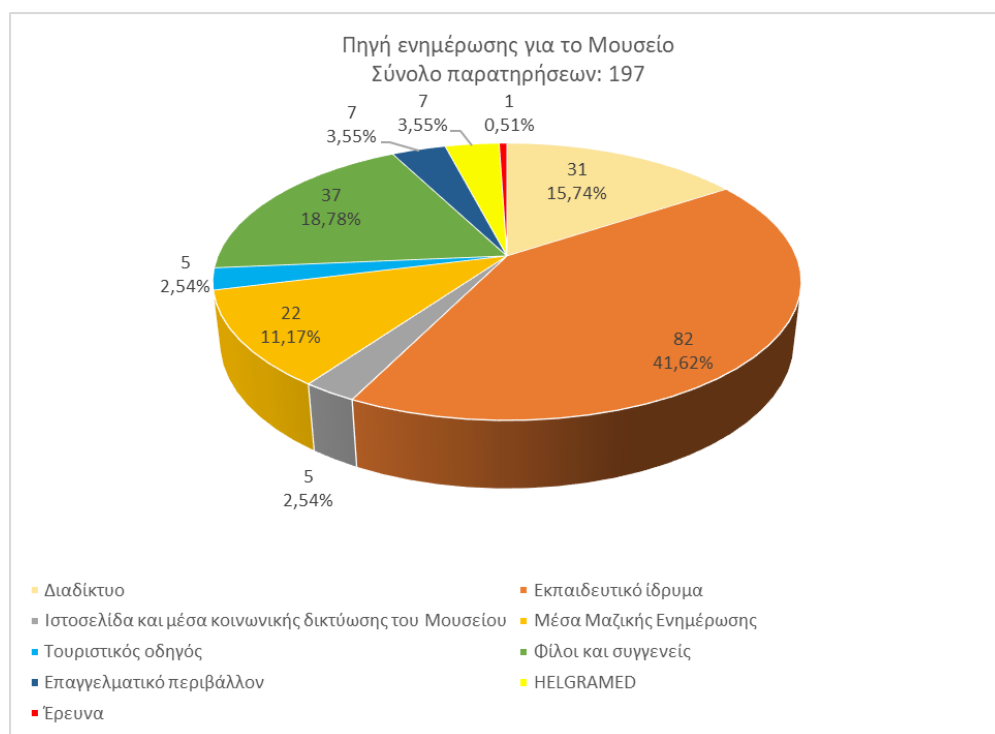
Γράφημα 9. Καθεστώς απασχόλησης επισκεπτών

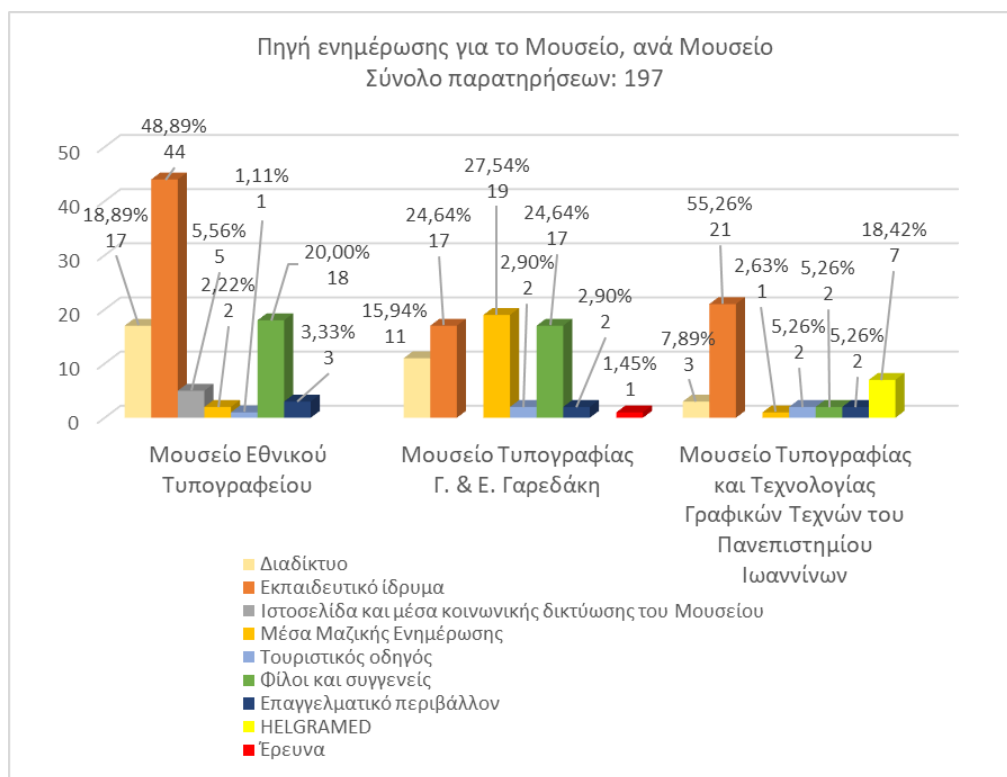
Γράφημα 10. Καθεστώς απασχόλησης επισκεπτών ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στην πηγή ενημέρωσης των ερωτηθέντων για το Μουσείο που επισκέφθηκαν, αναφέρεται ότι το 41,62% του δείγματος (82 άτομα) ενημερώθηκε από κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το 18,78% (37 άτομα) ενημερώθηκε από φίλους και συγγενείς, το 15,74% (31 άτομα)

ενημερώθηκε από το διαδίκτυο, το 11,17% (22 άτομα) ενημερώθηκε από τα ΜΜΕ, το 3,55% (7 άτομα) ενημερώθηκε μέσω επαγγελματικού περιβάλλοντος, το 3,55% (7 άτομα) ενημερώθηκε από την Πανελλήνια Ένωση Πτυχιούχων Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών - HELGRAMED, το 2,54% (5 άτομα) ενημερώθηκε από την ιστοσελίδα και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης του Μουσείου που επισκέφθηκε, το 2,54% (5 άτομα) ενημερώθηκε από τουριστικό οδηγό και το 0,51% (1 άτομο) ενημερώθηκε μέσω έρευνας (**Γράφημα 11**). Επικρατέστερη πηγή ενημέρωσης για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων και του ΜΕΤ ήταν το εκπαιδευτικό ίδρυμα, σε ποσοστό 55,26% και 48,89% αντίστοιχα, ενώ οι επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη κατά κύριο λόγο ενημερώθηκαν από τα ΜΜΕ, σε ποσοστό 27,54%, με επόμενες επικρατέστερες πηγές ενημέρωσης το εκπαιδευτικό ίδρυμα (24,64%) και τους φίλους και συγγενείς (24,64%). Η πηγή ενημέρωσης των ερωτηθέντων για το Μουσείο που επισκέφθηκαν εμφανίζεται αναλυτικά για κάθε Μουσείο στο **Γράφημα 12**.

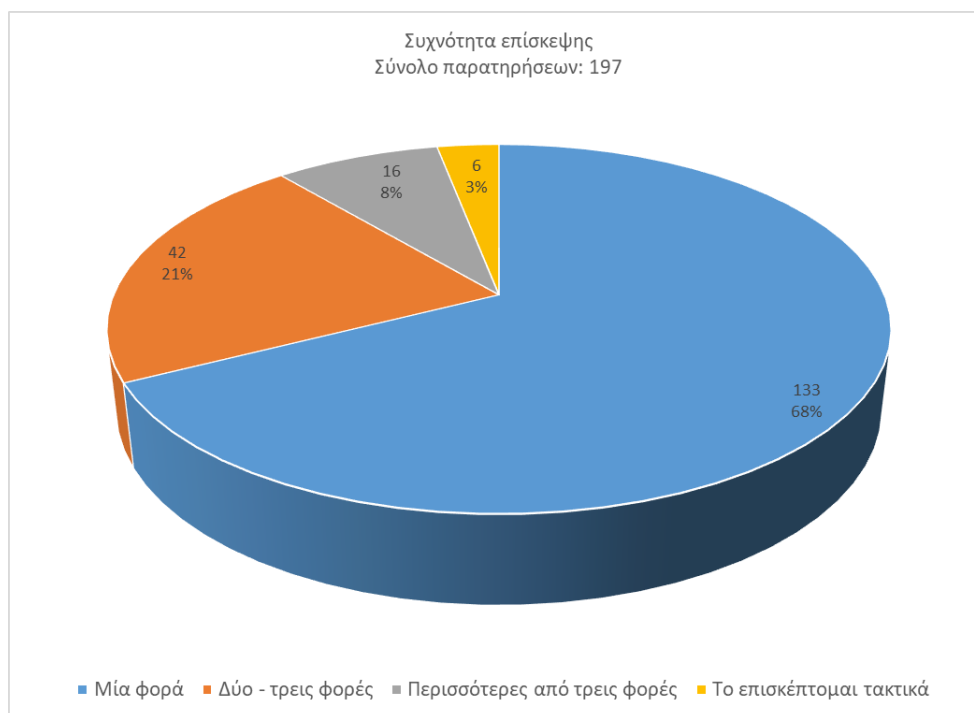

Γράφημα 11. Πηγή ενημέρωσης για το Μουσείο

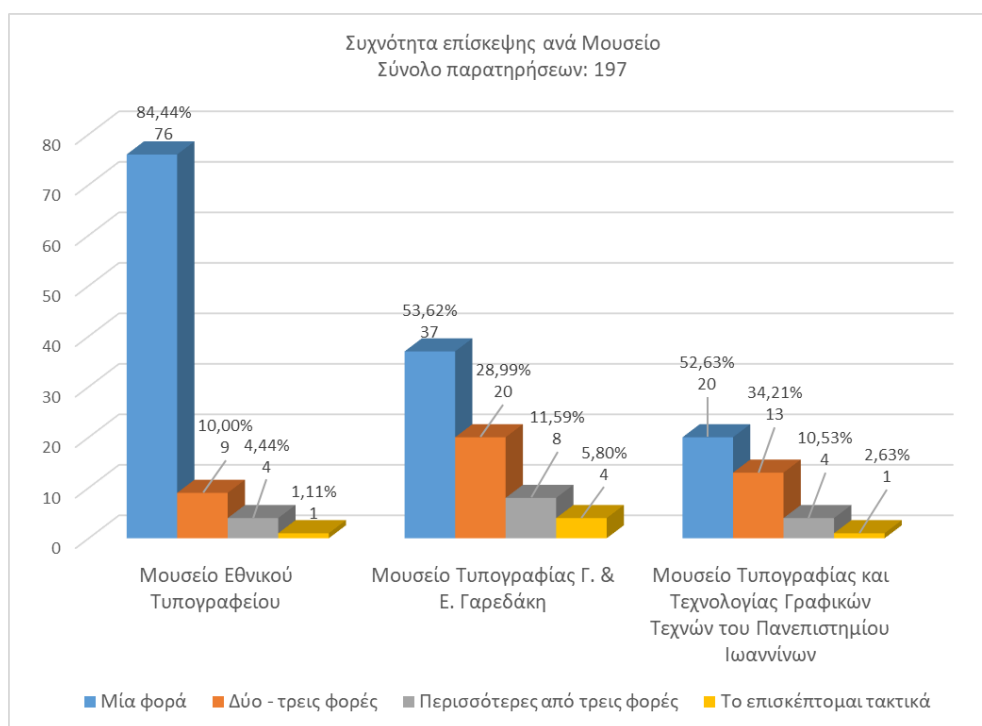

Γράφημα 12. Πηγή ενημέρωσης για το Μουσείο, ανά Μουσείο

Επί του συνόλου των ερωτηθέντων, οι 133 (68%) έχουν επισκεφθεί το Μουσείο μία φορά, οι 42 (21%) δύο έως τρεις φορές, οι 16 (8%) περισσότερες από τρεις φορές, ενώ 6 άτομα (3%) το επισκέπτονται τακτικά (Γράφημα 13). Το ΜΕΤ διαθέτει το μεγαλύτερο ποσοστό επισκεπτών της μίας φορές· το 84,44% των επισκεπτών του (76 άτομα) δεν έχει πραγματοποιήσει δεύτερη επίσκεψη. Σε ό,τι αφορά στο Μουσείο Γαρεδάκη και το Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων, το 53,62% (37 άτομα) και το 52,63% (20 άτομα) των επισκεπτών τους αντίστοιχα έχουν επισκεφθεί το Μουσείο μία φορά, ενώ το 46,38% (32 άτομα) και το 47,37% (18 άτομα) των επισκεπτών τους αντίστοιχα έχουν επισκεφθεί το Μουσείο δύο έως τρεις φορές, περισσότερες από τρεις φορές ή το επισκέπτονται τακτικά (Γράφημα 14).

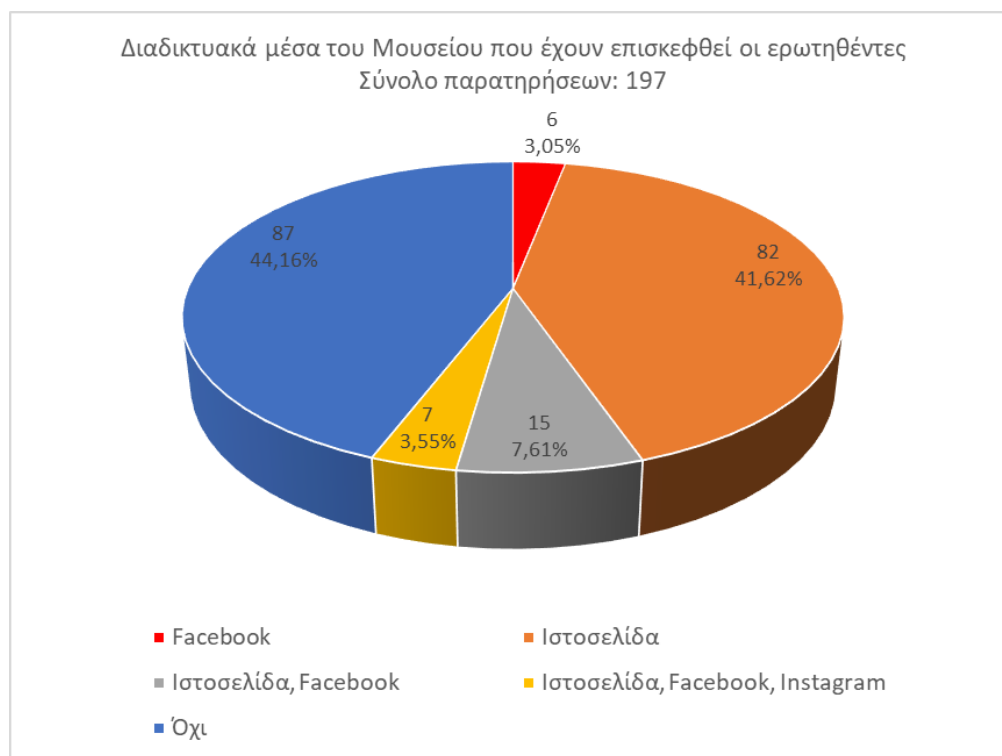
Γράφημα 13. Συχνότητα επίσκεψης

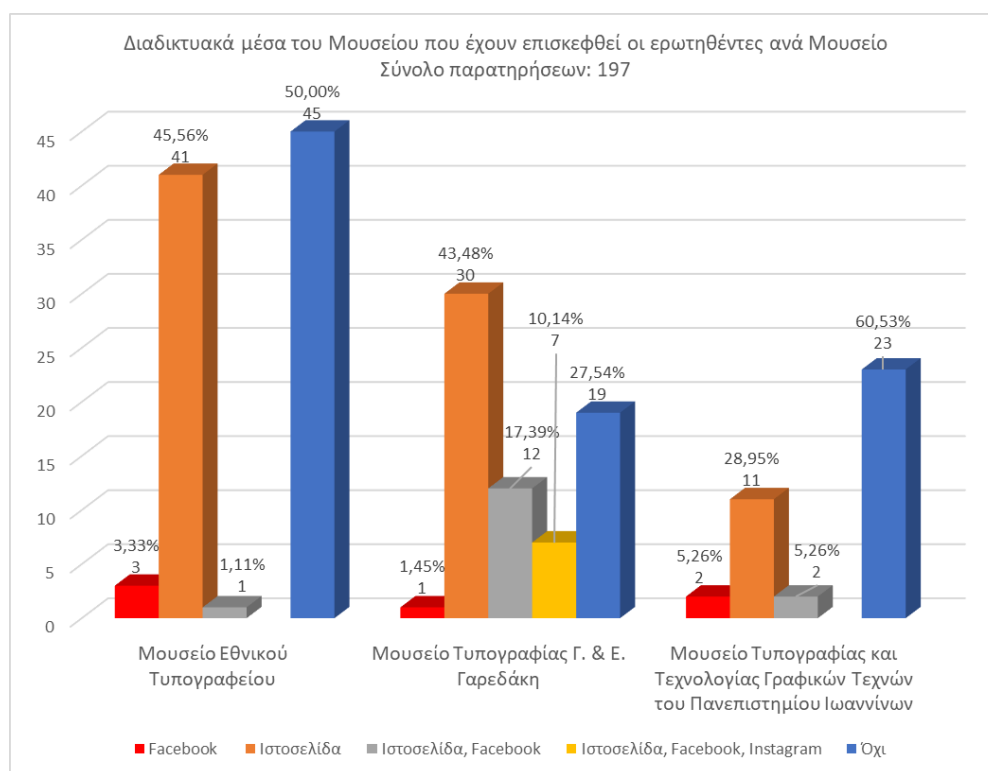
Γράφημα 14. Συχνότητα επίσκεψης ανά Μουσείο

Είναι αξιοσημείωτο ότι το 44,16% του δείγματος, το οποίο αντιστοιχεί σε 87 άτομα, δεν έχει επισκεφθεί κανένα από τα διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που επισκέφθηκε διά ζώσης. Το 41,62% του δείγματος (82 άτομα) έχει επισκεφθεί μόνο την ιστοσελίδα του Μουσείου, το 7,61%

(15 άτομα) έχει επισκεφθεί την ιστοσελίδα και τον λογαριασμό του Μουσείου στο Facebook, το 3,55% (7 άτομα) έχει επισκεφθεί την ιστοσελίδα και τους λογαριασμούς του Μουσείου στο Facebook και το Instagram και το 3,05% (6 άτομα) έχει επισκεφθεί μόνο τον λογαριασμό του Μουσείου στο Facebook (**Γράφημα 15**). Το 60,53% των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων δεν έχει επισκεφθεί κανένα από τα διαδικτυακά μέσα του Μουσείου, ποσοστό που διαμορφώνεται στο 50% για τους επισκέπτες του ΜΕΤ και στο 27,54% για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη. Τα διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που έχουν επισκεφθεί οι ερωτηθέντες παρουσιάζονται αναλυτικά ανά Μουσείο στο **Γράφημα 16**.

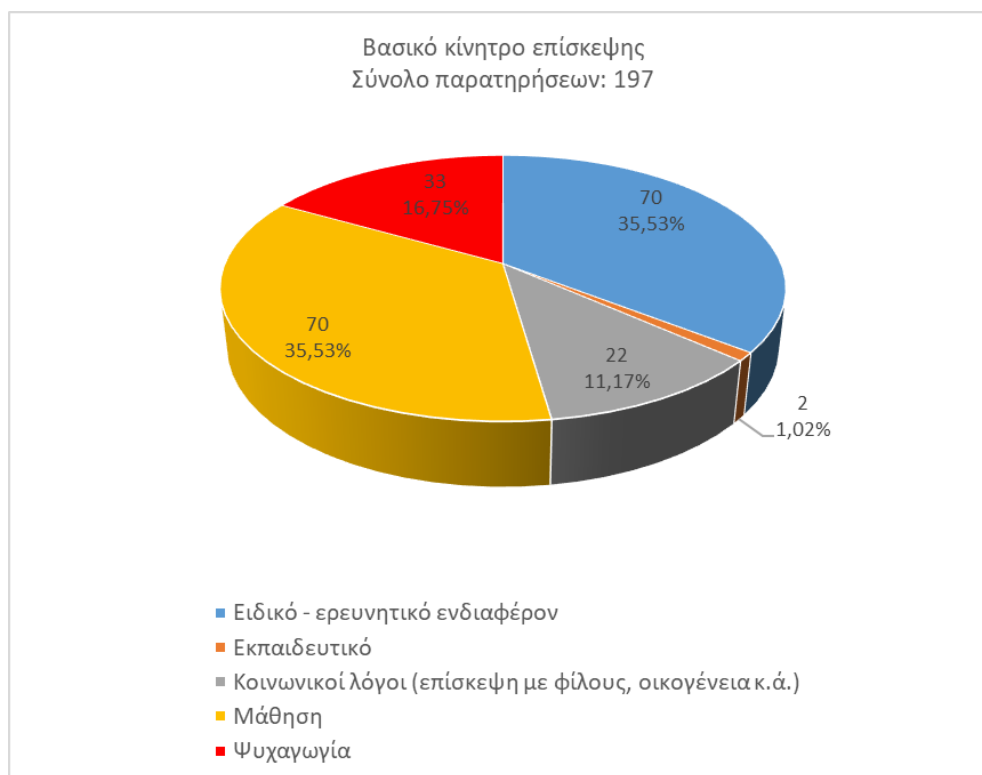

Γράφημα 15. Διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που έχουν επισκεφθεί οι ερωτηθέντες

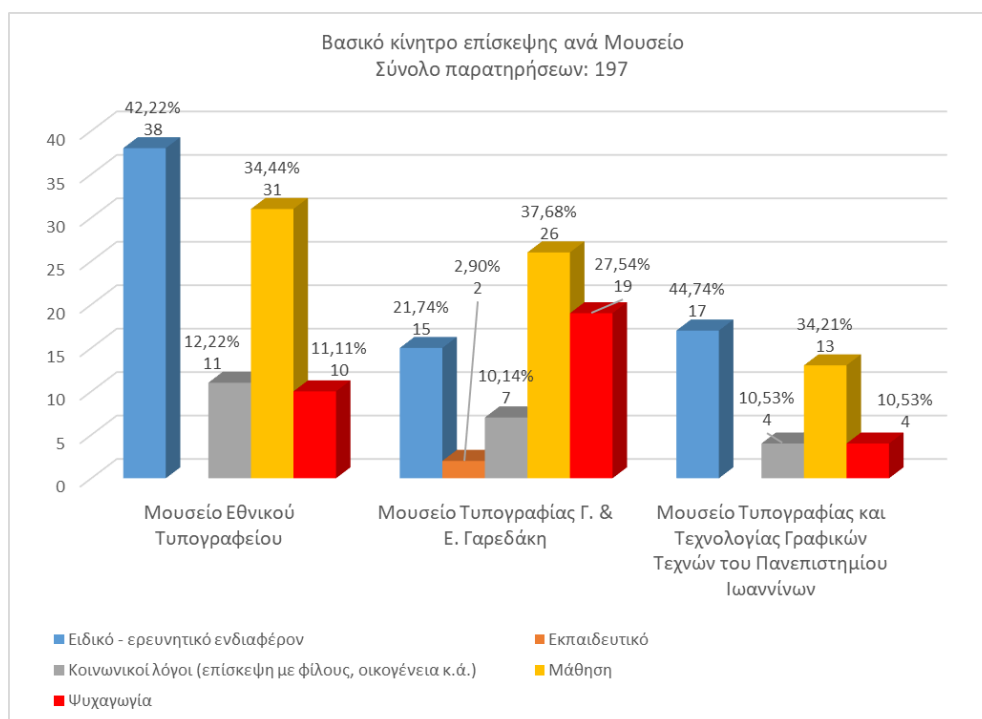

Γράφημα 16. Διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που έχουν επισκεφθεί οι ερωτηθέντες ανά Μουσείο

Επί του συνόλου των ερωτηθέντων, 70 άτομα (35,53%) δήλωσαν ως βασικό κίνητρο της επίσκεψής τους στο Μουσείο το ειδικό - ερευνητικό ενδιαφέρον, 70 άτομα (35,53%) τη μάθηση, 33 άτομα (16,75%) την ψυχαγωγία, 22 άτομα (11,17%) τους κοινωνικούς λόγους και 2 άτομα (1,02%) τους εκπαιδευτικούς λόγους (**Γράφημα 17**). Συγκεκριμένα, το ειδικό - ερευνητικό ενδιαφέρον αποτέλεσε κυρίαρχο κίνητρο επίσκεψης για το 44,74% των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων και το 42,22% των επισκεπτών του ΜΕΤ, ενώ κυρίαρχο κίνητρο για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη ήταν η μάθηση, απάντηση που δόθηκε από το 37,68% των επισκεπτών του (**Γράφημα 18**).

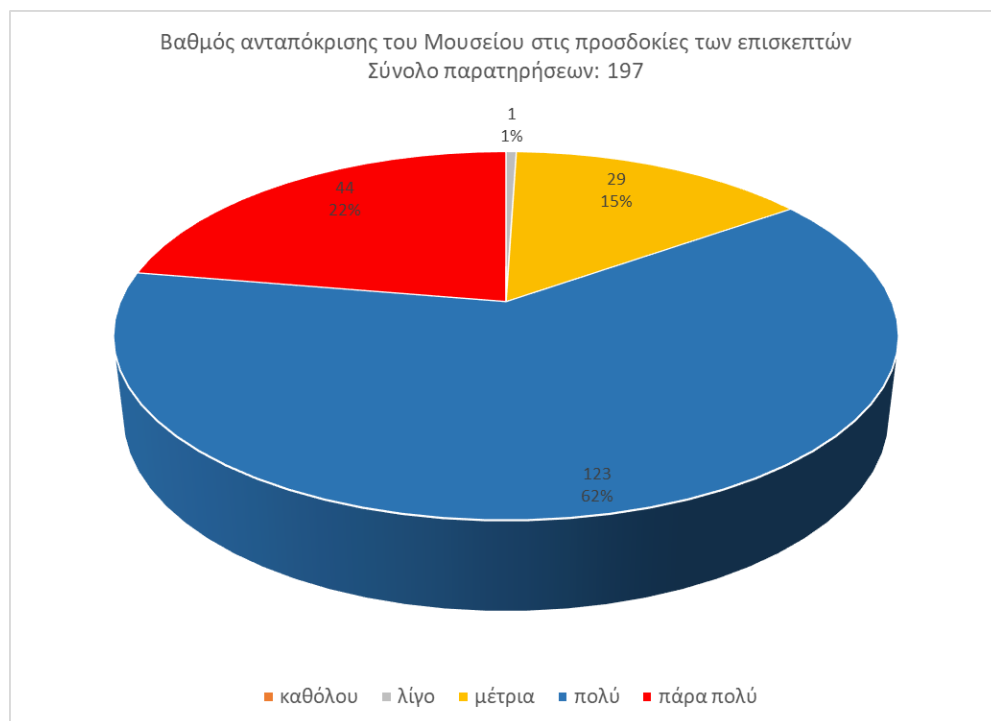
Γράφημα 17. Βασικό κίνητρο επίσκεψης

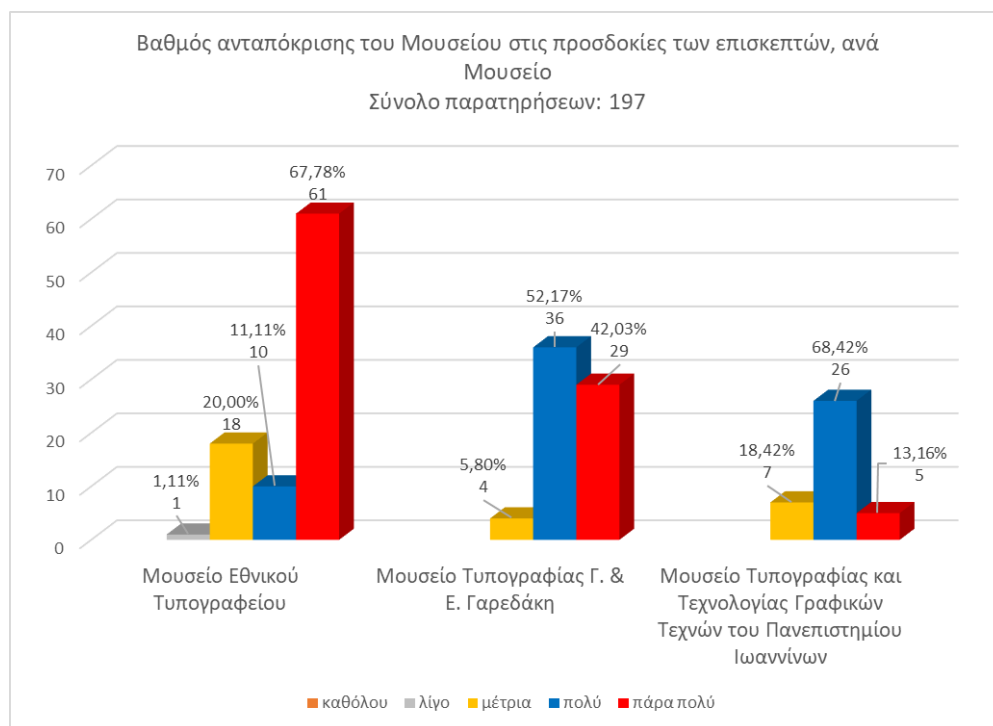
Γράφημα 18. Βασικό κίνητρο επίσκεψης ανά Μουσείο

Η ανταπόκριση των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας στις προσδοκίες των επισκεπτών τους ήταν μεγάλη· επί του συνόλου των 197 ερωτηθέντων, 123 άτομα (62%) δήλωσαν ότι το

Μουσείο που επισκέφθηκαν ανταποκρίθηκε πολύ στις προσδοκίες τους, 44 άτομα (22%) δήλωσαν ότι ανταποκρίθηκε πάρα πολύ, 29 άτομα (15%) ότι ανταποκρίθηκε μέτρια και μόλις 1 άτομο (1%) ότι ανταποκρίθηκε λίγο (**Γράφημα 19**). Ειδικότερα, το 94,2% των επισκεπτών του Μουσείου Γαρεδάκη δήλωσε ότι το Μουσείο ανταποκρίθηκε πολύ ή πάρα πολύ στις προσδοκίες του, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό ανέρχεται στο 81,58% για το Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων και στο 78,89% για τους επισκέπτες του ΜΕΤ (**Γράφημα 20**).

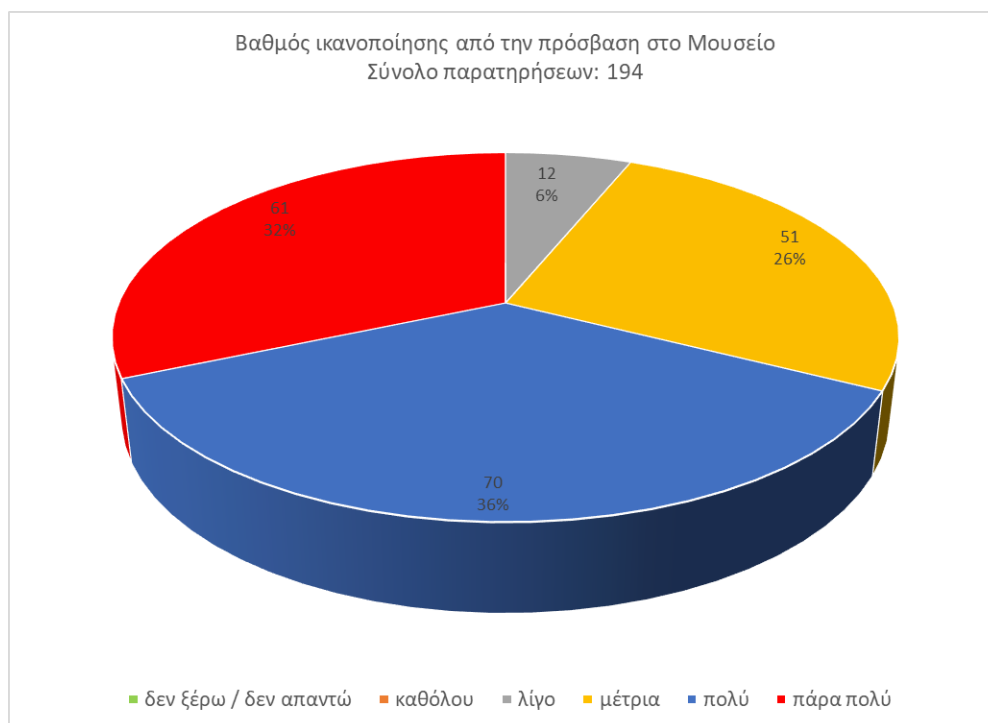

Γράφημα 19. Βαθμός ανταπόκρισης του Μουσείου στις προσδοκίες των επισκεπτών

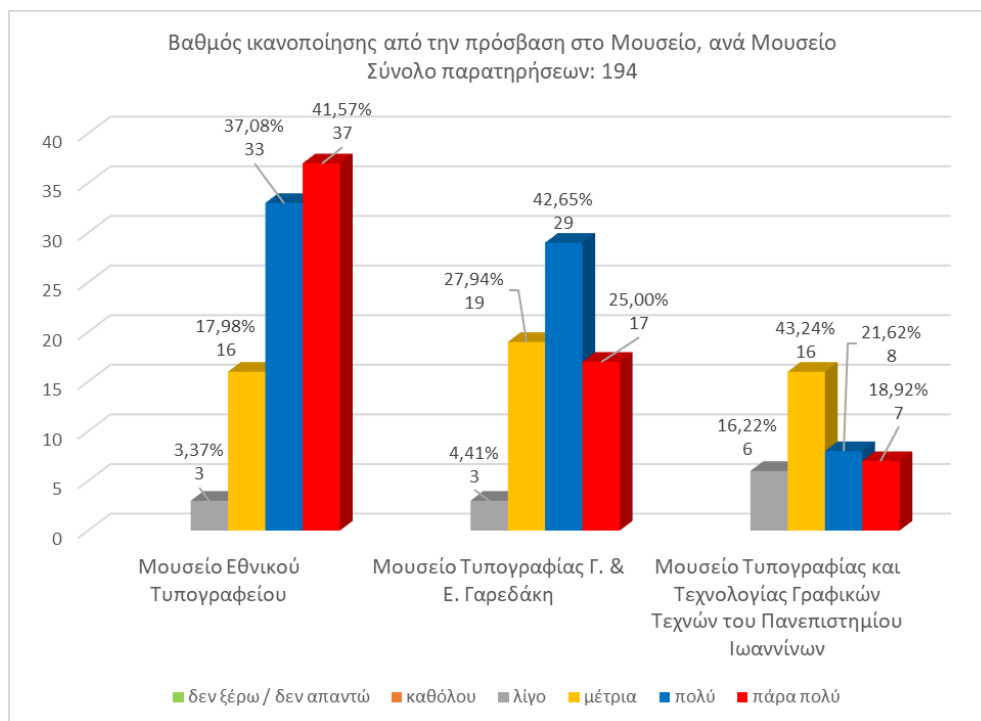

Γράφημα 20. Βαθμός ανταπόκρισης του Μουσείου στις προσδοκίες των επισκεπτών, ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στον βαθμό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από την πρόσβαση στο Μουσείο που επισκέφθηκαν, επί συνόλου 194 παρατηρήσεων, το 36% (70 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, το 32% (61 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 26% (51 άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση και το υπολειπόμενο 6% (12 άτομα) δήλωσε λίγο ικανοποιημένο (**Γράφημα 21**). Το 78,65% των επισκεπτών του ΜΕΤ δηλώνει πολύ ή πάρα πολύ ικανοποιημένο από την πρόσβαση στο Μουσείο, ποσοστό που ανέρχεται στο 67,65% για το Μουσείο Γαρεδάκη και στο 40,54% για το Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 22**).

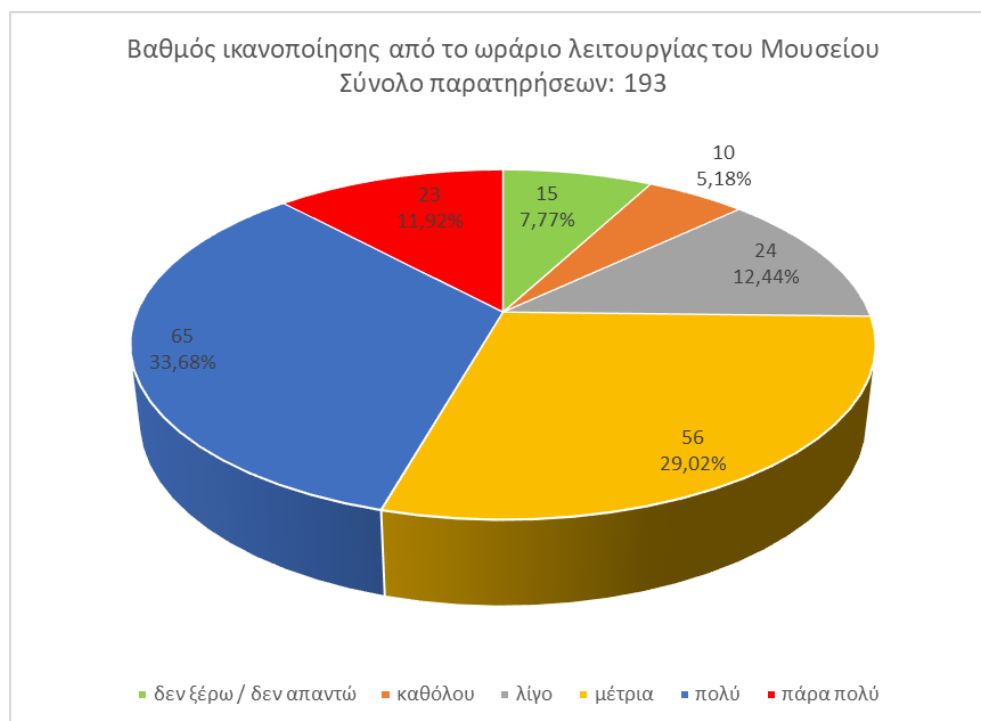
Γράφημα 21. Βαθμός ικανοποίησης από την πρόσβαση στο Μουσείο

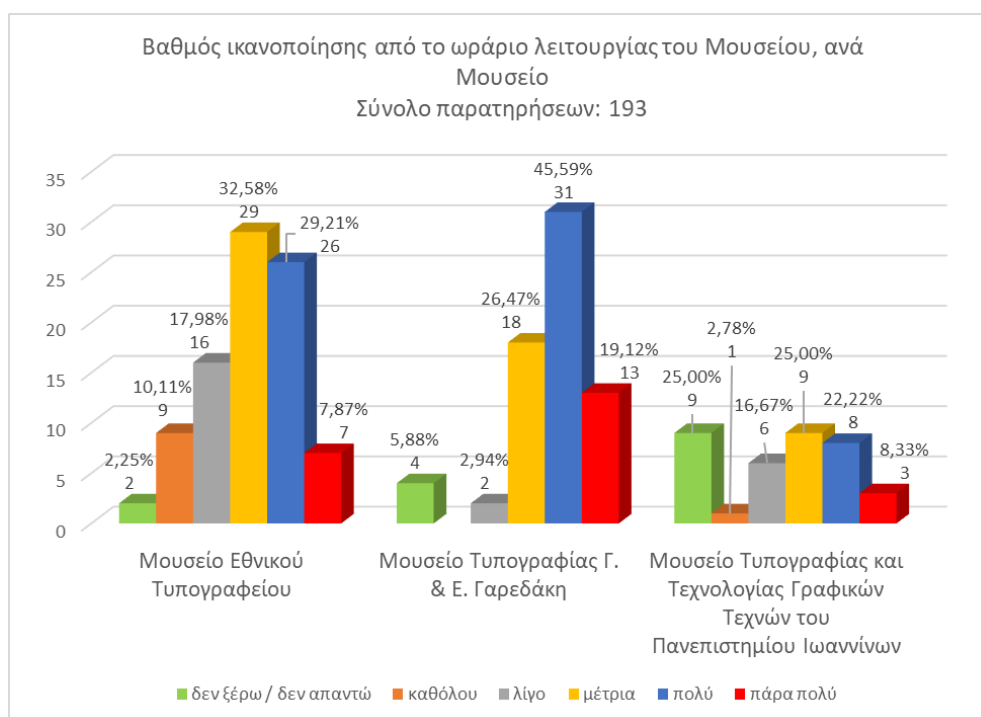
Γράφημα 22. Βαθμός ικανοποίησης από την πρόσβαση στο Μουσείο, ανά Μουσείο

Αναφορικά με τον βαθμό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από το ωράριο λειτουργίας του Μουσείου που επισκέφθηκαν, επί συνόλου 193 παρατηρήσεων, το 33,68% (65 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, το 29,02% (56 άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση, το 12,44% (24 άτομα)

δήλωσε λίγο ικανοποιημένο, το 11,92% (23 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 7,77% (15 άτομα) απάντησε «δεν ξέρω / δεν απαντώ» και το 5,18% (10 άτομα) δήλωσε ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένο (**Γράφημα 23**). Ειδικότερα, η πλειονότητα των επισκεπτών του ΜΕΤ εξέφρασε μέτρια (32,58%) ή πολλή (29,21%) ικανοποίηση, η πλειονότητα των επισκεπτών του Μουσείου Γαρεδάκη εξέφρασε πολλή (45,59%) ή μέτρια (26,47%) ικανοποίηση, ενώ οι επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων κατά κύριο λόγο απάντησαν «δεν ξέρω / δεν απαντώ» (25%) και δήλωσαν μέτρια (25%) ή πολύ (22,22%) ικανοποιημένοι (**Γράφημα 24**).

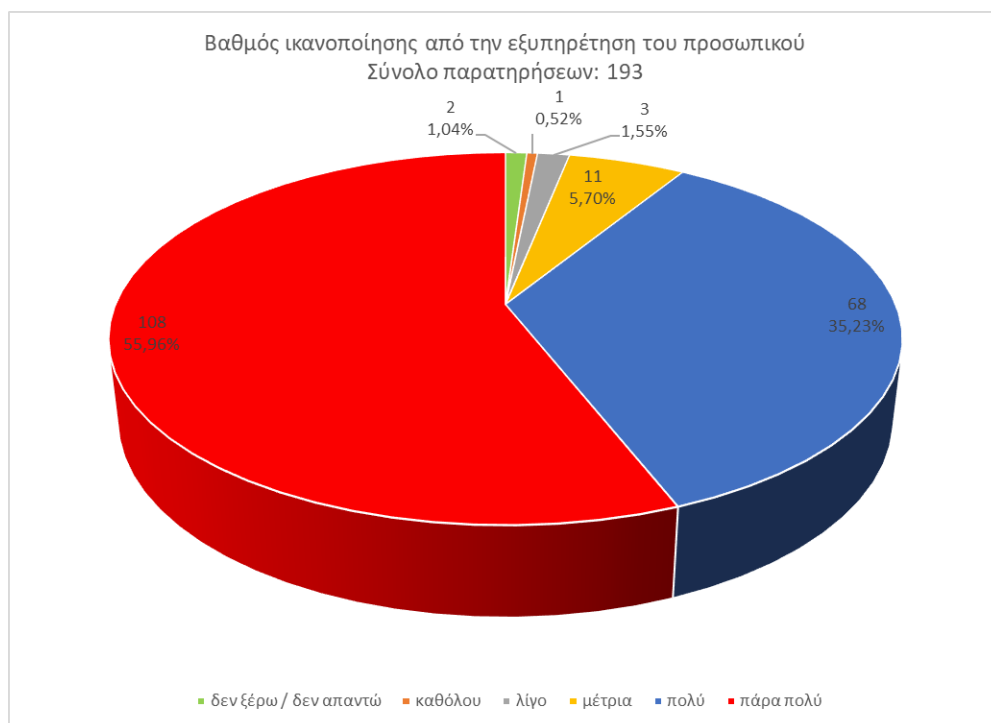

Γράφημα 23. Βαθμός ικανοποίησης από το ωράριο λειτουργίας του Μουσείου

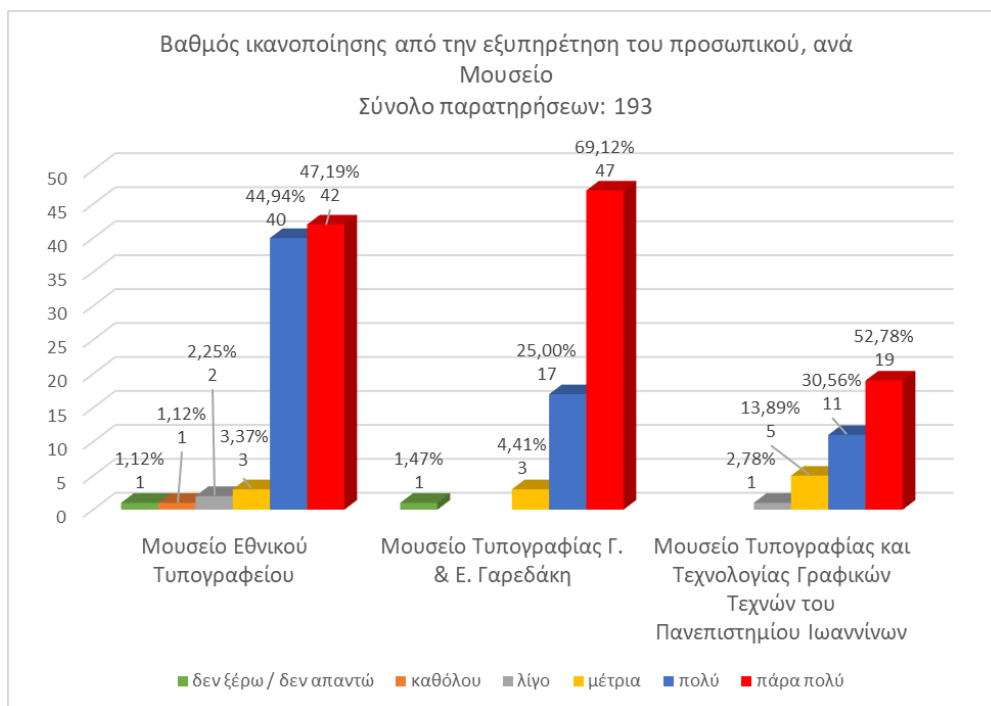

Γράφημα 24. Βαθμός ικανοποίησης από το ωράριο λειτουργίας του Μουσείου, ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στον βαθμό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από την εξυπηρέτηση του προσωπικού του Μουσείου που επισκέφθηκαν, επί συνόλου 193 παρατηρήσεων, το 55,96% (108 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 35,23% (68 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, ενώ το 5,70% (11 άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση, με τις υπόλοιπες επιλογές να δέχονται ελάχιστες απαντήσεις (**Γράφημα 25**). Ο βαθμός ικανοποίησης από την εξυπηρέτηση του προσωπικού αξιολογείται ως πολύ υψηλός και για τα τρία υπό μελέτη Μουσεία, καθώς οι επισκέπτες τους δήλωσαν πάρα πολύ ή πολύ ικανοποιημένοι σε ποσοστό 94,12% για το Μουσείο Γαρεδάκη, 92,13% για το ΜΕΤ και 83,34% για το Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 26**).

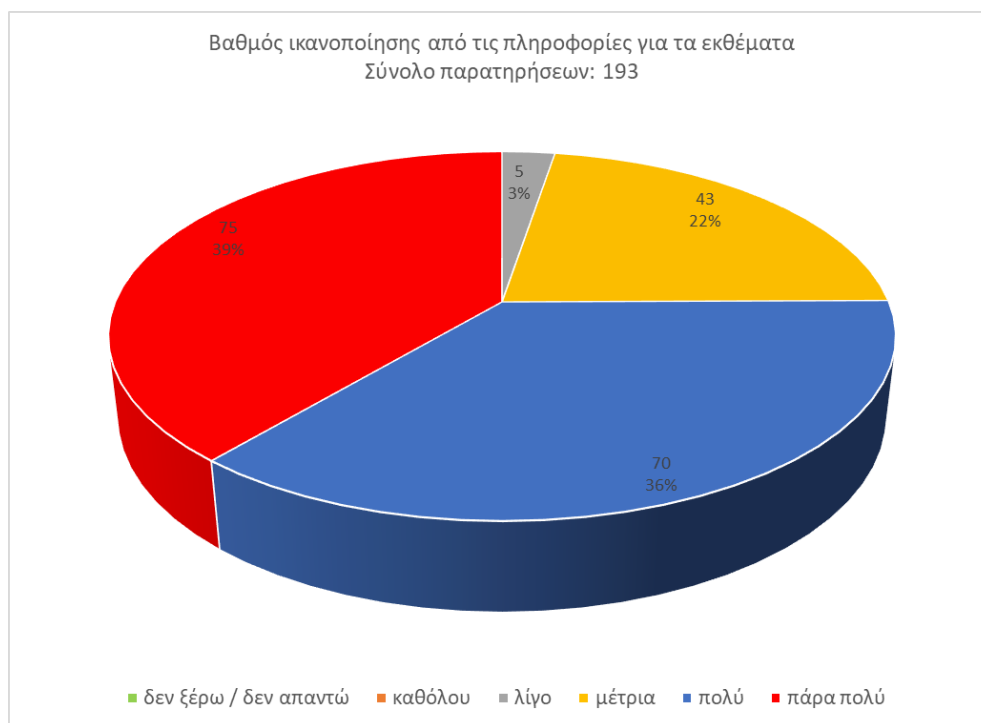
Γράφημα 25. Βαθμός ικανοποίησης από την εξυπηρέτηση του προσωπικού

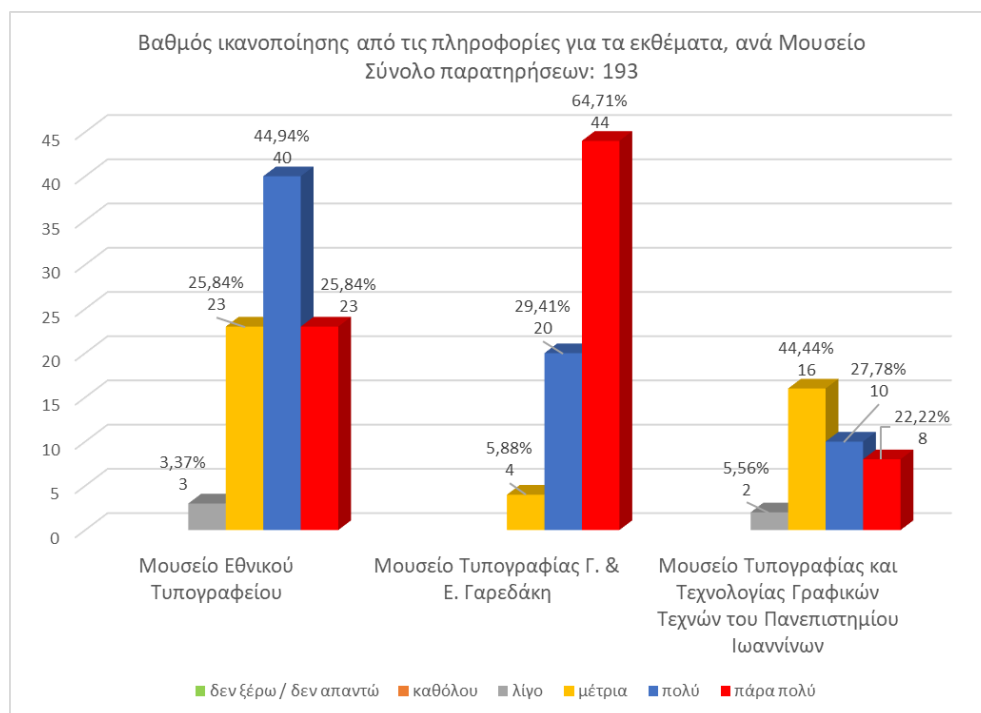
Γράφημα 26. Βαθμός ικανοποίησης από την εξυπηρέτηση του προσωπικού, ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στον βαθμό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από τις πληροφορίες για τα εκθέματα του Μουσείου που επισκέφθηκαν, επί συνόλου 193 παρατηρήσεων, το 39% (75 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 36% (70 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, το 22% (43

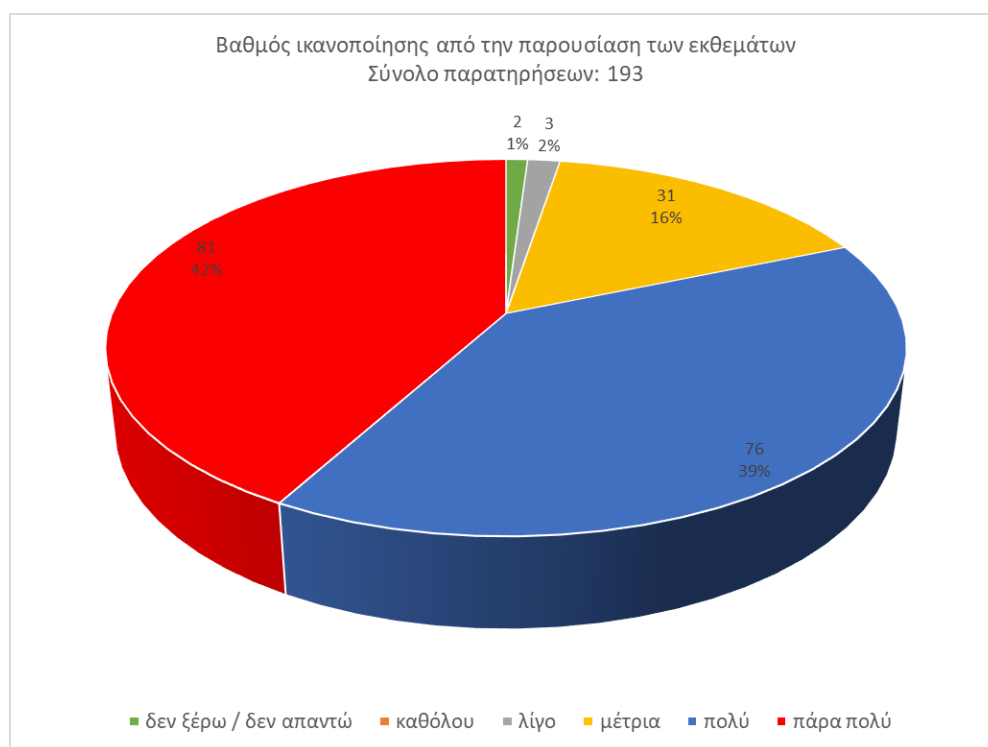
άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση και το 3% (5 άτομα) δήλωσε λίγο ικανοποιημένο (**Γράφημα 27**). Επικρατέστερη απάντηση για τους επισκέπτες του ΜΕΤ ήταν η πολλή ικανοποίηση (44,94%), για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη ήταν η πάρα πολλή ικανοποίηση (64,71%), ενώ για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων ήταν η μέτρια ικανοποίηση (44,44%) (**Γράφημα 28**). Σε ό,τι αφορά στον βαθμό ικανοποίησης από την παρουσίαση των εκθεμάτων, επί συνόλου 193 παρατηρήσεων, το 42% (81 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 39% (76 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο και το 16% (31 άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση, με ένα ποσοστό 2% (3 άτομα) και 1% (2 άτομα) να δηλώνουν λίγη ικανοποίηση ή να απαντούν «δεν ξέρω / δεν απαντώ» αντίστοιχα (**Γράφημα 29**). Επικρατέστερη απάντηση για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη ήταν η πάρα πολλή ικανοποίηση (64,71%), ενώ επικρατέστερη απάντηση για τους επισκέπτες του ΜΕΤ και του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων ήταν η πολλή ικανοποίηση, σε ποσοστό 47,19% και 38,89% αντίστοιχα (**Γράφημα 30**).

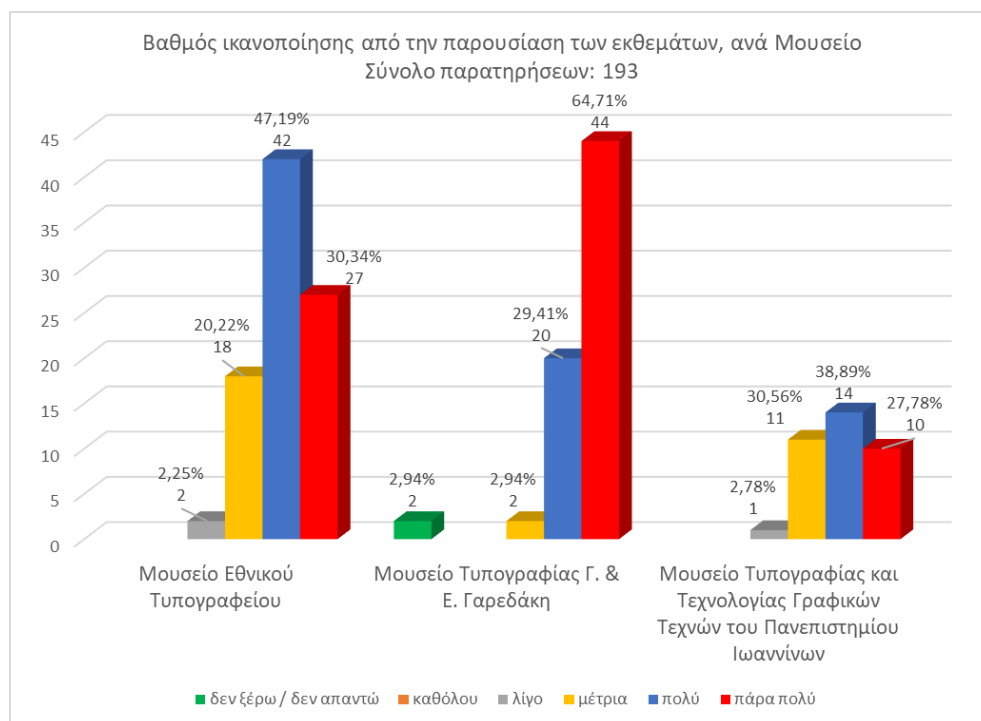
Γράφημα 27. Βαθμός ικανοποίησης από τις πληροφορίες για τα εκθέματα

Γράφημα 28. Βαθμός ικανοποίησης από τις πληροφορίες για τα εκθέματα, ανά Μουσείο

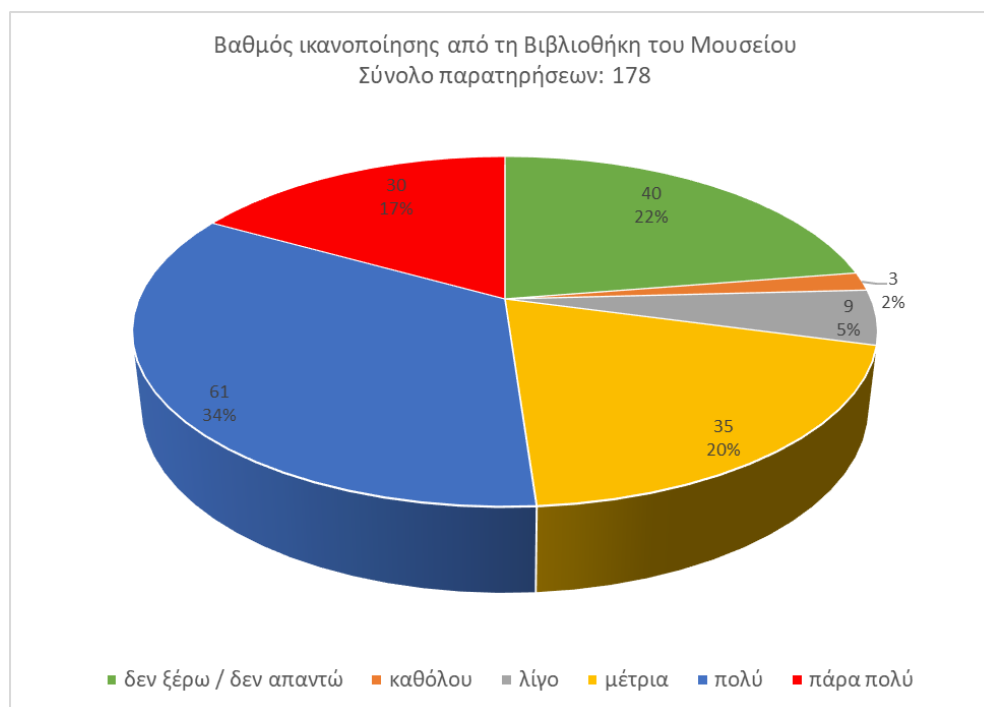

Γράφημα 29. Βαθμός ικανοποίησης από την παρουσίαση των εκθεμάτων

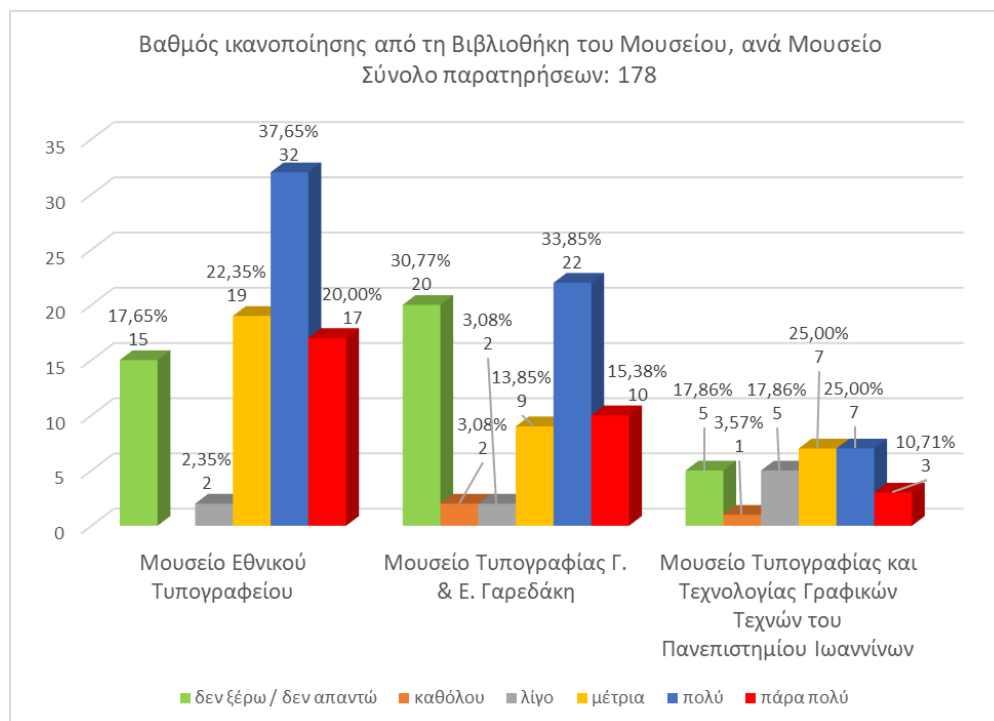

Γράφημα 30. Βαθμός ικανοποίησης από την παρουσίαση των εκθεμάτων, ανά Μουσείο

Αναφορικά με τον βαθμό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου που επισκέφθηκαν, επί συνόλου 178 παρατηρήσεων, το 34% (61 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, το 22% (40 άτομα) απάντησε «δεν ξέρω / δεν απαντώ», το 20% (35 άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση, το 17% (30 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 5% (9 άτομα) δήλωσε λίγο ικανοποιημένο και το 2% (3 άτομα) δήλωσε ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένο (**Γράφημα 31**). Ειδικότερα, πάρα πολύ ή πολύ ικανοποιημένο δήλωσε το 57,65% των επισκεπτών του ΜΕΤ, το 49,23% των επισκεπτών του Μουσείου Γαρεδάκη και το 35,71% των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 32**).

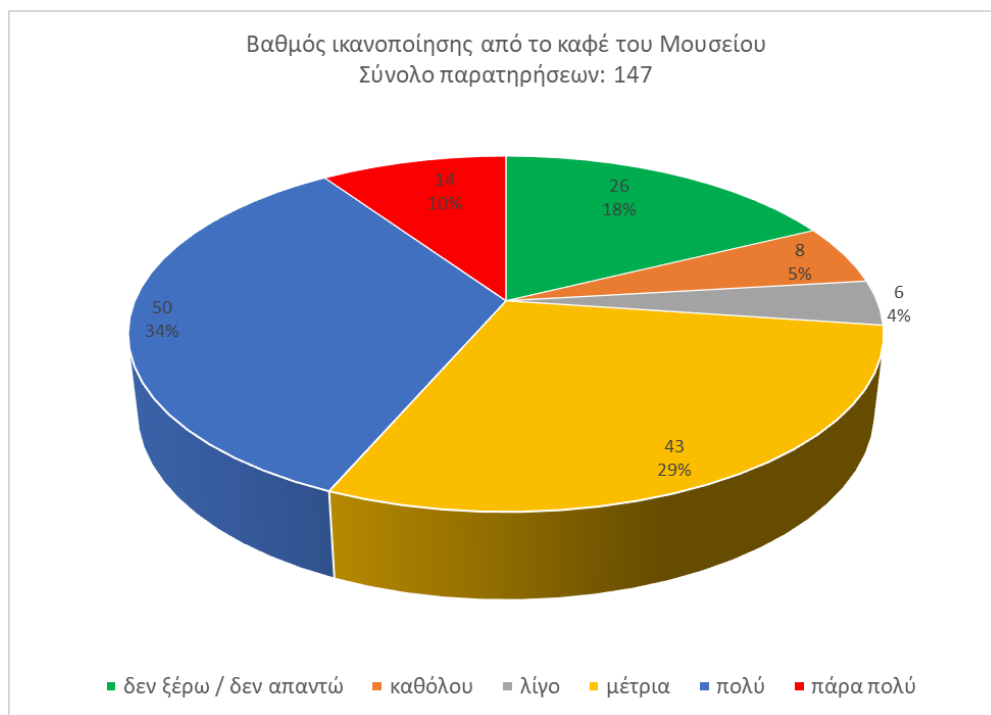
Γράφημα 31. Βαθμός ικανοποίησης από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου

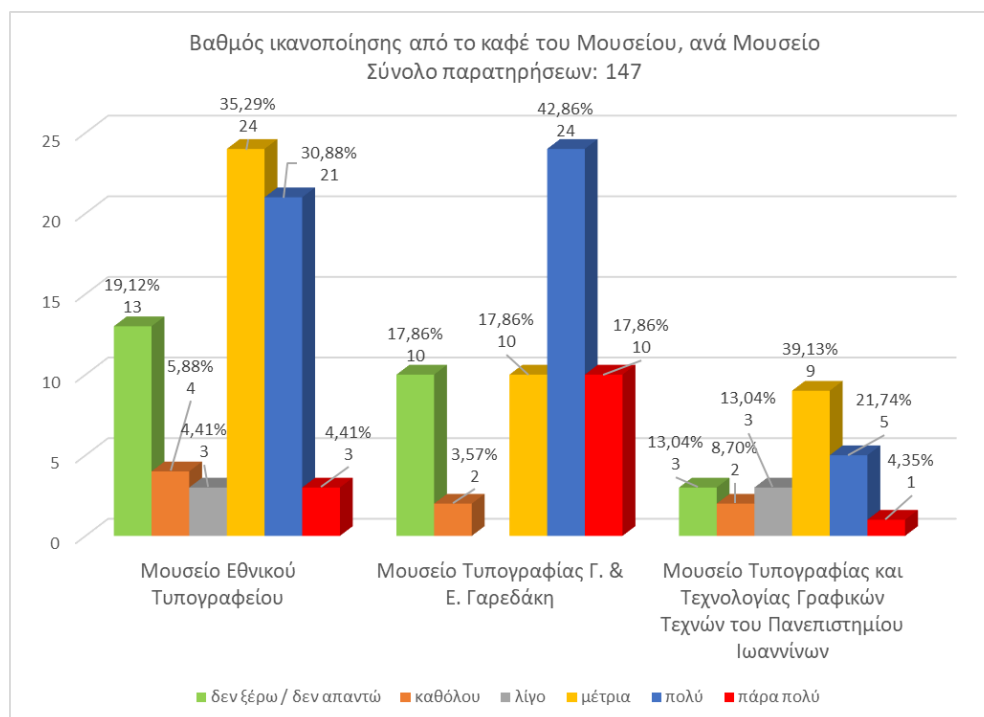
Γράφημα 32. Βαθμός ικανοποίησης από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου, ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στον βαθμό ικανοποίησης των ερωτηθέντων από το καφέ του Μουσείου που επισκέφθηκαν, επί συνόλου 147 παρατηρήσεων, το 34% (50 άτομα) δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, το 29% (43 άτομα) εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση, το 18% (26 άτομα) απάντησε «δεν ξέρω / δεν

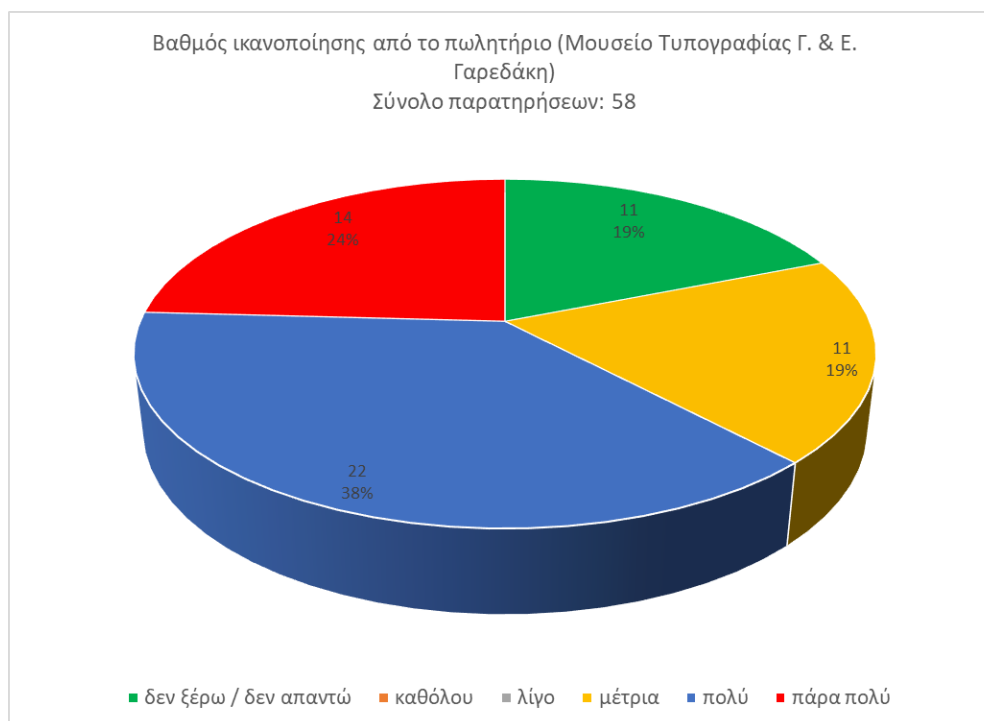
απαντώ», το 10% (14 άτομα) δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 5% (8 άτομα) δήλωσε ότι δεν είναι καθόλου ικανοποιημένο και το 4% (6 άτομα) δήλωσε ότι είναι λίγο ικανοποιημένο (**Γράφημα 33**). Επικρατέστερες απαντήσεις συνιστούν η μέτρια (35,29%) και η πολλή (30,88%) ικανοποίηση για τους επισκέπτες του ΜΕΤ, η πολλή ικανοποίηση (42,86%) για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη και η μέτρια (39,13%) και η πολλή (21,74%) ικανοποίηση για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 34**). Λαμβάνοντας υπόψη ότι πωλητήριο διαθέτει μόνο το Μουσείο Γαρεδάκη, σημειώνεται ότι επί συνόλου 58 παρατηρήσεων, το 38% δήλωσε πολύ ικανοποιημένο, το 24% δήλωσε πάρα πολύ ικανοποιημένο, το 19% εξέφρασε μέτρια ικανοποίηση και το 19% απάντησε «δεν ξέρω / δεν απαντώ» (**Γράφημα 35**).

Γράφημα 33. Βαθμός ικανοποίησης από το καφέ του Μουσείου

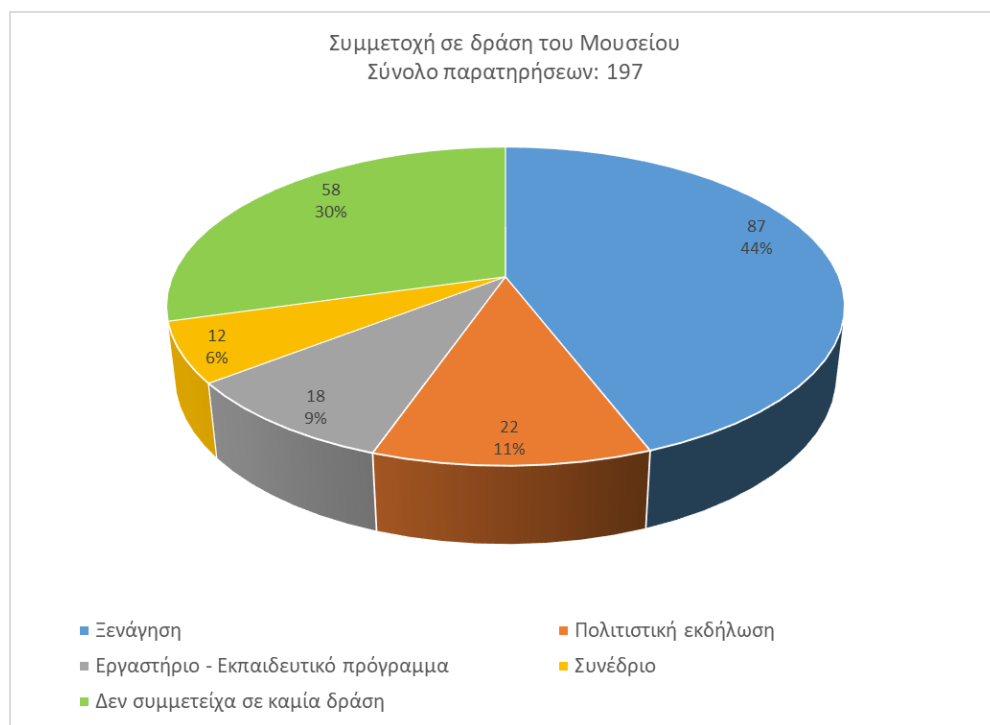
Γράφημα 34. Βαθμός ικανοποίησης από το καφέ του Μουσείου, ανά Μουσείο

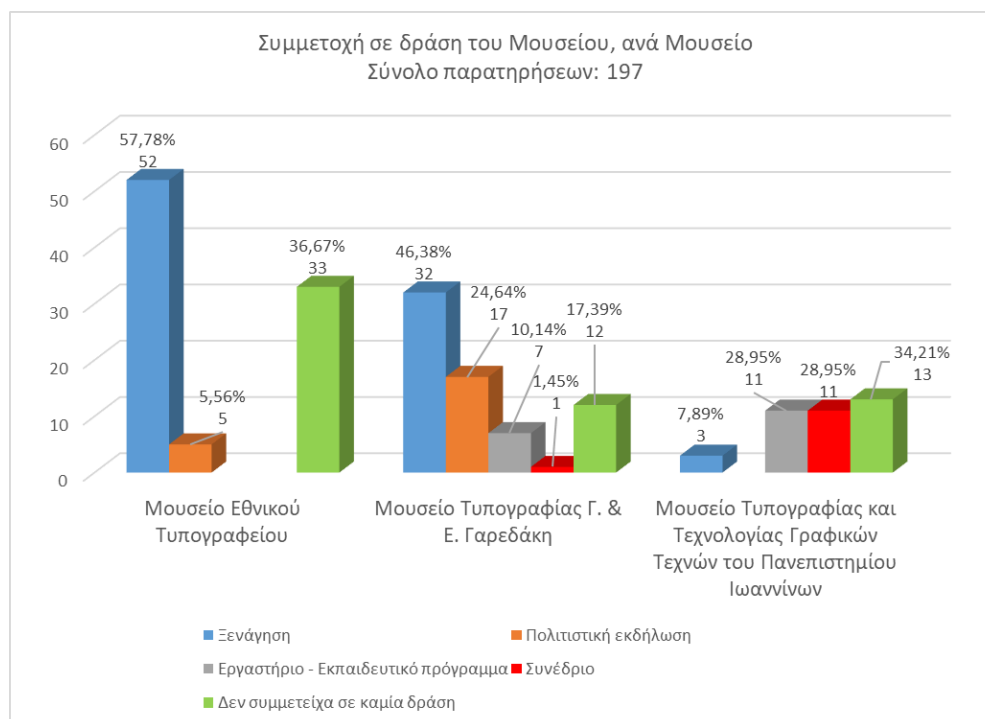
Γράφημα 35. Βαθμός ικανοποίησης από το πωλητήριο (Μουσείο Τυπογραφίας Γ. & Ε. Γαρεδάκη)

Επί του συνόλου των 197 ερωτηθέντων, το 30% (58 άτομα) δεν συμμετείχε σε καμία δράση του Μουσείου που επισκέφθηκε. Το 44% του δείγματος (87 άτομα) συμμετείχε σε ξενάγηση, το 11% (22 άτομα) παρακολούθησε μια πολιτιστική εκδήλωση, το 9% (18 άτομα) συμμετείχε σε

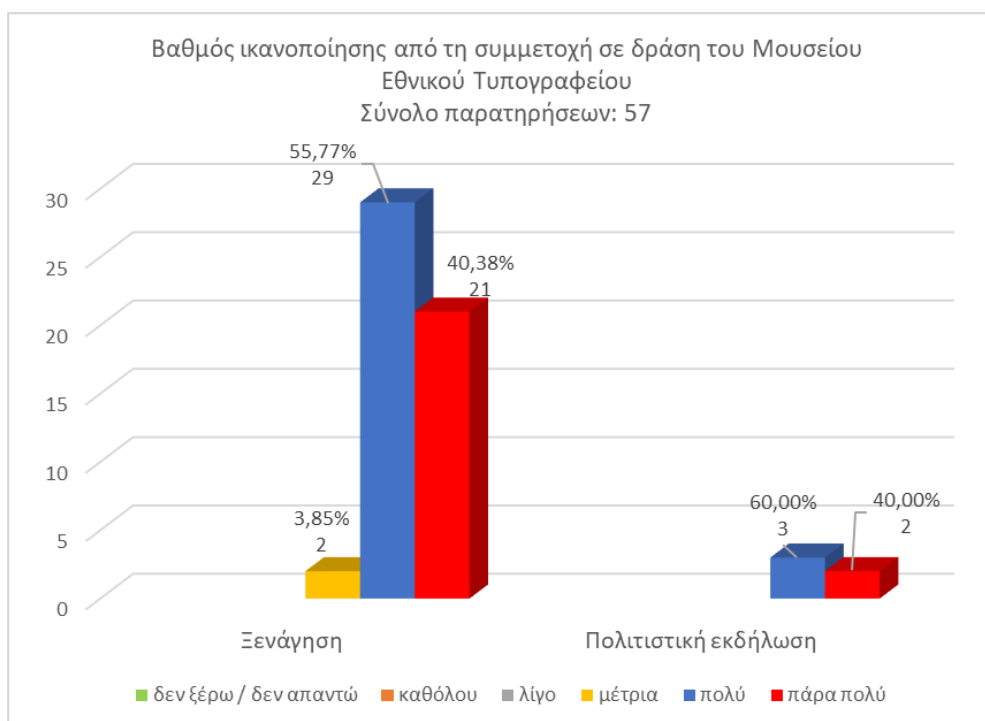
κάποιο εργαστήριο ή εκπαιδευτικό πρόγραμμα και το 6% (12 άτομα) παρακολούθησε ένα Συνέδριο (**Γράφημα 36**). Σημειώνεται ότι η πλειονότητα των επισκεπτών του ΜΕΤ (57,78%) και του Μουσείου Γαρεδάκη (46,38%) συμμετείχαν σε ξενάγηση. Επικρατέστερη απάντηση για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων ήταν η μη συμμετοχή σε κάποια δράση, σε ποσοστό 34,21%, ενώ το 28,95% των επισκεπτών του Μουσείου συμμετείχε σε εργαστήριο ή εκπαιδευτικό πρόγραμμα, με το ίδιο ποσοστό (28,95%) να παρακολουθεί ένα Συνέδριο (**Γράφημα 37**). Όπως αποτυπώνεται στα **Γράφημα 38**, **Γράφημα 39** και **Γράφημα 40**, η συντριπτική πλειονότητα των ερωτηθέντων οι οποίοι συμμετείχαν σε κάποια δράση του Μουσείου που επισκέφθηκαν δήλωσαν ότι έμειναν πολύ ή πάρα πολύ ικανοποιημένοι από τη δράση αυτή. Στα τρία προαναφερθέντα γραφήματα παρουσιάζεται ο βαθμός ικανοποίησης των επισκεπτών από τη συμμετοχή τους στις δράσεις των υπό μελέτη Μουσείων, αναλυτικά ανά Μουσείο.

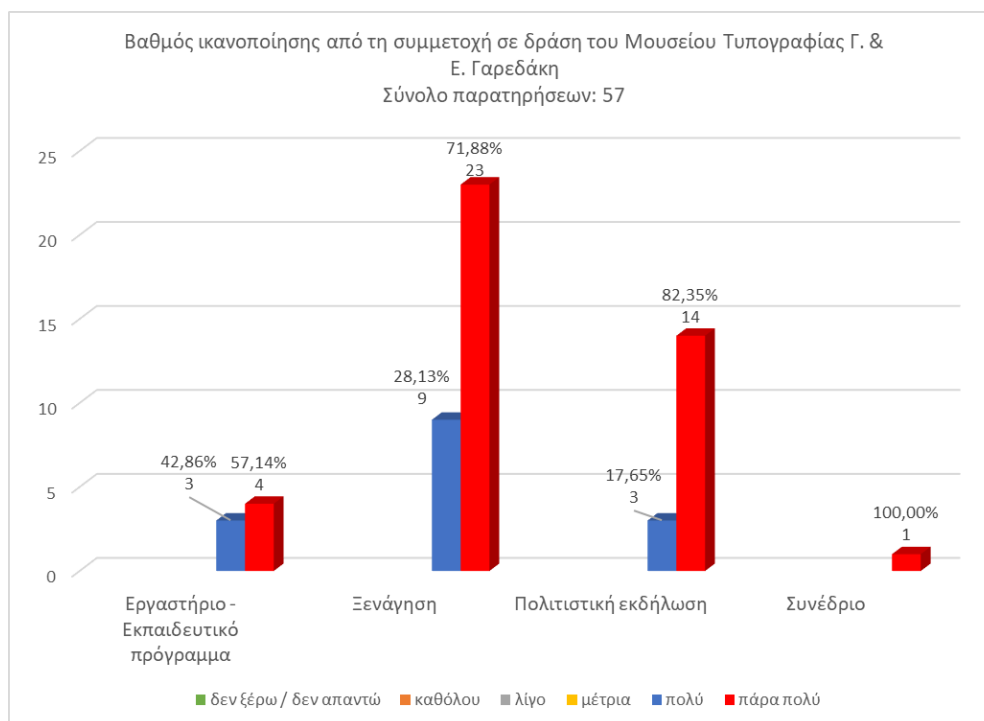
Γράφημα 36. Συμμετοχή σε δράση του Μουσείου

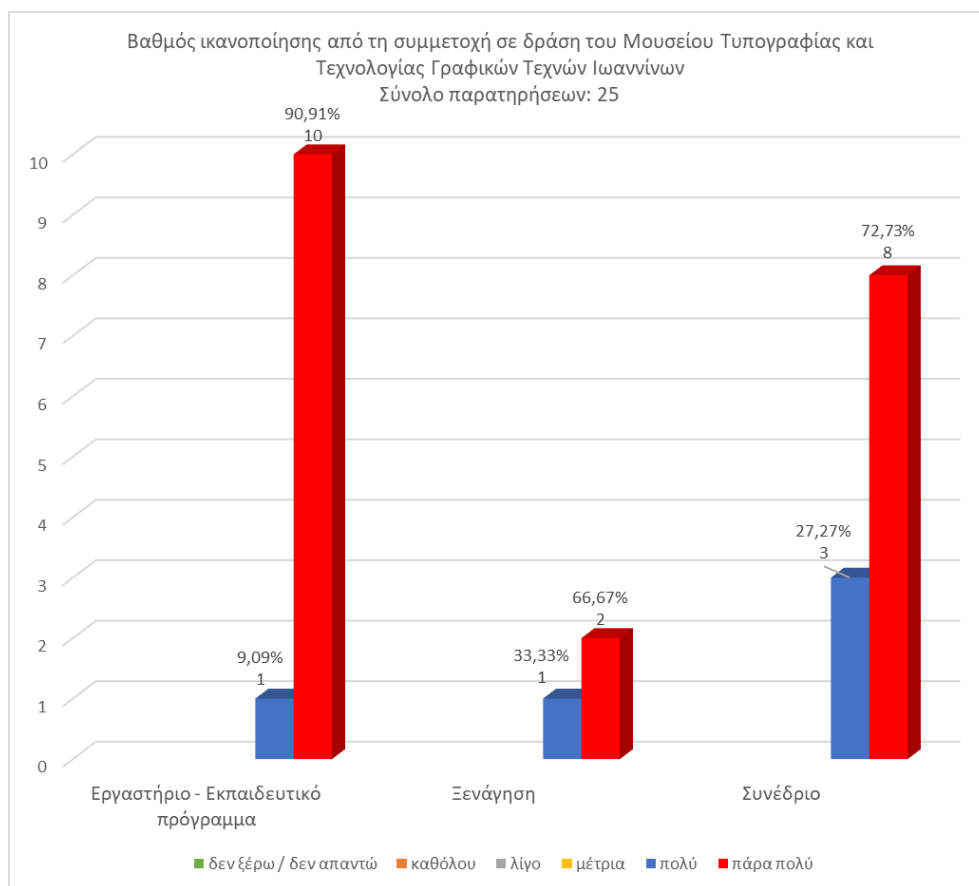
Γράφημα 37. Συμμετοχή σε δράση του Μουσείου, ανά Μουσείο

Γράφημα 38. Βαθμός ικανοποίησης από τη συμμετοχή σε δράση του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου

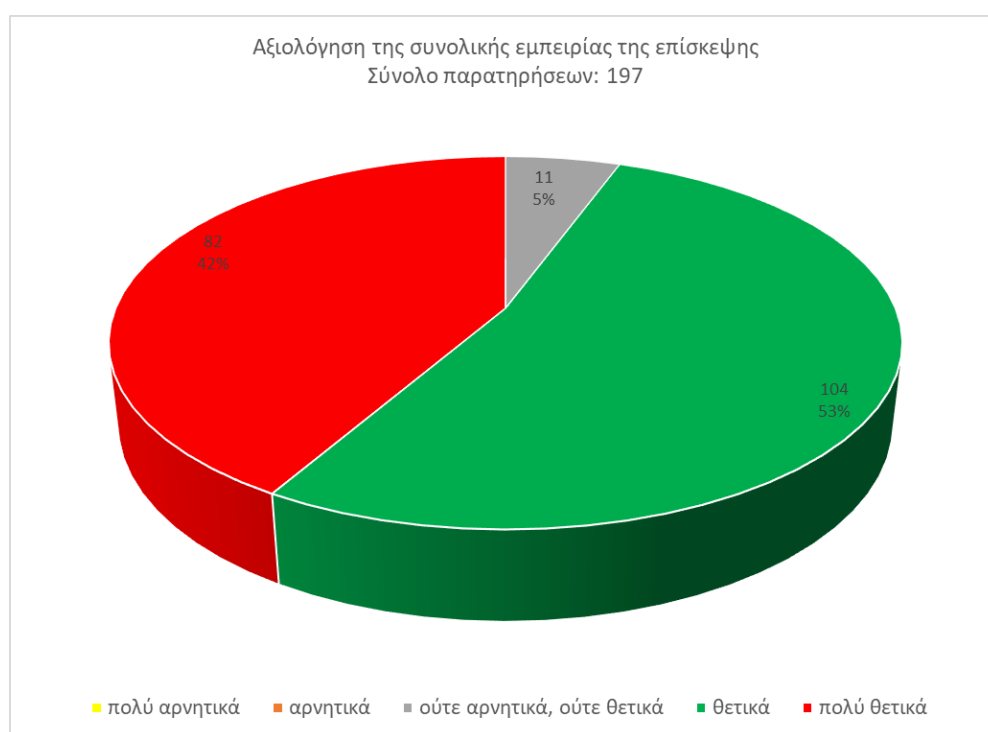

Γράφημα 39. Βαθμός ικανοποίησης από τη συμμετοχή σε δράση του Μουσείου Τυπογραφίας Γ. & Ε. Γαρεδάκη

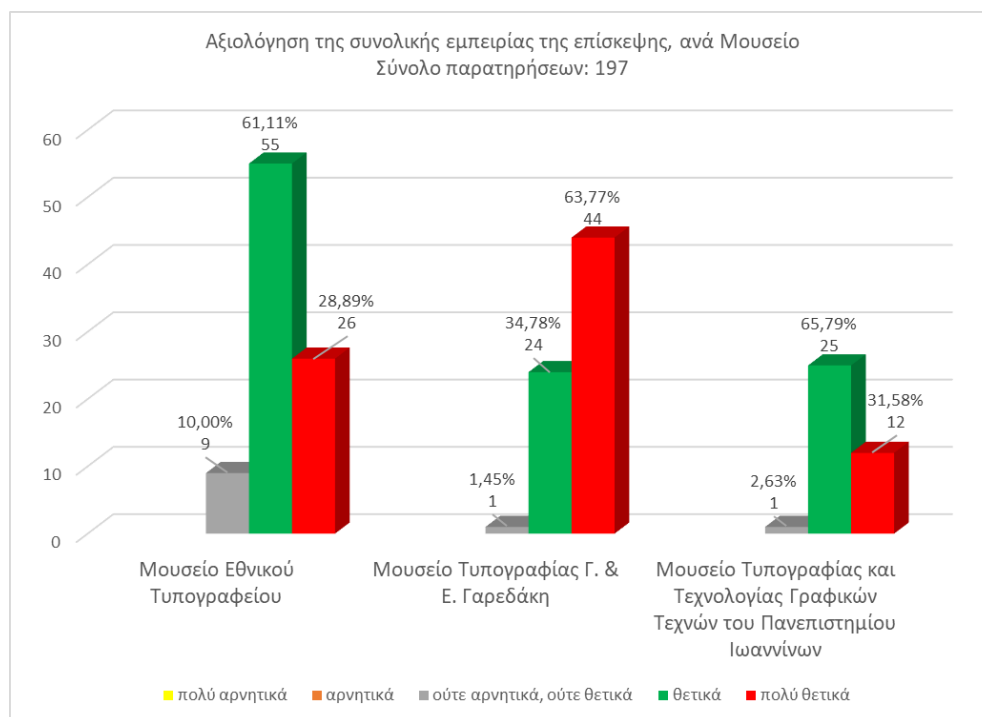

Γράφημα 40. Βαθμός ικανοποίησης από τη συμμετοχή σε δράση του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Η συνολική εμπειρία της επίσκεψης στα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας αποτιμάται ως θετική για το 53% του δείγματος (104 άτομα), ενώ το 42% την αξιολογεί πολύ θετικά (82 άτομα), με ένα 5% (11 άτομα) να μην εκφράζεται ούτε θετικά, ούτε αρνητικά (**Γράφημα 41**). Θετική είναι η αξιολόγηση της συνολικής εμπειρίας της επίσκεψης για την πλειονότητα των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (65,79%) και του ΜΕΤ (61,11%), ενώ οι επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη στην πλειονότητά τους αξιολογούν τη συνολική εμπειρία της επίσκεψης πολύ θετικά (63,77%) (**Γράφημα 42**).

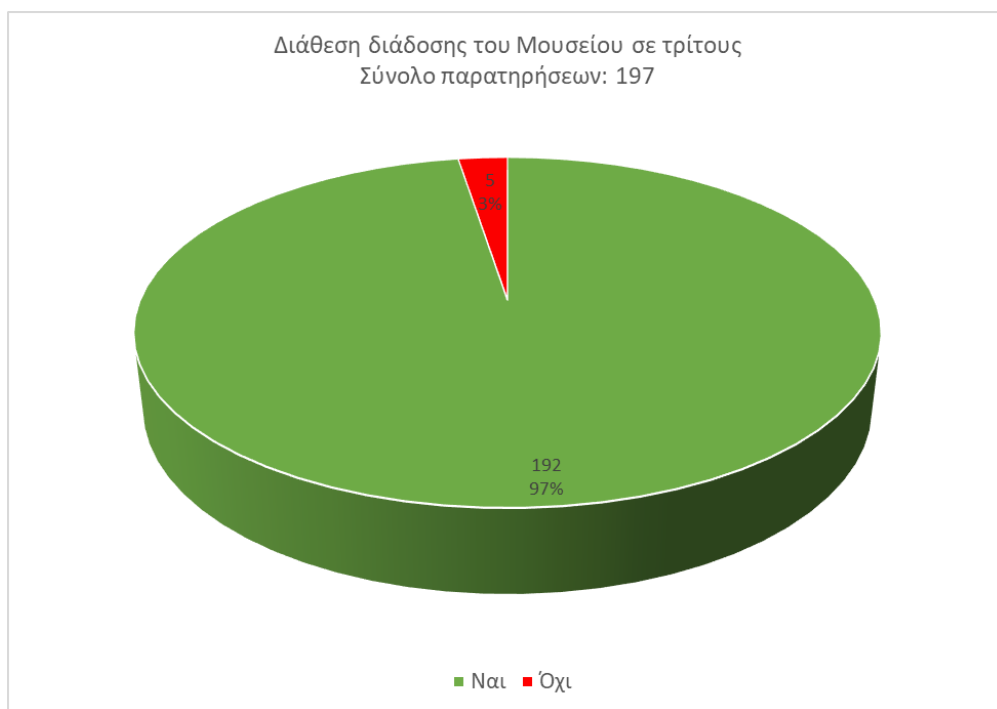

Γράφημα 41. Αξιολόγηση της συνολικής εμπειρίας της επίσκεψης

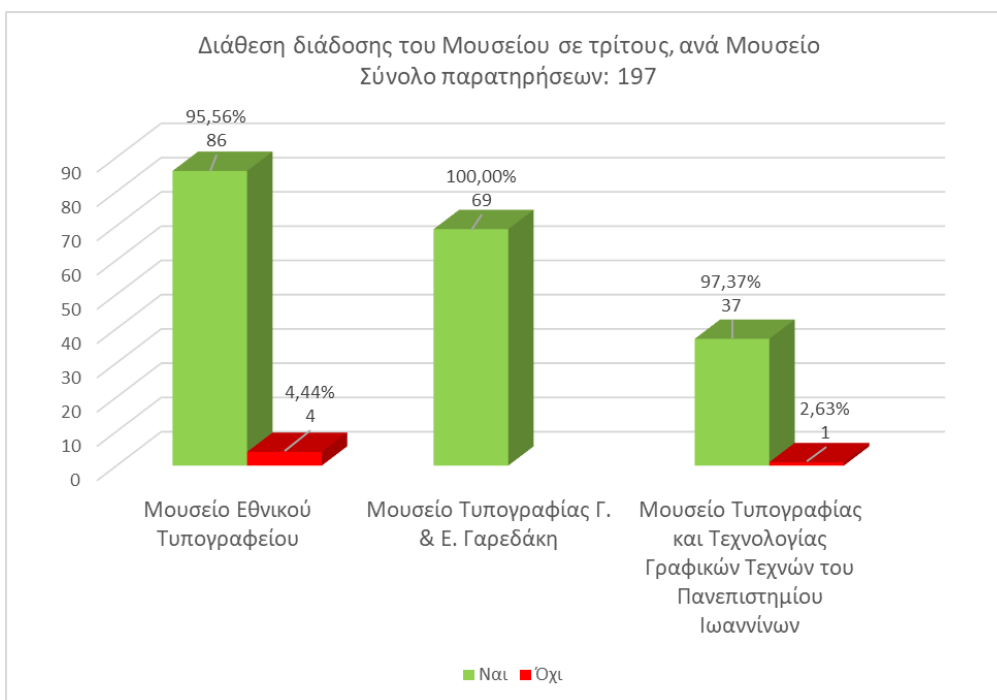

Γράφημα 42. Αξιολόγηση της συνολικής εμπειρίας της επίσκεψης, ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στη διάθεση διάδοσης του Μουσείου σε τρίτους, επισημαίνεται ότι επί του συνόλου των 197 ερωτηθέντων, το 97% (192 άτομα) θα σύστηνε το Μουσείο που επισκέφθηκε σε φίλους, ενώ μόλις ένα 3% (5 άτομα) δεν θα το έπραττε (**Γράφημα 43**). Το ως άνω 3% του δείγματος έχει επισκεφθεί το ΜΕΤ (4 άτομα) και το Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων (1 άτομο) (**Γράφημα 44**).

Γράφημα 43. Διάθεση διάδοσης του Μουσείου σε τρίτους

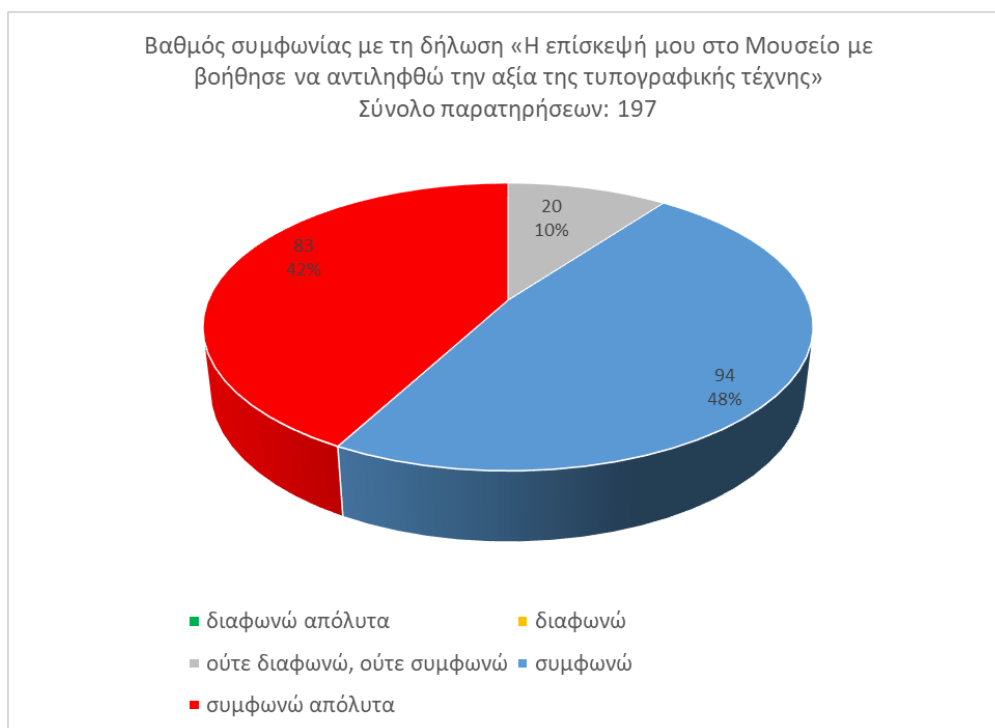

Γράφημα 44. Διάθεση διάδοσης του Μουσείου σε τρίτους, ανά Μουσείο

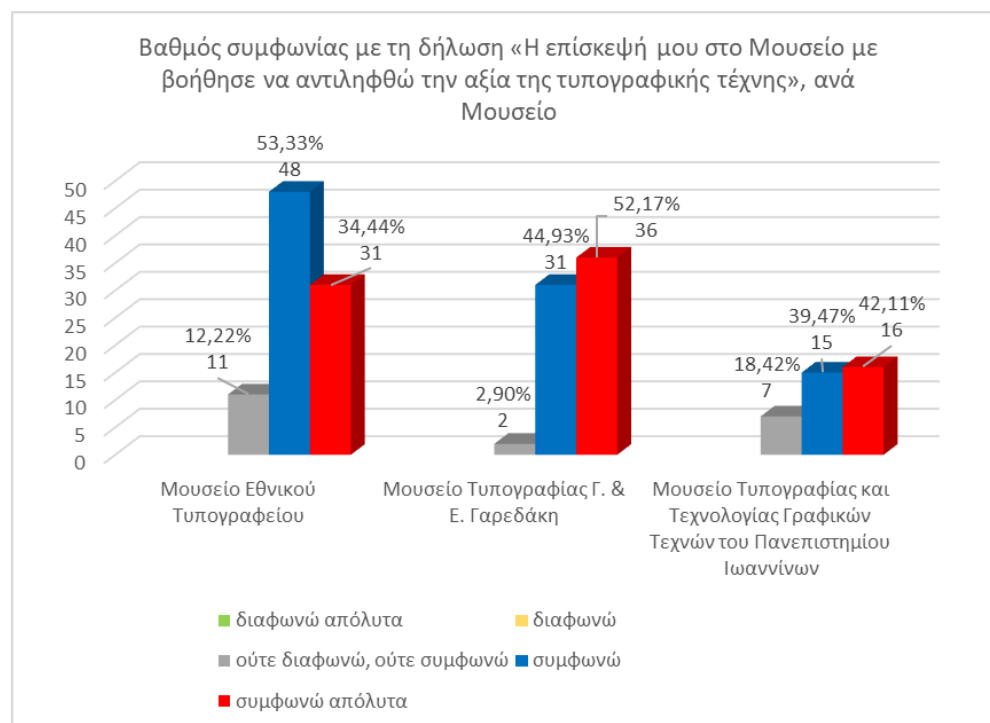
Στην ανοικτού τύπου ερώτηση «Υπάρχει κάτι που θα θέλατε να προσθέσετε για την επίσκεψή σας στο Μουσείο;» δόθηκαν συνολικά 27 αξιοποιήσιμες απαντήσεις, εκ των οποίων οι 13 αφορούσαν στο Μουσείο Γαρεδάκη, οι 8 στο ΜΕΤ και οι 6 στο Μουσείο Τυπογραφίας

Ιωαννίνων. Οι επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη κατά κύριο λόγο εξέφρασαν την άποψη ότι ο χώρος είναι προσεγμένος και προσφέρεται για σχολικές επισκέψεις και ότι το πωλητήριο διαθέτει καλαίσθητα αντικείμενα και σχολίασαν θετικά την αίσθηση φιλοξενίας και την ευγένεια του προσωπικού, τη δυνατότητα εκτύπωσης ενθυμίων, τον Διεθνή Διαγωνισμό Αφίσας για την Τυπογραφία κ.ά. Εκφράστηκε η άποψη ότι το Μουσείο είναι εύκολα προσβάσιμο, ενώ, σύμφωνα με άλλους ερωτώμενους, η θέση του εκτός του κεντρικού ιστού της πόλης των Χανίων και η αδυναμία πρόσβασης με Μέσα Μαζικής Μεταφοράς μπορεί να έχει δυσμενή αντίκτυπο στην επισκεψιμότητά του. Επιπλέον, επισημάνθηκε η ανάγκη μεγαλύτερης προβολής του Μουσείου από τον Δήμο Χανίων. Οι επισκέπτες του MET κατά κύριο λόγο σχολίασαν θετικά την καλή διάθεση του προσωπικού του Μουσείου και την ξενάγηση στην οποία συμμετείχαν και ανέφεραν ότι αποκόμισαν μια πολύ καλή γενική εντύπωση από το Μουσείο. Σε ό,τι αφορά στις προτάσεις βελτίωσης του Μουσείου, κυρίως σημειώθηκε η ανάγκη διεύρυνσης του ωραρίου λειτουργίας του. Σε ό,τι αφορά στο Μουσείο Τυπογραφίας Ιωαννίνων, κατά κύριο λόγο αναφέρθηκε η ανάγκη αναδιάρθρωσης της έκθεσης και της λειτουργίας του, καθώς και η ανάγκη αξιοποίησης του υλικού που βρίσκεται στις αποθήκες του, ενώ σημειώθηκε ότι αξίζει εθνικής και διεθνούς αναγνώρισης.

Η επίσκεψη σε ένα από τα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας συμβάλλει στην κατανόηση της αξίας της τυπογραφικής τέχνης, όπως δήλωσαν οι συμμετέχοντες στην έρευνα κοινού. Ειδικότερα, το 48% (94 άτομα) και το 42% (83 άτομα) του δείγματος δήλωσαν αντίστοιχα ότι συμφωνούν ή συμφωνούν απόλυτα με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της τυπογραφικής τέχνης», με ένα 10% (20 άτομα) να δηλώνει ότι ούτε συμφωνεί, ούτε διαφωνεί με την ως άνω δήλωση (**Γράφημα 45**). Ειδικότερα, οι επισκέπτες του MET κατά κύριο λόγο συμφωνούν (53,33%) ή συμφωνούν απόλυτα (34,44%) με την ως άνω δήλωση, με τα αντίστοιχα ποσοστά να ανέρχονται σε 44,93% και 52,17% για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη και 39,47% και 42,11% για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 46**).

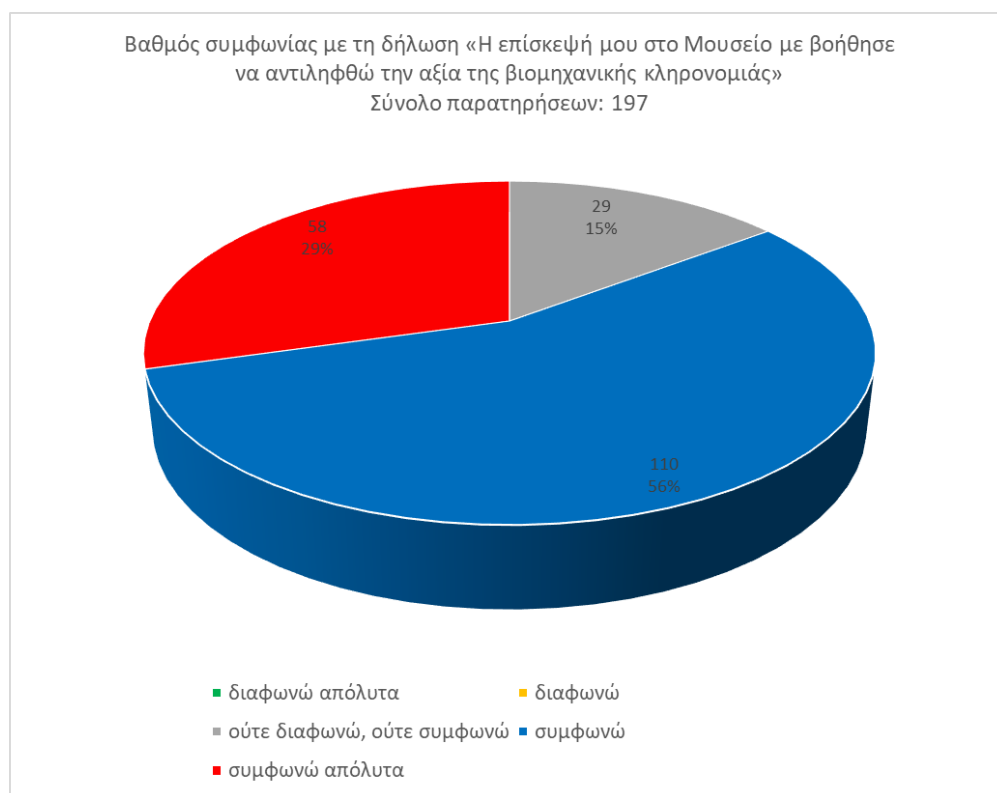

Γράφημα 45. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της τυπογραφικής τέχνης»

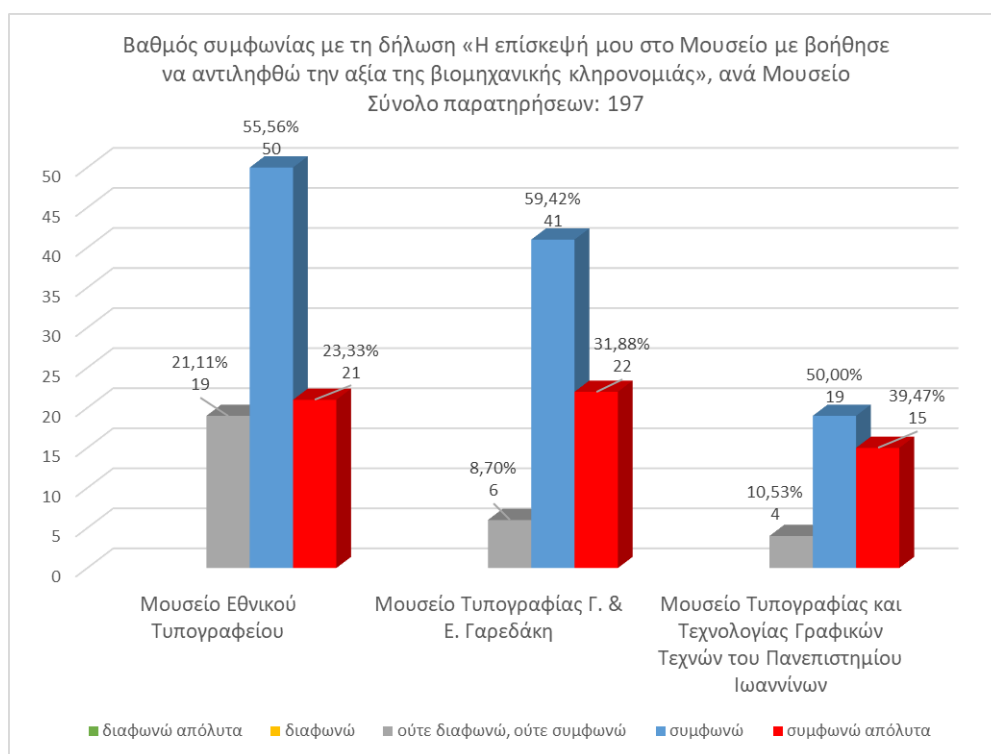

Γράφημα 46. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της τυπογραφικής τέχνης», ανά Μουσείο

Σε ό,τι αφορά στον βαθμό συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς», επισημαίνεται ότι επί του συνόλου των 197 ερωτηθέντων, το 56% (110 άτομα) συμφωνεί, το 29% (58 άτομα) συμφωνεί απόλυτα και το υπολειπόμενο 15% (29 άτομα) ούτε διαφωνεί, ούτε συμφωνεί (**Γράφημα 47**). Ειδικότερα, οι επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη κατά πλειονότητα συμφωνούν (59,42%) ή συμφωνούν απόλυτα (31,88%) με την παραπάνω δήλωση, με τα αντίστοιχα ποσοστά να ανέρχονται σε 55,56% και 23,33% για τους επισκέπτες του ΜΕΤ και 50% και 39,47% για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 48**). Επισημαίνεται ότι σύμφωνα με τους ελέγχους ανεξαρτησίας που διενεργήθηκαν, οι οποίοι αποτυπώνονται στο **Παρ. Β2**, ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος με την ως άνω δήλωση είναι ανεξάρτητος τόσο του φύλου, $\chi^2 (DF = 2, N = 197) = 0.605, p = 0.738961$, όσο της ηλικίας των ερωτηθέντων, $\chi^2 (DF = 8, N = 197) = 9.5099, p = 0.301124$.

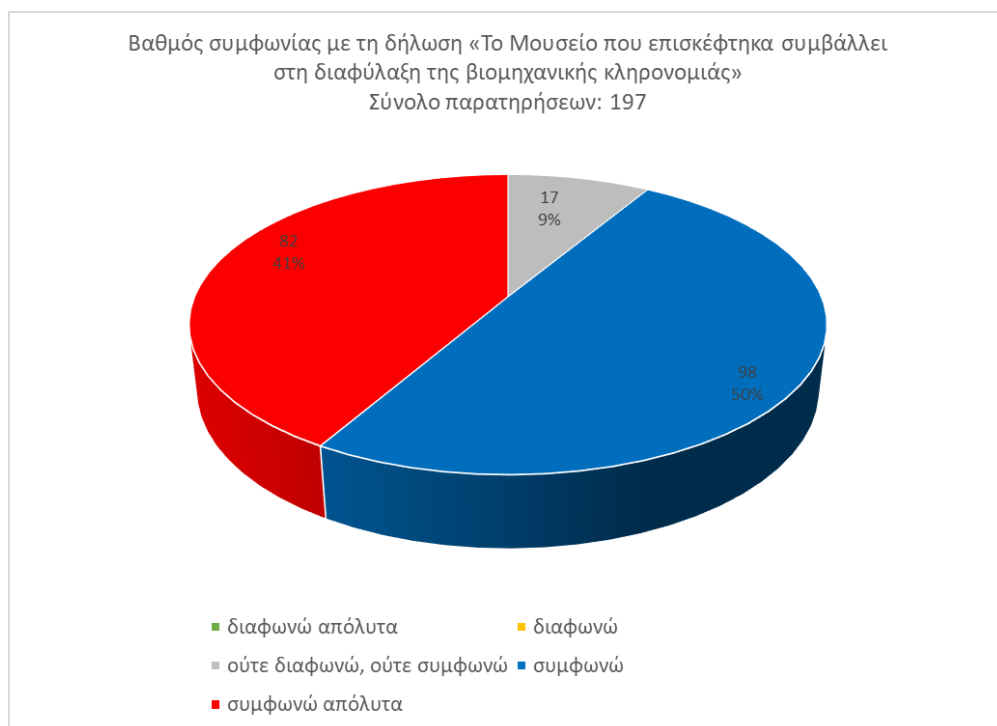

Γράφημα 47. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς»

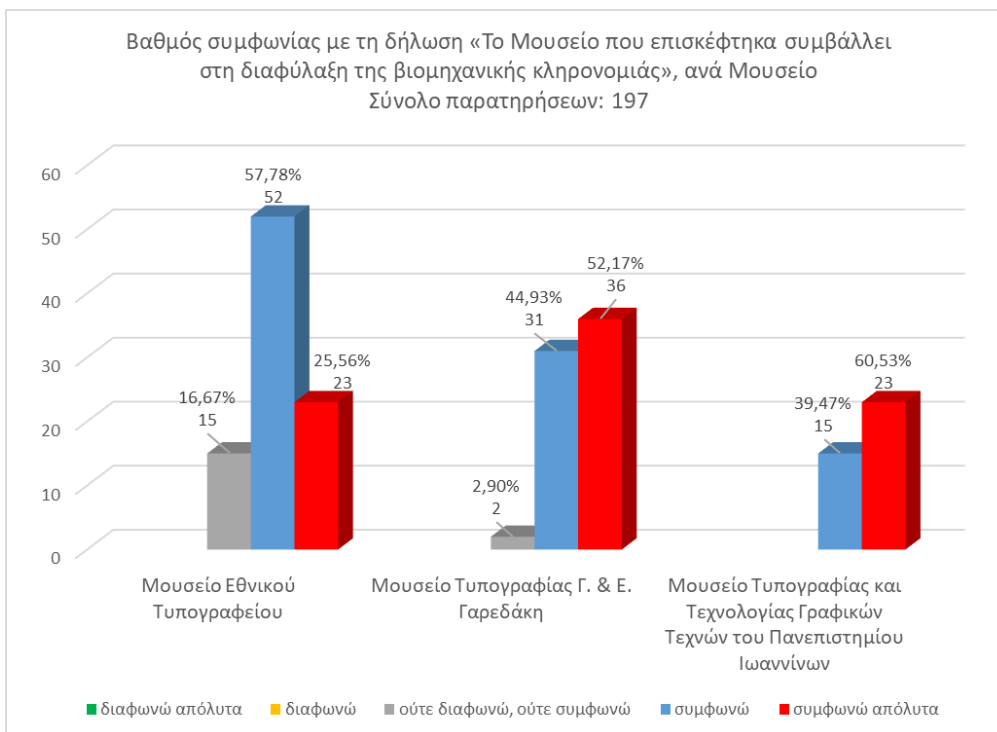

Γράφημα 48. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς», ανά Μουσείο

Η συντριπτική πλειονότητα των ερωτηθέντων θεωρεί ότι το Μουσείο Τυπογραφίας που επισκέφθηκε συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς. Συγκεκριμένα, επί του συνόλου των 197 ερωτηθέντων, το 50% (98 άτομα) συμφωνεί και το 41% (82 άτομα) συμφωνεί απόλυτα με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφθηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς», με το υπολειπόμενο 9% (17 άτομα) να μην εκφράζει ούτε διαφωνία, ούτε συμφωνία με την ως άνω δήλωση (**Γράφημα 49**). Με τη δήλωση αυτή συμφωνεί ή συμφωνεί απόλυτα το 57,78% και 25,56% των επισκεπτών του ΜΕΤ αντίστοιχα, με τα αντίστοιχα ποσοστά να διαμορφώνονται στο 44,93% και 52,17% για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη και στο 39,47% και 60,53% για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (**Γράφημα 50**). Σημειώνεται ότι σύμφωνα με τους ελέγχους ανεξαρτησίας που διενεργήθηκαν, οι οποίοι αποτυπώνονται στο **Παρ. Β2**, ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος με την ως άνω δήλωση είναι ανεξάρτητος τόσο του φύλου, $\chi^2 (DF = 2, N = 197) = 0.9698, p = 0.615755$, όσο της ηλικίας των ερωτηθέντων, $\chi^2 (DF = 8, N = 197) = 11.2036, p = 0.190426$.

Γράφημα 49. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς»

Γράφημα 50. Βαθμός συμφωνίας με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς», ανά Μουσείο

4.5. Ανάλυση SWOT

Στην παρούσα ενότητα επιχειρείται η εφαρμογή μιας ανάλυσης SWOT στα τρία υπό μελέτη Μουσεία: το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη και το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Α. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου

<u>Δυνατά Σημεία</u> ▪ Μοναδικότητα εκθεμάτων ▪ Οργανική / θεσμική σύνδεση με το ΕΤ ▪ Στέγαση σε ιστορικό κτίριο ▪ Κεντρική τοποθεσία, προσβασιμότητα με ΜΜΜ ▪ Πλήρης πρόσβαση σε άτομα με κινητική αναπηρία ▪ Δωρεάν είσοδος, ξεναγήσεις ▪ Καφέ ▪ Σύνδεση τυπογραφίας και σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας ▪ Συνεργασία με φορείς και μουσεία ▪ Ιστοσελίδα ▪ Έντυπος / ηλεκτρονικός κατάλογος	<u>Αδυναμίες</u> ▪ Διοικητικοί και οικονομικοί περιορισμοί ▪ Περιορισμένο ωράριο λειτουργίας ▪ Έλλειψη προσωπικού ▪ Έλλειψη επαρκούς διαθέσιμου χώρου ▪ Δεν διαθέτει πωλητήριο ▪ Περιορισμένες δράσεις ▪ Δεν προσφέρει εκπαιδευτικά προγράμματα ▪ Η ιστοσελίδα και το εποπτικό υλικό του Μουσείου δεν είναι δίγλωσσα ▪ Ανενεργά μέσα κοινωνικής δικτύωσης
<u>Ευκαιρίες</u> ▪ Αναβάθμιση ψηφιακής παρουσίας ▪ Σύμπραξη και συνέργειες με τα υπόλοιπα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας ▪ Δικτύωση με φορείς και συμμετοχή σε δίκτυα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο ▪ Αξιοποίηση τουριστικής δυναμικής της Αθήνας, κατά τη μετα-COVID εποχή	<u>Απειλές</u> ▪ Πανδημία COVID-19 ▪ Οικονομική κρίση ▪ Ανταγωνιστικό περιβάλλον λόγω μεγάλης προσφοράς πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών στον αστικό ιστό της Αθήνας

Πίνακας 2. Ανάλυση SWOT Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου

Σε ό,τι αφορά στα δυνατά σημεία του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου, καταρχάς αναφέρεται η μοναδικότητα των εκθεμάτων του, τα οποία δεν αποτυπώνουν μόνο την ιστορία και εξέλιξη της δημόσιας τυπογραφίας, αλλά και την ιστορία της εργασίας, την ιστορία της διοίκησης,

καθώς και την πολιτική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας εν γένει (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 33). Το ΜΕΤ ανήκει στην κατηγορία των θεματικών, τεχνολογικών μουσείων που είναι μουσεία του εαυτού τους. Η οργανική και θεσμική σύνδεση του Μουσείου με το Εθνικό Τυπογραφείο αξιολογείται ως δυνατό σημείο με πολλαπλά οφέλη. Ενδεικτικά αναφέρεται η δυνατότητα των επισκεπτών του ΜΕΤ να περιηγηθούν στη σύγχρονη παραγωγική μονάδα του ΕΤ, αποκτώντας έτσι μια πληρέστερη εποπτική εικόνα της γραμμής παραγωγής των εκτυπωτικών προϊόντων. Το Μουσείο στεγάζεται στο ιστορικό κτίριο του ΕΤ, ένα από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής της Αθήνας (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 53). Το κτίριο αυτό βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της Αθήνας και είναι εύκολα προσβάσιμο με τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς. Επιπλέον, τόσο οι εγκαταστάσεις του ΜΕΤ όσο και το οικοδόμημα συνολικά είναι πλήρως προσβάσιμα σε άτομα με κινητική αναπηρία. Η είσοδος του κοινού στο Μουσείο και οι ξεναγήσεις είναι δωρεάν, ενώ οι επισκέπτες του ΜΕΤ εξυπηρετούνται από το καφέ του ΕΤ. Δυνατό σημείο αποτελεί το γεγονός ότι, μέσω της πραγματοποίησης εικαστικών εκθέσεων στους χώρους του ΕΤ, η τυπογραφία συνδιαλέγεται με τη σύγχρονη καλλιτεχνική δημιουργία. Η συνεργασία του ΜΕΤ με το ΥΠΠΟΑ αποδείχθηκε επωφελής, τόσο μέσω του χαρακτηρισμού ως μνημείων εκατόν δεκαεφτά (117) αντικειμένων του ιστορικού κινητού εξοπλισμού του ΕΤ, όσο και μέσω της επιστημονικής συμβολής του ΥΠΠΟΑ στη δημιουργία του Μουσείου, ενώ αντίστοιχη συνεργασία δύναται να προκύψει εκ νέου σε μελλοντικό χρόνο. Ακόμη, το ΜΕΤ έχει αναπτύξει συνεργασία με πλήθος ελληνικών φορέων και μουσείων. Το Μουσείο έχει ιστοσελίδα, η οποία βρίσκεται στον ίδιο δικτυακό τόπο με το Εθνικό Τυπογραφείο, γεγονός που ενισχύει την προβολή του Μουσείου στους επισκέπτες του ιστότοπου του ΕΤ. Η ύπαρξη έντυπου καταλόγου του ΜΕΤ, ο οποίος διατίθεται και σε ηλεκτρονική μορφή, αξιολογείται, επίσης, ως δυνατό σημείο του Μουσείου.

Ως αδυναμία αναγνωρίζονται οι διοικητικοί και οικονομικοί περιορισμοί που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία του ΜΕΤ, σε συνάφεια με το θεσμικό του πλαίσιο, ως υπηρεσιακής μονάδας επιπέδου Τμήματος, υπαγόμενης στη Διεύθυνση Ανθρώπινου Δυναμικού Δημόσιας Υπηρεσίας. Το Μουσείο έχει περιορισμένο ωράριο λειτουργίας, καθώς είναι ανοιχτό στο κοινό κάθε Τετάρτη και ώρες 10:00 - 13:00. Εντούτοις, είναι σημαντικό ότι ομαδικές ξεναγήσεις πραγματοποιούνται και άλλες ημέρες, κατόπιν συνεννόησης. Ως αδυναμίες αξιολογούνται η έλλειψη προσωπικού, η έλλειψη επαρκούς διαθέσιμου χώρου, η απουσία πωλητηρίου, καθώς και οι περιορισμένες

δράσεις εξωστρέφειας, όπως είναι η διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων, ή η δικτύωση με φορείς ευρωπαϊκής ή διεθνούς εμβέλειας. Το Μουσείο δεν προσφέρει ακόμη εκπαιδευτικά προγράμματα, καθώς ο σχεδιασμός τους διακόπηκε λόγω της πανδημίας COVID-19. Η απουσία δίγλωσσης ιστοσελίδας και εποπτικών μέσων του Μουσείου λειτουργεί ανασταλτικά στην προσέλκυση ξενόγλωσσου κοινού. Ακόμη, ως αδυναμία αναγνωρίζεται η μη ανανέωση της ιστοσελίδας του Μουσείου, τα ανενεργά μέσα κοινωνικής δικτύωσης και εν γένει η μη διατήρηση ανοιχτών διαύλων επικοινωνίας με το κοινό μέσω της αξιοποίησης νέων τεχνολογιών και ψηφιακών μέσων, ιδίως την περίοδο της πανδημίας COVID-19, κατά την οποία η πολιτιστική ζωή μεταφέρθηκε στο διαδίκτυο (Χατζηνικολάου, 2020, 1).

Ως ευκαιρία που μπορεί να αξιοποιηθεί από το MET αναφέρεται η δυνατότητα χρήσης των ως άνω νέων τεχνολογιών, με στόχο την παροχή ψηφιακών υπηρεσιών στο κοινό του Μουσείου. Ως ευκαιρία αναγνωρίζεται, επίσης, η δυνατότητα ανάπτυξης συνεργειών με τα υπόλοιπα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας, σε τομείς όπως οι περιοδικές εκθέσεις, η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η επιστημονική έρευνα, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας και καλών πρακτικών, οι κοινές δράσεις προβολής κ.ά. Επιπλέον, ευκαιρία αποτελεί η σύμπραξη του Μουσείου με φορείς και η συμμετοχή σε δίκτυα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η δικτύωση αυτή μπορεί να αποφέρει σημαντικά οφέλη, όπως είναι η προβολή του Μουσείου σε ένα ευρύτερο κοινό, η συμμετοχή του σε ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησης, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας και καλών πρακτικών κ.ά. Μελλοντική ευκαιρία αποτελεί η αξιοποίηση της τουριστικής δυναμικής της Αθήνας, στη μετα-COVID εποχή, καθώς η πρωτεύουσα σταδιακά αποβάλλει τη μονοδιάστατη εικόνα της ως προορισμού αρχαίας πολιτιστικής κληρονομιάς και προβάλλεται συστηματικά ως ένας πολυδιάστατος προορισμός, ο οποίος μπορεί να προσφέρει ένα μεγάλο εύρος πολιτιστικών δραστηριοτήτων (Sarantakou & Xenitellis, 2019, 123).

Ως βασική απειλή αναγνωρίζεται η πανδημία COVID-19, η οποία είχε σοβαρές οικονομικές επιπτώσεις, μεταξύ άλλων και για τα Μουσεία (ΕΛΣΤΑΤ, 2020, 1· NEMO, 2021, 3), αλλά και η συνεπαγόμενη γενικότερη οικονομική κρίση. Εξάλλου, απειλή θεωρείται το ανταγωνιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λειτουργεί το Μουσείο, λόγω της μεγάλης προσφοράς πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών στον αστικό ιστό της Αθήνας.

Β. Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη

<u>Δυνατά Σημεία</u> ▪ Μοναδικότητα εκθεμάτων ▪ Ανάδειξη στοιχείων τοπικής ιστορίας ▪ Σύνδεση εκθεμάτων με το κτίριο ▪ Σύνδεση με την εφημερίδα <i>Χανιώτικα νέα</i> ▪ Σύνδεση με την τοπική κοινωνία ▪ Εκπαιδευτικά προγράμματα, ξεναγήσεις ▪ Κέντρο πολιτισμού και γραμμάτων ▪ Σύνδεση συλλογών με την καλλιτεχνική δημιουργία και τις σύγχρονες γραφικές τέχνες ▪ Εύκολη πρόσβαση για ΑμεΑ στο μεγαλύτερο μέρος του Μουσείου ▪ Διαθέτει αμφιθέατρο, καφέ, πωλητήριο ▪ Χαμηλή τιμή εισιτηρίου ▪ Μέλος ΑΕΡΜ, ΙΑΡΜ, ΕΡΙΗ ▪ Δίγλωση ιστοσελίδα και εποπτικό υλικό ▪ Αξιοποίηση τεχνολογίας ▪ Ενεργή παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης	<u>Αδυναμίες</u> ▪ Δυσκολία πρόσβασης στο Μουσείο ▪ Δυσκολία πρόσβασης με ΜΜΜ ▪ Το Μουσείο είναι ανοιχτό μόνο ένα απόγευμα την εβδομάδα, το Σάββατο είναι κλειστό ▪ Ανεπαρκής στελέχωση από εξειδικευμένο προσωπικό
<u>Ευκαιρίες</u> ▪ Αναβάθμιση ψηφιακής παρουσίας ▪ Σύμπραξη και συνέργειες με τα υπόλοιπα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας ▪ Αξιοποίηση δικτύωσης και ανάπτυξη συνεργασιών σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο ▪ Αξιοποίηση τουριστικής δυναμικής της Κρήτης, κατά τη μετα-COVID εποχή	<u>Απειλές</u> ▪ Πανδημία COVID-19 ▪ Οικονομική κρίση

Πίνακας 3. Ανάλυση SWOT Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη

Βασικό δυνατό σημείο του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη είναι η μοναδικότητα των εκθεμάτων του, τα οποία προσφέρουν στους επισκέπτες μια ολοκληρωμένη

εικόνα της εξέλιξης της τυπογραφίας. Η συλλογή αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, στοιχεία της τοπικής ιστορίας της Κρήτης, ιδίως μέσα από τα εκθέματα που παρουσιάζονται στην Αίθουσα Κώστα Τζωρτζάκη. Σημαντική είναι η σύνδεση της μουσειακής συλλογής με το κτίριο, καθώς στη Β' πτέρυγα του Μουσείου στεγάζονταν έως το 2008 οι εκτυπωτικές εγκαταστάσεις της εφημερίδας των *Χανιώτικων νέων*. Η οργανική σύνδεση του Μουσείου με την ως άνω εφημερίδα αποτελεί δυνατό σημείο· το ιστορικό ίδρυσης του Μουσείου είναι άρρηκτα συνυφασμένο με την εφημερίδα, καθώς το Μουσείο ξεκίνησε ως ιδιωτική συλλογή του ιδρυτή των *Χανιώτικων νέων*, κ. Γιάννη Γαρεδάκη. Σήμερα η εφημερίδα είναι χορηγός του Μουσείου και λειτουργεί υποστηρικτικά στις δράσεις του. Παράλληλα, το Μουσείο έχει αναπτύξει σχέσεις με την τοπική κοινωνία. Πραγματοποιεί εκπαιδευτικά προγράμματα και ξεναγήσεις και λειτουργεί ως κέντρο πολιτισμού και γραμμάτων, διοργανώνοντας πλήθος πολιτιστικών εκδηλώσεων, σε συνεργασία και με άλλους φορείς. Το Μουσείο συμβάλλει στη σύνδεση της παραδοσιακής τυπογραφίας με την καλλιτεχνική δημιουργία και τις σύγχρονες γραφικές τέχνες, τόσο μέσω των μόνιμων εκθέσεων του Αντώνη Παπαντωνόπουλου, όσο και μέσω της διοργάνωσης Διεθνούς Διαγωνισμού Αφίσας για την Τυπογραφία. Στα δυνατά σημεία του Μουσείου συγκαταλέγεται η εύκολη πρόσβαση των ΑμεΑ στο μεγαλύτερο μέρος του, ενώ οι εγκαταστάσεις του περιλαμβάνουν αμφιθέατρο, καφέ και πωλητήριο. Η τιμή του εισιτηρίου αξιολογείται ως χαμηλή, ενώ προσφέρεται μειωμένη ή δωρεάν είσοδος σε ειδικές ομάδες κοινού. Η εξωστρέφεια του Μουσείου αντανακλάται στο γεγονός ότι είναι μέλος του Συνδέσμου Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας - ΑΕΡΜ, του Διεθνούς Συνδέσμου Μουσείων Τυπογραφίας - ΙΑΡΜ και της Ευρωπαϊκής Διαδρομής Βιομηχανικής Κληρονομιάς του Συμβουλίου της Ευρώπης - ΕΡΙΗ. Η ιστοσελίδα και το εποπτικό υλικό του Μουσείου είναι δίγλωσσα, γεγονός που συμβάλλει στην προσέλκυση ξενόγλωσσων επισκεπτών και τουριστών. Επιπλέον, το Μουσείο αξιοποιεί τις νέες τεχνολογίες· ενδεικτικά αναφέρεται ότι παρέχει εικονική περιήγηση στους χώρους του μέσω της ιστοσελίδας του και ότι διατηρεί ενεργή παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Βασική αδυναμία του Μουσείου είναι η θέση του, εκτός του κέντρου της πόλης των Χανίων, στο Βιοτεχνικό Πάρκο Σούδας, η οποία δυσκολεύει την πρόσβαση του κοινού. Το Μουσείο είναι προσβάσιμο μόνο με ιδιωτικά μέσα μεταφοράς, καθώς η πλησιέστερη στάση του αστικού

λεωφορείου απέχει 1,5 χλμ.¹⁸⁷. Οι εγκαταστάσεις του Μουσείου δεν είναι πλήρως προσβάσιμες σε ΑμεΑ. Ως αδυναμία αξιολογείται το γεγονός ότι το Μουσείο λειτουργεί κατά κύριο λόγο τα πρωινά· ανοιχτό είναι μόνο ένα απόγευμα την εβδομάδα, κάθε Παρασκευή, ενώ το Σάββατο είναι κλειστό. Εντούτοις, σχολικές και ομαδικές επισκέψεις πραγματοποιούνται και εκτός του ωραρίου λειτουργίας του Μουσείου, με ραντεβού. Επιπλέον, το Μουσείο δεν στελεχώνεται επαρκώς από εξειδικευμένο προσωπικό.

Ως ευκαιρία που μπορεί να αξιοποιηθεί από το Μουσείο αναφέρεται η χρήση των νέων τεχνολογιών για τον εμπλουτισμό των ψηφιακών υπηρεσιών που προσφέρονται στο κοινό, σύμφωνα και με τους στόχους του Μουσείου (Παρ. Α3). Ευκαιρία συνιστά, επίσης, η ανάπτυξη συνεργειών με τα υπόλοιπα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας, σε τομείς όπως αυτοί που αναφέρθηκαν παραπάνω. Επιπλέον, ευκαιρία αποτελεί η περαιτέρω αξιοποίηση της δικτύωσης του Μουσείου, καθώς και η ανάπτυξη συνεργασιών με φορείς σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, με στόχο την ευρύτερη προβολή του, τη συμμετοχή σε ευρωπαϊκά προγράμματα χρηματοδότησης κ.ά. Μελλοντική ευκαιρία αποτελεί η αξιοποίηση της τουριστικής δυναμικής της Κρήτης, στη μετα-COVID εποχή. Ως βασικές απειλές για το Μουσείο αναγνωρίζονται η πανδημία COVID-19 και η συνεπαγόμενη οικονομική κρίση, σε συνάφεια και με τις επιπτώσεις της πανδημίας στον εσωτερικό και εξωτερικό τουρισμό.

¹⁸⁷ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Γ. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

<u>Δυνατά Σημεία</u> ▪ Μοναδικότητα εκθεμάτων ▪ Εκθέματα γραφικών τεχνών ▪ Εθνικό βεληνεκές συλλογής, αλλά και ανάδειξη στοιχείων τοπικής ιστορίας ▪ Άμεση πρόσβαση και σύνδεση με τη φοιτητική / ακαδημαϊκή κοινότητα ▪ Σύνδεση με την τοπική κοινωνία ▪ Δωρεάν είσοδος και ξεναγήσεις ▪ Συνέδριο, θερινά εργαστήρια, ημερίδες ▪ Σύλλογος Φίλων του Μουσείου ▪ Συνεργασία με HELGRAMED, FESPA HELLAS ▪ Συμμετοχή στο UNIVERSEUM	<u>Αδυναμίες</u> ▪ Έλλειψη οικονομικών πόρων ▪ Έλλειψη μόνιμου και εξειδικευμένου προσωπικού ▪ Δεν υπάρχει σταθερό ωράριο λειτουργίας ▪ Θέση Μουσείου εκτός κέντρου πόλης Ιωαννίνων ▪ Εκθεσιακός χώρος ▪ Δεν προσφέρει εκπαιδευτικά προγράμματα ▪ Περιορισμένες δράσεις ▪ Η ιστοσελίδα δεν επικαιροποιείται ▪ Περιορισμένη παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης
<u>Ευκαιρίες</u> ▪ Τεχνική μελέτη αναμόρφωσης κτιριακών υποδομών ▪ Αναβάθμιση ψηφιακής παρουσίας ▪ Σύμπραξη και συνέργειες με τα υπόλοιπα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας ▪ Δικτύωση με φορείς και συμμετοχή σε δίκτυα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο ▪ Αξιοποίηση τουριστικής δυναμικής Ιωαννίνων, κατά τη μετα-COVID εποχή	<u>Απειλές</u> ▪ Πανδημία COVID-19 ▪ Οικονομική κρίση

Πίνακας 4. Ανάλυση SWOT Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βασικό δυνατό σημείο του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων αποτελεί η μοναδικότητα των εκθεμάτων του από πλευράς μεγέθους, σπανιότητας και ποιοτικής αξίας της συλλογής. Η συλλογή δεν περιλαμβάνει μόνο αμιγώς τυπογραφικά μηχανήματα, αλλά ποικίλα αντικείμενα που αντανakλούν τον προηγούμενο τεχνολογικό πολιτισμό του γραπτού λόγου. Η συλλογή έχει εθνικό βεληνεκές, με εκθέματα προερχόμενα από την Αθήνα, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, το Άργος, τη Λευκάδα, την Κέρκυρα και την Ήπειρο και παράλληλα αναδεικνύει στοιχεία της τοπικής ιστορίας των Ιωαννίνων. Η θέση του Μουσείου στην Πανεπιστημιούπολη Δουρούτης διευκολύνει την πρόσβαση της

φοιτητικής και ακαδημαϊκής κοινότητας. Η οργανική σύνδεση του Μουσείου με τις ως άνω κοινότητες αξιολογείται ως δυνατό σημείο, λαμβάνοντας υπόψη ότι μέρος της αποστολής του, ως Πανεπιστημιακού Μουσείου, είναι η υποστήριξη του εκπαιδευτικού έργου του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, καθώς και της επιστημονικής έρευνας. Το Μουσείο είναι ανοιχτό στην τοπική κοινωνία· το επισκέπτονται μαθητές και σπουδαστές όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, αλλά και μεμονωμένοι επισκέπτες. Η είσοδος και οι ξεναγήσεις είναι δωρεάν. Το Μουσείο έχει διοργανώσει Συνέδριο, Θερινά Εργαστήρια και Ημερίδες. Έχει συσταθεί Σύλλογος Φίλων του Μουσείου. Στο πλαίσιο της εξωστρεφούς πολιτικής του, το Μουσείο έχει αναπτύξει συνεργασία με την Πανελλήνια Ένωση Πτυχιούχων Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών - HELGRAMED και τη FESPA HELLAS και έχει συμμετοχή στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Ακαδημαϊκής Κληρονομιάς UNIVERSEUM.

Στις αδυναμίες του Μουσείου συγκαταλέγεται η έλλειψη οικονομικών πόρων, καθώς και μόνιμου εξειδικευμένου προσωπικού. Το Μουσείο δεν έχει σταθερό ωράριο λειτουργίας αλλά δέχεται επισκέπτες με ραντεβού. Η θέση του Μουσείου εκτός του κέντρου της πόλης των Ιωαννίνων το καθιστά δυσκολότερα προσβάσιμο στο ευρύ κοινό, ενώ ο υφιστάμενος εκθεσιακός χώρος δεν ανταποκρίνεται στις συνθήκες ενός σύγχρονου, λειτουργικού μουσείου¹⁸⁸. Το Μουσείο δεν προσφέρει εκπαιδευτικά προγράμματα και έχει πραγματοποιήσει περιορισμένες δράσεις, καθώς είναι στη φάση της ανάπτυξης. Η ιστοσελίδα του δεν επικαιροποιείται και δεν είναι δίγλωσση. Επιπλέον, το Μουσείο δεν έχει ενεργή παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Στις ευκαιρίες για το Μουσείο συγκαταλέγεται η υλοποίηση της προγραμματιζόμενης αναμόρφωσης του εκθεσιακού του χώρου, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα την επέκτασή του, την πρόβλεψη για πρόσβαση σε ΑμεΑ, καθώς και τη δημιουργία πωλητηρίου. Ακόμη, ως ευκαιρία αναγνωρίζεται η δυνατότητα αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών, με στόχο την αναβάθμιση της ψηφιακής παρουσίας του Μουσείου και την προσφορά ψηφιακών υπηρεσιών στο κοινό. Ευκαιρία αποτελεί, επίσης, η ανάπτυξη συνεργειών με τα υπόλοιπα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας, σε τομείς όπως είναι οι κοινές δράσεις προβολής, η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, οι περιοδικές εκθέσεις, η επιστημονική έρευνα κ.ά. Παράλληλα, ευκαιρία αποτελεί για το Μουσείο η

¹⁸⁸ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (χ.χ.). Μουσείο Τυπογραφίας. Διαθέσιμο στο: <https://www.uyi.gr/panepistimiaki-zoi/politismos/mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

συμμετοχή του σε δίκτυα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο. Κατά τη μετα-COVID εποχή θα μπορούσε να αξιοποιηθεί η τουριστική δυναμική των Ιωαννίνων για την προσέλκυση ευρύτερου κοινού, αξιοποιώντας την ιδιαίτερη πολιτιστική φυσιογνωμία της περιοχής. Βασικές απειλές για το Μουσείο αποτελούν η πανδημία COVID-19, καθώς και η συνεπαγόμενη οικονομική κρίση.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί κοινό πόρο και κοινό αγαθό. Μέσα από την πολυμορφία και τις ποικίλες εκφάνσεις της, υλικές και άυλες, κινητές και ακίνητες, συνιστά τον κοινό πλούτο όλων των ανθρώπων και βελτιώνει την ποιότητα ζωής τους. Παράλληλα, αποτελεί πολύτιμο πόρο για τη βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς συμβάλλει στην αντιμετώπιση κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών προκλήσεων σε όλα τα επίπεδα, από το τοπικό και το εθνικό έως το ευρωπαϊκό και το παγκόσμιο (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2014, 2· Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2018, 3). Η σημασία της βιομηχανικής κληρονομιάς, η οποία εμπίπτει στο ευρύτερο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς, έχει πλέον αναγνωριστεί και τα τεκμήριά της μελετώνται και προστατεύονται, προς όφελος των σημερινών και μελλοντικών γενιών. Σε αυτό το πλαίσιο, τα τεχνολογικά μουσεία αναδεικνύονται σε σημαντικά μέσα για τη διαφύλαξη και την ερμηνεία της βιομηχανικής κληρονομιάς (TICCIH, 2003, 2-5). Τα Μουσεία Τυπογραφίας, τα οποία εντάσσονται στην κατηγορία των θεματικών, τεχνολογικών μουσείων, διαφυλάσσουν και προβάλλουν τις μηχανικές τεχνικές και την τεχνολογία της γραφής, θέτοντας στο προσκήνιο τον άνθρωπο, τον πολιτισμό και τις ιστορίες του (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 65).

Το παρόν συνδέεται και συνδιαλέγεται με το παρελθόν και εμπλουτίζεται από αυτό, προς όφελος του μέλλοντος (Μαστορίδης, 2018, 10). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βουτσινάκης (2005, 21):

Το παρελθόν αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του παρόντος και πολύτιμο εξάρτημα του μέλλοντος. Το παρελθόν είτε ως μνήμη, είτε ως παράσταση, είτε ως υλικό, φωτίζει τον ρου του ιστορικού χρόνου κι αποκαλύπτει, με αφοπλιστική πολλές φορές ακρίβεια, δυσδιάκριτες πτυχές και πολύτιμα στοιχεία της άρρηκτης συνέχειάς του με το σήμερα.

Ο διάλογος με το παρελθόν της τυπογραφίας αποκαλύπτει την εξέλιξη της τεχνολογίας, των εργασιακών σχέσεων, της επιμόρφωσης και της εκπαίδευσης και φέρνει στο προσκήνιο ζητήματα έρευνας της ιστορίας και της παράδοσης της τυπογραφίας. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η ιστορία της τυπογραφίας συνιστά αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής

ιστορίας ενός τόπου και αποτυπώνει την εξέλιξη της κοινωνίας σε κάθε τομέα, καθρεφτίζοντας τον ανθρώπινο πολιτισμό (Μαστορίδης, 2018, 10).

Παράλληλα, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί η επίδραση της παραδοσιακής τυπογραφίας στη σύγχρονη οπτική επικοινωνία. Παρά το γεγονός ότι στη σημερινή, ψηφιακή εποχή η θέση της παραδοσιακής τυπογραφίας είναι κατά κύριο λόγο σε συλλογές και στα Μουσεία Τυπογραφίας, η σημασία της παραμένει επίκαιρη. Αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή οι βασικές αρχές της σηματοδοτούν την ποιότητα και λειτουργούν ως πρότυπο σε κάθε μέσο, ανεξαρτήτως της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας (Politis, 2018, 30). Η κατανόηση της σημασίας της τυπογραφικής παράδοσης βοηθά τις νέες γενιές γραφιστών να αφομοιώσουν δημιουργικά την παγκοσμιοποιημένη οπτική επικοινωνία (Τσάγκαλος, 2008, 5). Η γνώση της λειτουργίας και των επιτευγμάτων της κλασικής τυπογραφίας προσφέρει τη δυνατότητα να συνδυαστεί δημιουργικά η παράδοση με τη νέα τεχνολογία¹⁸⁹. Έτσι, καταδεικνύεται ότι με την ηλεκτρονική τεχνολογία «ο Γουτεμβέργιος δεν πέθανε όπως υποστήριξαν πολλοί, αλλά μεταμορφώθηκε» (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 35· Λούκος, 2002, 325).

Συγχρόνως με τη δημιουργική συνύπαρξη της παλιάς με τη νέα τεχνολογία, σήμερα παρατηρείται μια αναβίωση του ενδιαφέροντος για την παραδοσιακή τυπογραφία ως μορφή τέχνης¹⁹⁰ σε διεθνές επίπεδο¹⁹¹. Το ανανεωμένο αυτό ενδιαφέρον για την παραδοσιακή τυπογραφία ενδεχομένως να οφείλεται στο αίσθημα της ψηφιακής κόπωσης σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο ψηφιακό κόσμο και στην επιθυμία για μια απτική, χειροτεχνική δημιουργία (National Print Museum, 2018, 5-6).

¹⁸⁹ Αναφέρεται, ενδεικτικά, η συνεργασία του Μουσείου Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας της Λυών με το ψηφιακό στοιχειοχυτήριο «Nonpareille» του Ελβετού γραφίστα Matthieu Cortat. AEPM. (2015). *The relevance of typographical collections for today's designers*. Διαθέσιμο στο: www.aepm.eu/conference-2020-2/past-conferences/aepm-2015-programme/ (ανακτήθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁹⁰ Αναφέρεται, ενδεικτικά, εικαστική έκθεση με τίτλο «Reverting to Type» που πραγματοποιήθηκε στην Γκαλερί Standpoint στο Λονδίνο το 2010-2011, με τη συμμετοχή 20 τυπογραφείων από επτά χώρες, στόχος της οποίας ήταν να αναδείξει την «επανεφεύρεση» της παραδοσιακής τυπογραφίας από τους σύγχρονους τυπογράφους. Δέκα χρόνια μετά, το 2020-2021 πραγματοποιήθηκε νέα έκθεση, στην ίδια Γκαλερί αλλά και σε ψηφιακή μορφή, με τη συμμετοχή 100 καλλιτεχνών από 17 χώρες. New North Press. (n.d.). *Reverting to Type 2020: Protest Posters*. Διαθέσιμο στο: <http://new-north-press.co.uk/project/reverting-to-type-2020-protest-posters/> (ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁹¹ The Economist. (2019). *Setting type - How the world's old printing presses are being brought back to life*. Διαθέσιμο στο: <https://www.economist.com/christmas-specials/2019/12/18/how-the-worlds-old-printing-presses-are-being-brought-back-to-life> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).

Μια αντιπαραβολή των ελληνικών Μουσείων Τυπογραφίας με τα αντίστοιχα μουσεία του εξωτερικού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα τυπογραφικά μηχανήματα που ανήκουν στις συλλογές των ελληνικών Μουσείων είναι πιο σύγχρονα σε σχέση με αυτά των Μουσείων του εξωτερικού (Τσαγρή, 2020, 73). Το παραπάνω συμπέρασμα γίνεται εύκολα κατανοητό εάν ληφθεί υπόψη ότι, παρά το γεγονός ότι η ελληνική τυπογραφία ήταν παρούσα από τα πρώτα βήματα της τυπογραφικής τέχνης, στον σημερινό ελλαδικό χώρο τα πρώτα τυπογραφεία πρωτοεμφανίζονται τον 18^ο και διαδίδονται τον 19^ο αιώνα, σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως είναι η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία και η Αγγλία, στις οποίες τα πρώτα τυπογραφεία κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα (Βλάχος, 2009, 76-79). Χρονική υστέρηση σημειώνεται και στην ίδρυση των ελληνικών Μουσείων Τυπογραφίας, τα οποία ξεκινούν τη συγκρότηση των συλλογών τους στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και επισήμως εγκαινιάζονται μόλις στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, σε αντίθεση με τα πρώτα Μουσεία Τυπογραφίας του εξωτερικού, τα οποία ιδρύονται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, τη λεγόμενη πρώτη περίοδο της «κληρονομοποίησης» της τυπογραφικής παράδοσης.

Τα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας βρίσκονται σε πόλεις που συνδέονται άμεσα με την ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας, όπως αναλύθηκε σε προηγούμενες ενότητες της παρούσας εργασίας. Τα Μουσεία αυτά συνέβαλαν ενεργά στη διάσωση ενός σημαντικού αριθμού μηχανημάτων και άλλων συναφών αντικειμένων, τα οποία την περίοδο εγκατάλειψης της κλασικής τυπογραφίας κινδύνευαν να παραδοθούν οριστικά στη λήθη. Κοινό τους πρόβλημα είναι η έλλειψη επαρκούς, εξειδικευμένου προσωπικού, ενώ τα δημόσια Μουσεία αντιμετωπίζουν και άλλα κοινά προβλήματα και ελλείψεις, όπως είναι, λόγου χάρη, η απουσία πωλητηρίου, τα οποία οφείλονται σε διαχειριστικούς, οικονομικούς και χωρικούς περιορισμούς. Κοινή τους βασική επιδίωξη είναι η περαιτέρω ανάπτυξή τους και η εδραίωσή τους ως εστιών μάθησης και πολιτισμού.

Το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, το οποίο ανήκει στα θεματικά, τεχνολογικά μουσεία που είναι μουσεία του εαυτού τους, έχει ως θεματικό άξονα την εξέλιξη της δημόσιας τυπογραφίας στην Ελλάδα. Συγχρόνως, προβάλλει και άλλες εκφάνσεις της κληρονομιάς του

Εθνικού Τυπογραφείου, όπως είναι η ιστορία του νεοελληνικού κράτους, η ιστορία της διοίκησης, της εργασίας και του συνδικαλιστικού κινήματος, η ανάδειξη του παραδοσιακού επαγγέλματος του τυπογράφου, καθώς και η σύνδεση της τεχνογνωσίας με το πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι της εκάστοτε εποχής. Είναι το μοναδικό από τα υπό μελέτη Μουσεία που διαθέτει αντικείμενα χαρακτηρισμένα ως μνημεία, σε αναγνώριση της σημασίας τους τόσο για την εξέλιξη της τυπογραφικής τέχνης στο ελληνικό κράτος, όσο και για την πολιτική, πολιτειακή, οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδας (ΦΕΚ Β/492/20-2-2017). Εντούτοις, οι διοικητικοί και οικονομικοί περιορισμοί, καθώς και η έλλειψη επαρκούς διαθέσιμου χώρου, δεν έχουν επιτρέψει την πλήρη αξιοποίηση του δυναμικού του Μουσείου και ενδεχομένως να δυσχεραίνουν την περαιτέρω ανάπτυξή του.

Το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη αποτελεί το πρώτο μουσείο στο είδος του στην Ελλάδα. Τα εκθέματά του αφηγούνται την ιστορία και εξέλιξη της τυπογραφικής τέχνης, χωρίς να παραγνωρίζεται η ανάδειξη της τοπικής ιστορίας της τυπογραφίας. Το Μουσείο δίνει έμφαση στον εκπαιδευτικό και κοινωνικό του ρόλο και επιδεικνύει έντονη εξωστρέφεια, μέσω της συμμετοχής του σε ευρωπαϊκούς και διεθνείς φορείς τυπογραφίας και βιομηχανικής κληρονομιάς, της λειτουργίας του ως εστίας πολιτισμού και γραμμάτων, της παρουσίας του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης κ.ά. Ακόμη, ως σημαντική αξιολογείται η συμβολή του στη σύνδεση της τυπογραφίας με την καλλιτεχνική δημιουργία και τις σύγχρονες γραφικές τέχνες, τόσο μέσω των μόνιμων εκθέσεων του, όσο και μέσω του Διεθνούς Διαγωνισμού Αφίσας για την Τυπογραφία. Ο πολιτιστικός οργανισμός διατηρεί μια οργανική σχέση με την τοπική εφημερίδα *Χανιώτικα νέα*, η οποία λειτουργεί ως χορηγός του και υποστηρίζει τις δράσεις του. Το Μουσείο αποτελεί ιδιωτική πρωτοβουλία, γεγονός που του προσφέρει λειτουργική, διαχειριστική και οικονομική ευελιξία.

Το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, το μοναδικό που τυπολογικά εμπίπτει στην κατηγορία των πανεπιστημιακών μουσείων, διαθέτει τη μεγαλύτερη συλλογή στην Ελλάδα και μία από τις μεγαλύτερες σε ευρωπαϊκό επίπεδο, από

πλευράς σπανιότητας και ποιοτικής αξίας των εκθεμάτων του¹⁹². Η συλλογή του έχει εθνικό βεληνεκές και παράλληλα αναδεικνύει την άρρηκτη σύνδεση των Ιωαννίνων με την ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας. Επιπλέον, οι συλλογές του αποτυπώνουν τον προηγούμενο τεχνολογικό πολιτισμό του γραπτού λόγου. Το θεσμικό καθεστώς, οι οικονομικές δυσκολίες και τα προβλήματα χώρου που αντιμετωπίζει το Μουσείο δεν έχουν επιτρέψει την πλήρη εκπλήρωση της αποστολής του. Εντούτοις, το Μουσείο βρίσκεται σε διαδικασία αναμόρφωσης, με στόχο να αναδειχθεί σε ένα σύγχρονο, λειτουργικό μουσείο, το οποίο θα διαφυλάσσει και θα προβάλλει την ιστορία της τυπογραφίας της Ελλάδας.

Τα συμπεράσματα που αναδεικνύονται από τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στα δημογραφικά στοιχεία του δείγματος, σημειώνεται ότι οι ερωτηθέντες, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, δήλωσαν ως τόπο διαμονής την πόλη όπου βρίσκεται το Μουσείο που επισκέφθηκαν, με εξαίρεση τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων, το 57,14% των οποίων δήλωσε ως τόπο κατοικίας την Αθήνα (**Πίνακας 1**). Ως εκ τούτου, διαφαίνεται η ανάγκη ενός μεγαλύτερου ανοίγματος του εν λόγω Μουσείου στην τοπική κοινωνία των Ιωαννίνων και της ευρύτερης περιοχής, λαμβάνοντας υπόψη ότι ένα τέτοιο άνοιγμα μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική ενσωμάτωση και την αναζωογόνηση της τοπικής κοινωνίας (Black, 2009, 79).

Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί το υψηλό μορφωτικό επίπεδο των επισκεπτών των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας, καθώς μόνο ένα 3% του δείγματος αποτελείται από απόφοιτους Λυκείου, ενώ το 18%, 43%, 29% και 7% συνίσταται σε φοιτητές, απόφοιτους ΑΕΙ / ΤΕΙ και κατόχους μεταπτυχιακού και διδακτορικού διπλώματος αντίστοιχα (**Γράφημα 7**). Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα αποτελούν την επικρατέστερη πηγή ενημέρωσης των ερωτηθέντων για το Μουσείο που επισκέφθηκαν, σε ποσοστό 41,62% (**Γράφημα 11**). Το γεγονός αυτό αναδεικνύει τη στενή σχέση των Μουσείων με την ακαδημαϊκή κοινότητα, στην περίπτωση, ιδίως, του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων, ως πανεπιστημιακού μουσείου, αλλά και του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου - ΜΕΤ (**Γράφημα 12**).

¹⁹² Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2018). *Έναρξη Λειτουργίας του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/enarxi-leitourgias-mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

Από την έρευνα κοινού προκύπτει η ανάγκη ανάληψης δράσης από τα μελετώμενα Μουσεία για την αύξηση των επανερχόμενων και τακτικών επισκεπτών τους, λαμβάνοντας υπόψη ότι το 68% του δείγματος αποτελείται από επισκέπτες της μίας φορές (**Γράφημα 13**). Εξάλλου, ως υψηλό αξιολογείται το ποσοστό 44,16% του δείγματος που δεν έχει επισκεφθεί κανένα από τα διαδικτυακά μέσα του Μουσείου που επισκέφθηκε διά ζώσης, απάντηση που δόθηκε από το 60,53% των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων, το 50% των επισκεπτών του ΜΕΤ και το 27,54% των επισκεπτών του Μουσείου Γαρεδάκη (**Γράφημα 15, Γράφημα 16**).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι σε ό,τι αφορά στο βασικό κίνητρο επίσκεψης των ερωτηθέντων στο εκάστοτε Μουσείο, το ειδικό - ερευνητικό ενδιαφέρον ήταν η επικρατέστερη απάντηση τόσο για τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων, σε ποσοστό 44,74%, όσο και για τους επισκέπτες του ΜΕΤ, σε ποσοστό 42,22%. Αντίστοιχα, επικρατέστερο κίνητρο για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη ήταν η μάθηση, σε ποσοστό 37,68%, ενώ το ειδικό - ερευνητικό ενδιαφέρον επιλέχθηκε ως βασικό κίνητρο επίσκεψης από το 21,74% των επισκεπτών του (**Γράφημα 18**). Τα υψηλά αυτά ποσοστά επιλογής του ειδικού - ερευνητικού ενδιαφέροντος ως βασικού κινήτρου επίσκεψης συνδέονται με το γεγονός ότι τα Μουσεία Τυπογραφίας είναι ειδικής θεματικής και επομένως, τουλάχιστον ως έναν βαθμό, προσελκύουν κοινό ειδικών ενδιαφερόντων. Σε αυτό το πλαίσιο, κρίνεται σημαντικό τα Μουσεία να αναλάβουν δράση ώστε να αποτελέσουν πόλο έλξης για ένα όσο πιο δυνατόν ευρύ κοινό, με σκοπό να ενισχύσουν την επισκεψιμότητά τους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι το Μουσείο που επισκέφθηκαν ανταποκρίθηκε πολύ ή πάρα πολύ (84%) στις προσδοκίες τους (**Γράφημα 19**). Ειδικότερα, οι ερωτηθέντες κατά κύριο λόγο δήλωσαν πολύ ή πάρα πολύ (68%) ικανοποιημένοι από την πρόσβαση στο Μουσείο (**Γράφημα 21**), πολύ ή πάρα πολύ (91,19%) ικανοποιημένοι από την εξυπηρέτηση του προσωπικού (**Γράφημα 25**), πολύ ή πάρα πολύ (75%) ικανοποιημένοι από τις πληροφορίες των Μουσείων για τα εκθέματα (**Γράφημα 27**), πολύ ή πάρα πολύ (81%) ικανοποιημένοι από την παρουσίαση των εκθεμάτων (**Γράφημα 29**), πολύ ή πάρα πολύ (51%) ικανοποιημένοι από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου (**Γράφημα 31**), καθώς και πολύ ή πάρα πολύ

(62%) ικανοποιημένοι από το πωλητήριο του Μουσείου Γαρεδάκη (**Γράφημα 35**), του μοναδικού από τα τρία υπό μελέτη Μουσεία που διαθέτει πωλητήριο. Χαμηλότερα ποσοστά ικανοποίησης καταγράφηκαν σε ό,τι αφορά στα καφέ των Μουσείων, με τους επισκέπτες του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (39,13%) και του ΜΕΤ (35,29%) να εκφράζουν κατά κύριο λόγο μέτρια ικανοποίηση, ενώ επικρατέστερη απάντηση για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη ήταν η πολλή ικανοποίηση (42,86%) (**Γράφημα 34**). Ομοίως, χαμηλότερα ποσοστά ικανοποίησης καταγράφηκαν και για το ωράριο λειτουργίας των Μουσείων, με τους επισκέπτες του ΜΕΤ (32,58%) και του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων (25%) να δηλώνουν κατά κύριο λόγο μέτρια ικανοποίηση, ενώ επικρατέστερη απάντηση για τους επισκέπτες του Μουσείου Γαρεδάκη ήταν η πολλή ικανοποίηση (45,59%) (**Γράφημα 24**).

Ειδική προσοχή αξίζει το γεγονός ότι το 36,67% των επισκεπτών του ΜΕΤ, το 34,21% των επισκεπτών του Μουσείου Τυπογραφίας Ιωαννίνων και το 17,39% των επισκεπτών του Μουσείου Γαρεδάκη δεν συμμετείχαν σε καμία δράση των Μουσείων (**Γράφημα 37**). Εντούτοις, είναι σημαντικό ότι η συντριπτική πλειονότητα των ερωτηθέντων που συμμετείχαν σε κάποια μουσειακή δράση δήλωσαν ότι έμειναν πάρα πολύ ή πολύ ικανοποιημένοι από τη δράση αυτή (**Γράφημα 38**, **Γράφημα 39** και **Γράφημα 40**).

Ως υψηλά αξιολογούνται τα ποσοστά θετικής και πολύ θετικής (95%) αποτίμησης της συνολικής εμπειρίας της μουσειακής επίσκεψης (**Γράφημα 41**). Σύμφωνα με τους Berry και Shephard, όπως αναφέρεται στον Black (2009, 123), έως και το 60% των επισκεπτών επισκέπτονται ένα μουσείο επειδή κάποιος γνωστός ή φίλος το έχει ήδη επισκεφθεί και τους το σύστησε. Σε αυτό το πλαίσιο, πολύ θετικά αποτιμάται το γεγονός ότι, κατά συντριπτική πλειονότητα, της τάξης του 97% του δείγματος, οι ερωτηθέντες θα σύστηναν το Μουσείο που επισκέφθηκαν σε έναν φίλο ή μια φίλη (**Γράφημα 43**).

Η τελική αποτίμηση της έρευνας σε ό,τι αφορά στη σημασία των Μουσείων Τυπογραφίας για τη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και βιομηχανικής κληρονομιάς αξιολογείται θετικά, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις συνεντεύξεις με τους/τις υπευθύνους των υπό μελέτη Μουσείων, όσο και τα αποτελέσματα της έρευνας κοινού. Ειδικότερα, μέσα από τις

προαναφερθείσες συνεντεύξεις εκφράζεται η άποψη ότι η τυπογραφία αποτελεί σπουδαίο στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η εφεύρεσή της είναι μια από τις σημαντικότερες της δεύτερης χιλιετίας και αποτελεί κορυφαίο σταθμό στην ιστορία του ανθρωπίνου γένους. Ο δυτικός πολιτισμός δεν θα υπήρχε με τη σημερινή του μορφή χωρίς την τυπογραφία, η οποία επέτρεψε τη διάδοση σε ένα πολύ ευρύ κοινό των εκάστοτε ιδεών, γνώσεων, πληροφοριών, αλλά και της τέχνης και της λογοτεχνίας. Παράλληλα, η κληρονομιά της τυπογραφίας αναγνωρίζεται ως κληροδότημα της βιομηχανικής κοινωνίας, καθώς η τυπογραφία αξιοποίησε τις τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν κατά τη βιομηχανική επανάσταση, με την εκβιομηχάνιση τόσο της τυπογραφίας όσο και της παραγωγής χαρτιού (Παρ. Α2-Α4). Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας, από τα μέσα του 15^{ου} έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η τυπογραφία γνωρίζει ελάχιστες τεχνικές καινοτομίες· η αναγέννησή της σημειώνεται κυρίως κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ως αποτέλεσμα της εκβιομηχάνισης¹⁹³. Στον ελλαδικό χώρο, η εμφάνιση και η διάδοση της τυπογραφικής τέχνης συμπίπτει χρονικά με την ευρωπαϊκή βιομηχανική επανάσταση¹⁹⁴.

Αντίστοιχες απόψεις για τη συμβολή της τυπογραφίας στη διαφύλαξη και προβολή της βιομηχανικής κληρονομιάς εξέφρασαν και οι συμμετέχοντες στην έρευνα κοινού· το 85% των ερωτηθέντων συμφωνούν (56%) ή συμφωνούν απόλυτα (29%) με τη δήλωση ότι η επίσκεψή τους στο Μουσείο Τυπογραφίας τούς βοήθησε να αντιληφθούν την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς (**Γράφημα 47**), ενώ το 91% των ερωτηθέντων συμφωνούν (50%) ή συμφωνούν απόλυτα (41%) με τη δήλωση ότι το Μουσείο που επισκέφτηκαν συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς (**Γράφημα 49**).

Σε αντίθεση με το παρελθόν, κατά το οποίο τα μουσεία αρκούνταν στην προσέλκυση ενός περιορισμένου, σχετικά ομοιογενούς και αυτο-επιλεγόμενου κοινού, σήμερα αναζητούν τρόπους να προσεγγίσουν ένα ευρύτερο κοινό, να διαμορφώσουν σχέσεις με την κοινότητα και να ανταγωνιστούν αποτελεσματικά εναλλακτικούς φορείς παροχής υπηρεσιών ελεύθερου χρόνου

¹⁹³ Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (3). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=3> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

¹⁹⁴ Marshall, A. (2018). *A printing museum in the making at the University of Ioannina (Greece)*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aeqm-eu-ioannina-printing-museum-in-the-making> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων (Kotler & Kotler, 2000, 271). Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων αλλά και την επιτέλεση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού τους ρόλου εν γένει, στη συνέχεια διατυπώνονται ορισμένες προτάσεις για τα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας, λαμβάνοντας υπόψη τα συμπεράσματα που προηγήθηκαν, καθώς και τις σύγχρονες διεθνείς πρακτικές.

Σε ό,τι αφορά στη διαχειριστική διάσταση των Μουσείων, η αναγνώριση - πιστοποίησή τους σύμφωνα με το ΦΕΚ Β/2385/26-10-2011, βάσει των προδιαγραφών του άρθρου 45 του Ν. 3028/2002, δύναται να αποφέρει σημαντικά οφέλη για τα υπόψη Μουσεία. Επισημαίνεται ότι η αναγνώριση αυτή έχει εφαρμογή τόσο σε ιδιωτικούς όσο και σε δημόσιους πολιτιστικούς οργανισμούς και περιλαμβάνει μια διαδικασία αυτόβουλης αυτο-αξιολόγησης και στη συνέχεια ελέγχου και αξιολόγησης των μουσείων ως προς ζητήματα νομικού και ιδιοκτησιακού καθεστώτος, δομής και στελέχωσης, οικονομικής βιωσιμότητας, κτιριακών υποδομών, προσβασιμότητας και ασφάλειας, καθώς και ζητήματα διαχείρισης και συντήρησης συλλογών, ερμηνευτικής πολιτικής και προσφερόμενων υπηρεσιών προς το κοινό. Η αναγνώριση των μουσείων συνεπάγεται ανταποδοτικά οφέλη και προνόμια, όπως αυξημένες πιθανότητες ένταξης σε προγράμματα χρηματοδότησης και ευέλικτης αντιμετώπισης σε θέματα κινητικότητας συλλογών και διακρατικών συνεργασιών, προτεραιότητα συμμετοχής σε επιμορφωτικά προγράμματα, συμπερίληψη σε τουριστικούς οδηγούς, δράσεις προβολής κ.ά.¹⁹⁵.

Τα Μουσεία καλούνται να προχωρήσουν σε έναν στρατηγικό προγραμματισμό, ο οποίος, σύμφωνα με τους Roper και Beard, όπως αναφέρεται στη Μαυραγάνη (2011, 28), μπορεί να έχει ορίζοντα τριών έως πέντε ετών και να αναλύει την τρέχουσα κατάσταση, τον πολιτιστικό οργανισμό, το όραμα και τους στόχους του, καθώς και τις δράσεις που θα υλοποιήσει ο οργανισμός μελλοντικά. Ως καλή πρακτική αναφέρεται, ενδεικτικά, το στρατηγικό σχέδιο που έχει καταρτίσει το Εθνικό Μουσείο Τυπογραφίας της Ιρλανδίας, στο οποίο σκιαγραφούνται το όραμα, η αποστολή και οι αξίες του, καθώς και οι βασικές του δραστηριότητες και η στρατηγική του στοχοθεσία σε χρονικό ορίζοντα τριετίας (National Print Museum, 2018, 2).

¹⁹⁵ ΥΠΠΟΑ. (2018). *Θεσμικό πλαίσιο και στόχοι της Αναγνώρισης Μουσείων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2807> (ανακτήθηκε στις 19 Δεκεμβρίου 2020).

Παράλληλα, τα Μουσεία καλούνται να σχεδιάσουν μια ολοκληρωμένη στρατηγική μάρκετινγκ, η οποία στηρίζεται στις τεχνικές επικοινωνίας, τις δημόσιες σχέσεις και το άμεσο μάρκετινγκ, με στόχο την προσέλκυση νέου κοινού και την ικανοποίηση των αναγκών των επισκεπτών (Μαυραγάνη, 2011, 404). Στον τομέα της προβολής και προώθησης των Μουσείων, η οποία αποτελεί τμήμα του μίγματος μάρκετινγκ υπηρεσιών (Μαυραγάνη, 2011, 116-117), ως σημαντική αξιολογείται η ανάπτυξη οργανωμένης συνεργασίας με τον Εθνικό Οργανισμό Τουρισμού, ο οποίος θα μπορούσε να αναδείξει τα υπό μελέτη Μουσεία μέσα από την επίσημη ιστοσελίδα και τα μέσα κοινωνικής του δικτύωσης. Επιπλέον, κρίνεται σκόπιμη η ενεργή παρουσία σε δημοφιλείς διαδικτυακές ταξιδιωτικές πλατφόρμες, όπως είναι το *TripAdvisor*, στον βαθμό που δεν αξιοποιούνται ήδη από τα υπόψη Μουσεία.

Σημαντικές ευκαιρίες αναδύονται στον τομέα των δράσεων εξωστρέφειας των Μουσείων. Για την ενίσχυση της προβολής τους, ως σημαντική αποτιμάται η συμμετοχή τους σε πρωτοβουλίες υπερεθνικής εμβέλειας, στις οποίες συμμετέχει πλήθος πολιτιστικών οργανισμών από όλη την ελληνική επικράτεια. Ενδεικτικά αναφέρονται, στον βαθμό που δεν αξιοποιούνται ήδη από τα υπό μελέτη Μουσεία Τυπογραφίας, οι θεσμοί της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων του ICOM, της Ευρωπαϊκής Νύχτας Μουσείων, υπό την αιγίδα του ICOM, της UNESCO και του Συμβουλίου της Ευρώπης, καθώς και των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, κοινής δράσης του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Σε εθνικό επίπεδο, τα Μουσεία Τυπογραφίας θα μπορούσαν να συμμετάσχουν στον εορτασμό της επετείου των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση, ιδίως λαμβάνοντας υπόψη τον ρόλο της τυπογραφίας ήδη από την αυγή της Επανάστασης.

Σε ό,τι αφορά στις ευκαιρίες για θεματική δικτύωση των Μουσείων, προτείνεται η συμμετοχή τους, στον βαθμό που δεν το πράττουν ήδη, στον Διεθνή Σύνδεσμο Μουσείων Τυπογραφίας - IAPM, στον Σύνδεσμο Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας - AEPM, στην Ευρωπαϊκή Διαδρομή Βιομηχανικής Κληρονομιάς του Συμβουλίου της Ευρώπης - ERIH, καθώς και σε τυχόν άλλους φορείς και οργανισμούς, συναφείς με την τυπογραφία και τη βιομηχανική κληρονομιά. Αντίστοιχες ευκαιρίες για δικτύωση και συμπράξεις παρουσιάζονται και σε εθνικό ή

τοπικό επίπεδο. Ενδεικτικά αναφέρεται, για την περίπτωση του Μουσείου Εθνικού Τυπογραφείου, το δίκτυο Athens Culture Net του Δήμου Αθηναίων, σκοπός του οποίου είναι η ανάπτυξη συνεργειών ανάμεσα σε πολιτιστικούς φορείς και οργανισμούς με έδρα την Αθήνα¹⁹⁶. Επιπρόσθετα, αναφέρεται το Δίκτυο Μουσείων και Πολιτιστικών Φορέων Αθηνών, στόχος του οποίου είναι, μεταξύ άλλων, η αύξηση της επισκεψιμότητας και η κοινή προβολή των μελών του¹⁹⁷. Επιπλέον, σημειώνεται η σημασία ανάπτυξης συνεργασιών και συμπράξεων μεταξύ των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας, καθώς και με άλλα μουσεία και φορείς, σε τομείς όπως είναι οι περιοδικές εκθέσεις, η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, η επιστημονική έρευνα, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας και καλών πρακτικών, οι κοινές δράσεις προβολής, η αξιοποίηση κοινών υποδομών κ.ά.

Σε εθνικό επίπεδο, θα μπορούσε να συγκροτηθεί ένα δίκτυο, στο οποίο θα συμμετείχαν τα Μουσεία Τυπογραφίας της χώρας, άλλα μουσεία που διαθέτουν τυπογραφικές συλλογές, όπως αυτά που αναφέρονται στην τέταρτη ενότητα της παρούσας εργασίας, καλλιτεχνικά και παραδοσιακά τυπογραφεία, Πανεπιστήμια με συναφές ερευνητικό αντικείμενο, Βιβλιοθήκες και Αρχεία, ιδιωτικοί συλλέκτες, εν ενεργεία και πρώην εργαζόμενοι σε τυπογραφεία, γραφίστες, τεχνολόγοι γραφικών τεχνών, καλλιτέχνες κ.ά. Στόχοι του δικτύου θα ήταν η ενίσχυση της ευαισθητοποίησης για τη σημασία της διάσωσης των τυπογραφικών μηχανημάτων και της διαφύλαξης και μετάδοσης των παραδοσιακών τεχνικών της τυπογραφικής τέχνης, η διάχυση της σχετικής γνώσης, η διευκόλυνση της επιστημονικής έρευνας και της τεκμηρίωσης της διασωθείσας τεχνολογίας, η ανταλλαγή καλών πρακτικών, η διοργάνωση διαλέξεων, ημερίδων και πολιτιστικών εκδηλώσεων κ.ά.

Μια ιδιαιτερότητα των Μουσείων Τυπογραφίας είναι ότι στους στόχους τους συμπεριλαμβάνεται όχι μόνο η διαφύλαξη των μηχανημάτων, των εργαλείων και των τυπογραφικών προϊόντων, αλλά και της τεχνογνωσίας αναφορικά με τις τεχνικές της τυπογραφίας και τον χειρισμό των μηχανημάτων (Παρ. Α2· Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 56). Τα εκθέματα δεν

¹⁹⁶ Athens Culture Net. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.athensculturenet.com/el> (ανακτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁹⁷ Δίκτυο Μουσείων και Πολιτιστικών Φορέων Αθηνών. (χ.χ.). *Μνημόνιο Συνεργασίας*. Διαθέσιμο στο: http://www.athensmuseums.net/docs/Mnimonio_Synergasias_Diktiou.pdf (ανακτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2020).

προσεγγίζονται ως άψυχα αντικείμενα, αλλά ως ζωντανά τεκμήρια - φορείς πληροφοριών που μεταδίδουν γνώσεις και παραδοσιακές τεχνικές, οι οποίες τείνουν να εγκαταλειφθούν και να παραδοθούν στη λήθη (Κωτούλα & Στρούμπου, 2019, 51). Έτσι, ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα Μουσεία Τυπογραφίας είναι η ανεύρεση εξειδικευμένων συντηρητών, πρόβλημα που συνδέεται με την επικείμενη απώλεια της τελευταίας γενιάς παραδοσιακών τυπογράφων (Παρ. Α2). Σε αυτό το πλαίσιο, αναφέρεται ενδεικτικά το παράδειγμα του Εθνικού Μουσείου Τυπογραφίας της Ιρλανδίας, το οποίο διεξάγει εργαστήρια παραδοσιακής τυπογραφικής εκτύπωσης σε ομάδες επιλεγμένων εθελοντών, σε ετήσια βάση. Στη συνέχεια, οι εθελοντές αυτοί προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο Μουσείο, συνεισφέροντας στη συντήρηση των μηχανημάτων. Παράλληλα, το Μουσείο συνεργάζεται με έμπειρους εθελοντές, συνταξιούχους πρώην εργαζόμενους σε τυπογραφεία, οι οποίοι συντηρούν τα τυπογραφικά μηχανήματα και πραγματοποιούν επιδείξεις λειτουργίας των μηχανημάτων για το κοινό (National Print Museum, 2012, 15). Επιπλέον, μια καλή πρακτική για την ανάδειξη της άυλης διάστασης της τυπογραφικής κληρονομιάς, η οποία εφαρμόστηκε και από το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, είναι η καταγραφή προφορικών μαρτυριών (Παρ. Α2). Μέσω της καταγραφής αυτής, η τελευταία γενιά των παραδοσιακών τυπογράφων μπορεί να συμβάλει στην αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας ως ερμηνευτικού μέσου των μουσειακών εκθέσεων. Η προφορική ιστορία μπορεί να εμψυχήσει ζωή στα τυπογραφικά μηχανήματα, μεταδίδοντας στο κοινό τα βιώματα, τα συναισθήματα και τις εμπειρίες των παλαίμαχων παραδοσιακών τυπογράφων.

Αμοιβαία επωφελής, τόσο για τα Μουσεία, όσο και για το κοινό, μπορεί να είναι η ανάπτυξη προγραμμάτων προσέγγισης διαφόρων τοπικών κοινοτήτων, οργανώσεων και φορέων, τόσο εντός όσο και εκτός των φυσικών ορίων των Μουσείων. Η ανάπτυξη εναλλακτικών δράσεων σε χώρους όπως οίκους ευγηρίας, νοσοκομεία, εμπορικά και πνευματικά κέντρα και άλλους πολιτιστικούς οργανισμούς, με στόχο άτομα που είναι απομακρυσμένα από τα μουσεία, για λόγους οικονομικούς, χωροταξικούς, ψυχολογικούς, λόγους υγείας κ.ά. δύναται να έχει θετικό αντίκτυπο για τα Μουσεία και παράλληλα να λειτουργήσει ενδυναμωτικά ως προς τους συμμετέχοντες, καθώς και να συμβάλει στην κοινωνική συνοχή (Μουσούρη, 1999b, 65-68· Γκαζή, 2004, 9). Συμπληρωματικά με την ανάπτυξη δράσεων προσέγγισης εντός ή πλησίον των Μουσείων, είναι ενδιαφέρον το παράδειγμα του Εθνικού Μουσείου Τυπογραφίας της Ιρλανδίας,

το οποίο μεταφέρεται σε όλη την επικράτεια και σε χώρους όπως σχολεία, φεστιβάλ, κέντρα τέχνης κ.ά. εν είδει αναδυόμενου τυπογραφείου (*Pop-up Print Shop*), προσφέροντας παράλληλα και εργαστήρια για παιδιά¹⁹⁸.

Για την αύξηση των επανερχόμενων επισκεπτών, τα Μουσεία θα πρέπει να ενισχύσουν τις σχέσεις τους με την τοπική κοινωνία, καθώς, σύμφωνα με έρευνες, η εγγύτητα του τόπου διαμονής των επισκεπτών σε σχέση με το μουσείο αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την επανάληψη της επίσκεψης (Black, 2009, 49). Είναι ευνόητο ότι η θετική αποτίμηση της αρχικής μουσειακής εμπειρίας αποτελεί βασικό κίνητρο για μια δεύτερη επίσκεψη σε ένα μουσείο. Συμπληρωματικά, σύμφωνα με τους Rubenstein και Loten, όπως αναφέρεται στον Black (2009, 50), η επανάληψη της επίσκεψης αποτελεί συνάρτηση των νέων εγκαταστάσεων, των περιοδικών εκθέσεων και της ενημέρωσης του κοινού για αυτές, της ποιότητας της εξυπηρέτησης, καθώς και των ευκαιριών για κοινωνικοποίηση των παιδιών, στην περίπτωση οικογενειακών επισκέψεων. Για την προσέλκυση τακτικών επισκεπτών, τα Μουσεία μπορούν να διαμορφώσουν ένα πρόγραμμα εκθέσεων και δράσεων το οποίο θα ανανεώνεται συχνά, να καθιερώσουν μια ειδική πολιτική εισιτηρίων –στην περίπτωση των Μουσείων που δεν έχουν καθολική δωρεάν είσοδο, καθώς και να αξιοποιήσουν δίκτυα υποστηρικτών, όπως είναι οι Σύλλογοι Φίλων του Μουσείου (Black, 2009, 51).

Τα Μουσεία μπορούν να αξιοποιήσουν τις ψηφιακές τεχνολογίες τόσο εντός όσο και εκτός του φυσικού τους περιβάλλοντος, με στόχο την ενεργοποίηση του κοινού σχετικά με τις συλλογές και τις δράσεις τους (Βαφειάδου, 2016, 249). Άλλωστε, η πανδημία COVID-19 επέτεινε την ανάγκη των μουσείων να εστιάσουν στο ψηφιακό σκέλος της στρατηγικής τους και να προσφέρουν δημιουργικές, διαδραστικές λύσεις, οι οποίες είναι εκπαιδευτικές και παράλληλα ενεργοποιούν τη συμμετοχή του κοινού. Για τον σκοπό αυτό, είναι αναγκαία η χάραξη μιας ψηφιακής στρατηγικής, η απόκτηση των απαραίτητων υποδομών και η επιμόρφωση του προσωπικού¹⁹⁹.

¹⁹⁸ National Print Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalprintmuseum.ie/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).

¹⁹⁹ Deutscher Museumsbund, & NEMO (2021). *EU-Presidency Trio Conference: Museums and Social Responsibility - Values Revisited*. Διαθέσιμο στο: <https://www.paperturn-view.com/de/deutscher-museumsbund/eu-presidency-trio-conference?pid=MTM131577&v=1.1> (ανακτήθηκε στις 4 Ιανουαρίου 2021).

Σε ό,τι αφορά στις υποδομές που συνδέονται με τον φυσικό χώρο των Μουσείων, ενδεικτικά αναφέρεται η προβολή βίντεο σε οθόνες, οι οθόνες αφής που λειτουργούν ως σημεία πληροφόρησης, τα συστήματα ξενάγησης με ακουστικούς οδηγούς, αλλά και οι ειδικές εφαρμογές πολυμέσων για κινητά τηλέφωνα και φορητές συσκευές (Δεληγιάννης & Παπαϊωάννου, 2014, 120). Ως καλή πρακτική εφαρμογής πολυμέσων αναφέρεται η εφαρμογή *MuseoPic*, την οποία χρησιμοποιεί το Μουσείο Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας της Λυών. Οι επισκέπτες του Μουσείου μπορούν να κατεβάσουν την εφαρμογή στις φορητές συσκευές τους ή να παραλάβουν *tablet* με την εφαρμογή κατά την έναρξη της επίσκεψής τους. Η εφαρμογή αναγνωρίζει αυτόματα τα εκθέματα της συλλογής και προσφέρει δυνατότητες επαυξημένης πραγματικότητας²⁰⁰, όπως είναι το εικονικό ξεφύλλισμα βιβλίων που βρίσκονται μέσα σε προθήκες, καθώς και συμπληρωματικές πληροφορίες, οπτικοακουστικό υλικό κ.ά.²⁰¹. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί η αξιοποίηση της τεχνολογίας των QR codes²⁰² από το Μουσείο Gutenberg, τόσο στις περιοδικές εκθέσεις του, όσο και στη διοργάνωση κυνηγιού θησαυρού για νέους²⁰³.

Σε ό,τι αφορά στη διαδικτυακή παρουσία των μουσείων, οι ψηφιακές υπηρεσίες που μπορούν να προσφερθούν στο κοινό περιλαμβάνουν τις διαδικτυακές συλλογές και εκθέσεις, τις ζωντανές διαδικτυακές μεταδόσεις εκδηλώσεων (*livestreaming*), τα διαδικτυακά εκπαιδευτικά προγράμματα, τα ενημερωτικά δελτία (*newsletters*), τα *podcasts* (διαδικτυακές εκπομπές) και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του Δικτύου των Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών (Network of European Museum Organizations - NEMO) σε 600 μουσεία από 48 χώρες (2021, 5), από την έναρξη της πανδημίας COVID-19 οι δημοφιλέστερες ψηφιακές υπηρεσίες αφορούν στις αναρτήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ακολουθούμενες από την παροχή οπτικοακουστικού περιεχομένου και τις ψηφιακές περιηγήσεις. Ως εκ τούτου, προβάλλει

²⁰⁰ Η τεχνολογία επαυξημένης πραγματικότητας (AR - Augmented Reality) επιτρέπει στους χρήστες να αλληλεπιδράσουν με τον φυσικό κόσμο, εμπλουτίζοντάς τον με τρισδιάστατα, εικονικά αντικείμενα, σε πραγματικό χρόνο (Αλιπράντης, 2016, 19).

²⁰¹ Musée de l'imprimerie de Lyon (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.imprimerie.lyon.fr> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

²⁰² Οι QR (Quick Response) codes είναι δισδιάστατοι γραμμωτοί κώδικες (*barcodes*), οι οποίοι μπορούν να διαβαστούν από μία φορητή συσκευή, μέσω ειδικού λογισμικού. Οι πληροφορίες που κωδικοποιούνται σε ένα QR code μπορεί να περιλαμβάνουν κείμενο, μία διεύθυνση URL κ.ά. (Shin, Jung & Chang, 2012, 1417).

²⁰³ Schutt-Kehm, E. (2014). *New perspectives for the Gutenberg Museum*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/conference-proceedings-2/exhibiting-printing-heritage/elke-schutt-kehm-new-perspectives-for-the-gutenberg-museum/> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).

η ανάγκη επικαιροποίησης και συστηματικής ανανέωσης της ιστοσελίδας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης των υπό μελέτη Μουσείων, λαμβάνοντας υπόψη και τα ποσοστά των ερωτηθέντων που δεν έχουν επισκεφθεί κανένα από τα διαδικτυακά τους μέσα, όπως αποτυπώθηκαν στην έρευνα κοινού της παρούσας εργασίας (**Γράφημα 16**). Το ανεπίσημο, διαδραστικό περιβάλλον των μέσων κοινωνικής δικτύωσης συμβάλλει στην κάλυψη των αυξημένων αναγκών του σύγχρονου κοινού για συμμετοχή, ενισχύει την κατανόηση και προσφέρει νέους τρόπους μουσειακής ερμηνείας και εμπειρίας (Najda-Janoszka & Sawczuk, 2020, 41). Επιπλέον, παρόλο που η χρήση χιούμορ στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης των μουσείων δεν έχει ερευνηθεί εκτενώς, σύμφωνα με ορισμένες πρώτες έρευνες διαφαίνεται ότι μπορεί να είναι επωφέλης, βελτιώνοντας την επικοινωνία των μουσείων με το κοινό τους (Najda-Janoszka & Sawczuk, 2020, 42-50).

Ως σημαντική αξιολογείται η αποτίμηση των δράσεων, προγραμμάτων, υπηρεσιών και εν γένει της λειτουργίας των Μουσείων μέσω της συλλογής και αξιολόγησης ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως Βασικοί Δείκτες Επίδοσης - Key Performance Indicators (National Print Museum, 2012, 22). Οι δείκτες αυτοί κρίνεται σκόπιμο να αξιολογούνται σε τακτά χρονικά διαστήματα, προκειμένου να λειτουργούν ανατροφοδοτικά, επιτρέποντας στα Μουσεία να αναπροσαρμόζουν την προσέγγισή τους για την επίτευξη των στόχων τους. Οι ποσοτικοί δείκτες κατά κανόνα υπολογίζονται σε μηνιαία ή/και ετήσια βάση. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων δεικτών αναφέρονται ο συνολικός αριθμός επισκεπτών, το είδος των εισιτηρίων που εκδόθηκαν, ο αριθμός των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, πολιτιστικών εκδηλώσεων κ.ά., ο αριθμός των ατόμων που συμμετείχαν στα προγράμματα και τις εκδηλώσεις αυτές, καθώς και η μέτρηση της αποδοτικότητας της ιστοσελίδας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης των μουσείων (επισκεψιμότητα, αφοσίωση, εμπλοκή και διαδραστικότητα με τους χρήστες κ.ά.²⁰⁴). Ως ποιοτικοί δείκτες αναφέρονται ενδεικτικά τα σχόλια που αναγράφονται σε βιβλία επισκεπτών ή αναρτώνται σε ταξιδιωτικές και άλλες διαδικτυακές πλατφόρμες, τα προφορικά σχόλια των επισκεπτών προς το προσωπικό των μουσείων, οι αξιολογήσεις των εκπαιδευτικών από τη συμμετοχή μαθητών και μαθητριών σε εκπαιδευτικά προγράμματα κ.ά.

²⁰⁴ Κουρούσια, Π. (2020). *Facebook και Εθνικοί Οργανισμοί Τουρισμού*. Διαθέσιμο στο: <https://medianalysis.net/2020/05/28/facebook-kai-ethnikoi-organismoi-tourismou/> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).

(National Print Museum, 2012, 22-23).

Η σχέση μεταξύ μουσείου και κοινού είναι αμφίδρομη, καθώς το μουσείο προσεγγίζεται ως ένα ανοιχτό σύστημα ή «ανοιχτό έργο», το οποίο συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται μέσα από την εμπειρία, την ερμηνεία και την κατανόηση των ανθρώπων (Carr, 2001, 174-180· Μπούνια κ.ά., 2016, 175). Η προσέλευση κοινού αποτελεί βασική προτεραιότητα για κάθε σύγχρονο μουσείο. Οι επισκέπτες που αξιολογούν θετικά τα προσφερόμενα αγαθά και υπηρεσίες λειτουργούν ως διαφημιστές, προσελκύοντας επιπλέον κοινό (Συρίγου, 2018, 7). Στο παρελθόν, οι διευθύνοντες των μουσείων αρκούσαν στην καταμέτρηση των επισκεπτών, ενώ στη συνέχεια επιδίωξαν να προσδιορίσουν τις κατηγορίες και το υπόβαθρό τους. Σήμερα η έρευνα κοινού ρίχνει φως στις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές των επισκεπτών και επιτρέπει στους υπευθύνους των μουσείων να λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες τους, σχεδιάζοντας περιβάλλοντα και εμπειρίες που θα τους προσφέρουν ευχαρίστηση (Kotler & Kotler, 2000, 276). Σύμφωνα με τους Borun και Korn, όπως αναφέρεται στη Νικονάνου (2015, 151), η έρευνα κοινού αποτελεί μια μέθοδο για τη «γεφύρωση του χάσματος ανάμεσα στις απαιτήσεις και ανάγκες των επισκεπτών και τους στόχους του μουσείου». Σε αυτό το πλαίσιο και λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς της έρευνας που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, θα ήταν σκόπιμο να πραγματοποιηθεί μια μεγάλης κλίμακας έρευνα κοινού, στην οποία θα συμμετείχαν τόσο οι πραγματικοί επισκέπτες των υπό μελέτη Μουσείων Τυπογραφίας, όσο και οι εν δυνάμει επισκέπτες (Γκαζή, 2004, 9). Αντικείμενο της έρευνας θα ήταν η αποτύπωση των απόψεων, στάσεων και αντιλήψεων των συμμετεχόντων, με στόχο τη κατανόηση των προσδοκιών και των αναγκών τους και επομένως την προσέλευση ενός ευρύτερου και πιο ποικιλόμορφου κοινού.

Εξάλλου, θα ήταν χρήσιμο να διενεργηθεί μια όσο το δυνατόν πληρέστερη χαρτογράφηση των μουσειακών, πανεπιστημιακών, δημόσιων και ιδιωτικών συλλογών τυπογραφίας που υπάρχουν στη χώρα, καθώς και των μεμονωμένων μηχανημάτων που εκτίθενται διάσπαρτα σε ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς και οργανισμούς. Η χαρτογράφηση αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει την πρώτη ύλη για την ψηφιοποίηση του υλικού που θα συγκεντρωθεί, είτε στο σύνολό του, είτε με αντιπροσωπευτικά και τα σημαντικότερα δείγματα και την ανάρτησή του σε ένα ηλεκτρονικό αποθετήριο. Το υλικό αυτό θα μπορούσε να περιλαμβάνει όχι μόνο τυπογραφικά

μηχανήματα και εξοπλισμό, αλλά και γραπτά και προφορικά αρχεία που συνδέονται με την ιστορία της τυπογραφίας. Το ψηφιοποιημένο υλικό θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας συνθετικής διεπιστημονικής προσέγγισης, με έμφαση σε πεδία όπως η βιομηχανική αρχαιολογία, η ιστορία της τεχνολογίας, η μηχανική, η κοινωνική και οικονομική ιστορία, η ιστορία της τέχνης, η βιβλιολογία κ.ά. Παράλληλα, το υλικό θα μπορούσε να καταστεί προσβάσιμο για το ευρύ κοινό, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στη διάδοση της γνώσης και στην ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος για την τυπογραφία και την ιστορία της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη, Χ. (2010). *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα* (β' έκδοση). Αθήνα: Κατάρτι.
- Αγριαντώνη, Χ. (2003). Βιομηχανική αρχαιολογία και κληρονομιά: επικοινωνίες και εντάσεις. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 89, 42-48.
- Αγριαντώνη, Χ., & Μπελαβίλας, Ν. (επιστ. επιμ.) (1998). *Ιστορικός βιομηχανικός εξοπλισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Οδυσσέας.
- Αθήνη, Α., & Ξούριας, Ι. (2015). *Νεοελληνική γραμματεία 1670-1830*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3325> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Αλιπράντης, Ι. Ν. (2016). *Επαυξημένη Πραγματικότητα με Επίγνωση Πλαισίου: Εφαρμογή στο Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου* (Μεταπτυχιακή διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Alfrey, J., & Putnam, T. (1996). *Η βιομηχανική κληρονομιά: διαχείριση πόρων και χρήσεις* (Μτφρ. Ε. Βλάχου). Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Αναστασόπουλος, Γ. Ν. (2007). Η ΟΥΝΕΣΚΟ και η Ελλάδα. *Τετράδια Πολιτισμού*, 1, 37-47.
- Αράθυμου, Σ. (2009). *Τα ελληνικά βιομηχανικά αρχεία: καταγραφή, ηλεκτρονική τεκμηρίωση και αξιοποίηση τους* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Βακαλοπούλου, Μ., Δανιήλ Μ., Λαμπρόπουλος, Χ., & Φασουράκης, Η. (2019). *www.vidaomada.gr: 2 χρόνια έρευνας και καταγραφής της βιομηχανικής κληρονομιάς της Ελλάδας*. 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψηφιοποίησης Πολιτιστικής Κληρονομιάς - EuroMed. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/researchgate-net-3o-panellinio-synedrio-vida-omada> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2020).
- Βασιλειάδης, Ν., & Μπουτσιούκη, Σ. (2015). *Πολιτιστική Διπλωματία, Ελληνικές και Διεθνείς διαστάσεις*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4424> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Βαφειάδου, Ε. Ξ. (2016). Τα μουσεία στη ψηφιακή εποχή: Ο ρόλος της ψηφιακής τεχνολογίας στη μουσειακή μάθηση. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(1), 249-258.
- Black, G. (2009). *Το ελκυστικό μουσείο. Μουσεία και επισκέπτες* (Μτφρ. Σ. Κωτίδου). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Βλάχος, Γ. (2009). *Ιστορική καταγραφή των τεχνικών αναπαραγωγής της εικόνας: από την ανακάλυψη της τυπογραφίας (15^{ος} αιώνας) έως το τέλος του 20^{ού} αιώνα* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Βουτσινάκης, Ε. Α. (επιμ.) (2005). *Τυπώνοντας σελίδες της ιστορίας*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Βουτσινάκης, Ε. Α. (1998). *Τα θεσμικά πλαίσια του Εθνικού Τυπογραφείου* (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Brown, K., & Mairesse, F. (2018). The definition of the museum through its social role. *Curator: The Museum Journal*, 61(4), 525-539.
- Buchanan, A. (2005). Industrial Archeology: Past, Present and Prospective. *Industrial Archeology Review*, XXVII (1), 19- 21.
- Γελαδάκη, Σ. (2014). Πολιτιστική κληρονομιά και ακαδημαϊκή διδασκαλία - Το παράδειγμα του πανεπιστημιακού Μουσείου της Παιδείας. Στο Γ. Δ. Μπίκος, & Α. Κανιάρη (επιμ.), *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση* (σσ. 173-188). Αθήνα: Γρηγόρης.

- ΓΕΣ, Διεύθυνση Ενημέρωσης και Δημοσίων Σχέσεων. (2012). Τυπογραφείο Ελληνικού Στρατού. Εγκαίνια - Παρουσίαση Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας. *Στρατός & Ενημέρωση*, 26, 30-32.
- Γκαζή, Α. (2004). Μουσεία για τον 21^ο αιώνα. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 1, 3-12.
- Γκαζή, Α. (1999). Από τις Μούσες στο Μουσείο: Η ιστορία ενός θεσμού δια μέσου των αιώνων. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 70, 39-46.
- Γκαζή, Α., & Νούσια, Τ. (2003). *Αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο. Μουσειολογία, Μέρμνα για τις αρχαιότητες*. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Carr, D. (2001). A Museum is an Open Work. *International Journal of Heritage Studies*, 7(2), 173-183.
- Council of Europe. (2017). *Recommendation CM/Rec(2017)1 of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century*.
- Council of Europe. (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Council of Europe Treaty Series - No. 199. Διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/1680083746> (ανακτήθηκε στις 17 Δεκεμβρίου 2020).
- Δεληγιάννης, Ι., & Παπαϊωάννου, Γ. (2014). Μουσείο και αξιοποίηση πολιτιστικού αποθέματος με χρήση ψηφιακής τεχνολογίας και διαδραστικών πολυμέσων. Στο Γ. Δ. Μπίκος, & Α. Κανιάρη (επιμ.), *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση* (σσ. 113-155). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Desvallées, A., & Mairesse, F. (επιμ.) (2014). *Βασικές έννοιες της Μουσειολογίας* (Μτφρ. Σ. Λάμπας). Έκδοση: ICOM-Ελληνικό Τμήμα.
- Douet, J. (ed.) (2013). *Industrial heritage re-tooled: The TICCIH guide to industrial heritage conservation*. Left Coast Press.
- Δωροβίνης, Β. (1988). Το κτίριο του πρώτου Εθνικού Τυπογραφείου (και ο χάρτης της Βενετίας στην πράξη). *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 29, 89-91.
- Ευρωπαϊκή Ένωση (2017). Απόφαση (ΕΕ) 2017/864 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Μαΐου 2017 σχετικά με το ευρωπαϊκό έτος πολιτιστικής κληρονομιάς (2018). *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2017/L 131/1.
- Ευρωπαϊκή Ένωση. (2016). Ενοποιημένη απόδοση της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2016/C 202/01.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2014). Ανακοίνωση COM(2014) 477 final της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Προς μια ολοκληρωμένη προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ευρώπης.
- EUROPA NOSTRA, German Cultural Heritage Committee (DNK), & Prussian Cultural Heritage Foundation (SPK). (2018). Έκκληση από το Βερολίνο για Δράση. Η Πολιτιστική Κληρονομιά για το Μέλλον της Ευρώπης. Διαθέσιμο στο: <https://www.europanostra.org/wp-content/uploads/2018/07/Berlin-Call-Action-Gre.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Fotopoulos, A. (2018). The Heritage of the University of Ioannina. Στο M. Mouliou, S. Soubiran, S. Talas, & R. Wittje (ed.), *Turning Inside Out European University Heritage: Collections, Audiences, Stakeholders*. Proceedings of the 16th Annual Meeting of the Universeum European Academic Heritage Network, 11-13 June 2015, Greece (pp. 193-197). Athens: National and Kapodistrian University of Athens Press.

- Ζάζας, Δ. (2011). *Τυπογραφία και τυπογράφοι στη Νεώτερη Ελλάδα: η περίπτωση της Αθήνας (1870-1920)* (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Ζαφειρόπουλος, Κ. (2015). *Πώς γίνεται μία επιστημονική εργασία*. Αθήνα: Κριτική.
- Gürel, E., & Tat, M. (2017). SWOT analysis: a theoretical review. *Journal of International Social Research*, 10(51), 994-1006.
- Hein, G. E. (2002). *Learning in the Museum*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (2007). *Museums and education: Purpose, pedagogy, performance*. London: Routledge.
- Hooper-Greenhill, E. (2006). Τι είναι μουσείο;. Στο Ε. Hooper-Greenhill, *Το Μουσείο και οι Πρόδρομοί του* (σσ. 11-32). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Hooper-Greenhill, E. (1999). Σκέψεις για τη μουσειακή εκπαίδευση και επικοινωνία στη μεταμοντέρνα εποχή. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 72, 47-49.
- ICOM. (2006). *ICOM Code of Ethics for Museums*. Διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ICOM-Ελληνικό Τμήμα. (2009). *Κώδικας Δεοντολογίας του ICOM για τα Μουσεία* (Μτφρ. Σ. Λάμπας). Αθήνα: Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου. Διαθέσιμο στο: <http://icom-greece.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/38/2018/12/code-of-ethics GR 01.pdf> (ανακτήθηκε στις 6 Απριλίου 2021).
- ICOMOS. (2011). *Joint ICOMOS–TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*. «The Dublin Principles». Διαθέσιμο στο: https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/10/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ICOMOS. (1964). *Διεθνής Χάρτης για τη Συντήρηση και Αποκατάσταση των Μνημείων και Τοποθεσιών* (Χάρτης της Βενετίας, 1964). Διαθέσιμο στο: <https://www.icomos.org/venicecharter2004/greek.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5826> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Καζανάς, Α. Τ. (2010). *Η ποινική προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς* (Διδακτορική διατριβή). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Καλόγρη, Π., Μαργαρίτη, Φ., & Τσοκόπουλος, Β. (1986). Η βιομηχανική αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: μια πρώτη προσέγγιση. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 18, 8-14.
- Καραβασίλη, Μ. (χ.χ.). *Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα. Εικοσάχρονη εμπειρία και σύγχρονες προοπτικές στη συγκρότηση πολιτιστικών πόρων*. Διαθέσιμο στο: http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_karavasili.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Κατσίκης, Ι. Ν., & Τσαγκαράκης, Κ. Α. (2010). Η Βιομηχανία ως Αστική Πολιτιστική Κληρονομιά: Σε Αναζήτηση της Νέας Χρήσης. Στο ΔΗΚΙ Βόλου (επιμ.), *Το τέλος των γιγάντων. Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων*. Πρακτικά 5^{ης} Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης TICCIH, 2007, Βόλος (σσ. 11-32).
- Κλείτσα, Β. (2019). *Ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της τυπογραφίας και των γραφικών τεχνών στην Ελλάδα: Το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (Διπλωματική εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

- Κόκκινος, Χ. Δ. (2004). *Η τεχνολογία συνδρομητής του πολιτισμού; Η πολιτιστική κληρονομιά και το πλαίσιο προστασίας της*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόνσολα, Ν. (2006). *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόνσολα, Ν. (1995). *Η διεθνής προστασία της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κορρέ, Κ., & Μόμτσιου-Τοκατλίδη, Κ. (1992). Το παλαιό Εθνικό Τυπογραφείο στην Αθήνα. Οι μεταμορφώσεις ενός ιστορικού κτηρίου. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 45, 62-79.
- Kotler, N., & Kotler, P. (2000). Can museums be all things to all people?: Missions, goals, and marketing's role. *Museum management and curatorship*, 18(3), 271-287.
- Κωτούλα, Δ., & Στρούμπου, Μ. (2019). *Τυπωθήτω: από τη Συλλογή στο Μουσείο του Εθνικού Τυπογραφείου*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο. Διαθέσιμο στο: http://www.et.gr/images/ypiresia/mouseio/Katalogos_Mouseiou.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Κωτσαλένη, Θ., & Παπαγεωργίου, Υ. (2020). *Έκθεση Βιώσιμης Ανάπτυξης & Δραστηριοτήτων 2019*. Διαθέσιμο στο: www.piraeusbankgroup.com/el/investors/financials/annual-reports#2020|1 (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. (1998). Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμο στο: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/ (ανακτήθηκε στις 9 Νοεμβρίου 2020).
- Λούβη, Α. (2007). Η Δημιουργία Δικτύου Θεματικών Τεχνολογικών Μουσείων από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς. *Τετράδια Πολιτισμού*, 1, 167-174.
- Λούβη, Α. (2005). Θεματικά τεχνολογικά μουσεία: Κιβωτός διάσωσης της παραδοσιακής τεχνολογίας. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 97, 70-74.
- Λούβη, Α. (2003). Η ιστοριογραφία και η βιομηχανική αρχαιολογία. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 89, 49-52.
- Λούβη, Α. (2001). Τεχνολογικά μουσεία στην Ελλάδα: Προβλήματα και στάδια εργασίας κατά τη δημιουργία τους. *Τεχνολογία*, 10-11, 3-4.
- Λούκος, Χ. (2002). Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990. *Μνήμων*, 24(2), 307-326.
- Macdonald, S. (ed.) (2006a). *Μουσείο και Μουσειακές Σπουδές. Ένας πλήρης οδηγός* (Μτφρ. Β. Παπαβασιλείου). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Macdonald, S. (ed.) (2006b). *A companion to museum studies*. New Jersey: Blackwell Publishing Ltd.
- Μαμάης, Γ. (2013). Βιβλία φτιαγμένα με μεράκι και φιλότιμο. *Εύτυπον*, 30-31, 1-9.
- Μάρη, Ου. (1999). Το Υπουργείο Πολιτισμού και η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς. *Τεχνολογία*, 9, 8.
- Μαστορίδης, Κ. (2018). *Το παρελθόν της τυπογραφίας και η τυπογραφία του μέλλοντός μας*. 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γραφικών Τεχνών, 1 - 8 Ιουλίου 2018, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Διαθέσιμο στο: www.academia.edu/37616781/Το_παρελθόν_της_τυπογραφίας_και_η_τυπογραφία_του_μέλλοντός_μας (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Μαστορίδης, Κ. (2006). Χάραξη και χύτευση των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στον 19^ο και 20^ο αιώνα. *ΗΥΦΕΝ*, VI, 49-110.

- Μαστορίδης, Κ. (2005). Τυπογραφικοί πειραματισμοί στην ελληνική εφημερίδα του 19^{ου} αιώνα. Στο Λ. Δρούλια, (επιμ.) (2005), *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002 (σσ. 185-190). Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΝΕ.
- Ματθιόπουλος, Γ. Δ. (2019). *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας. Συνοπτική ιστορία της τέχνης του έντυπου ελληνικού βιβλίου από τον 15^ο έως τον 20^ο αιώνα* (β' έκδοση). Ηράκλειο: Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων / Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαυραγάνη, Ε. (2011). *Η στρατηγική μάρκετινγκ μουσείων ως στοιχείο ανάπτυξης των ελληνικών τουριστικών προορισμών* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Μαυροειδή, Μ. Δ. (2010). *Η ελληνική μηχανουργία στην περίοδο 1920-1950 και η τεκμηρίωση ιστορικού μηχανολογικού εξοπλισμού* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Μαχαίρας, Γ. (1986). Βιομηχανική αρχαιολογία: η άλλη αρχαιολογία. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 18, 15-22.
- Merriman, N. (1999). Ανοίγοντας τα Μουσεία στο κοινό. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 72, 43-46.
- Μούλιου, Μ. (2014). Τα μουσεία στον 21^ο αιώνα: προκλήσεις, αξίες, ρόλοι, πρακτικές. Στο Γ. Δ. Μπίκος, & Α. Κανιάρη (επιμ.), *Μουσειολογία, Πολιτιστική Διαχείριση και Εκπαίδευση* (σσ. 77-111). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μούλιου, Μ. (2005). Μουσεία: πεδία για την κατανόηση του κόσμου. *Τετράδια Μουσειολογίας*, 2, 9-17.
- Μούλιου, Μ., & Μπούνια, Α. (1999a). Μουσείο και Επικοινωνία. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 72, 42.
- Μούλιου, Μ., & Μπούνια, Α. (1999b). Μουσειακές Εκ-θέσεις. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 70, 53-58.
- Μουσούρη, Θ. (1999a). Έρευνα κοινού και Αξιολόγηση στα Μουσεία. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 72, 56-61.
- Μουσούρη, Θ. (1999b). Μουσεία για όλους; Προγράμματα προσέγγισης στο διεθνή χώρο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 73, 65-69.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2005). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (ε' έκδοση) (επιμ. Γ. Τσιβεριώτης). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Μπελαβίλας, Ν. (2017). Περί μνημείων και μνήμης: Οι υλικές πτυχές της ιστορίας. Στο Ν. Παπαδημητρίου, & Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 64-82). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μπούνια, Α. (2017). Η «μουσειοποίηση» της πόλης: Ο επαναπροσδιορισμός του μουσείου και οι νέες αναζητήσεις του μνημειακού. Στο *Δημόσια Αρχαιολογία 1*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο. Διαθέσιμο στο: www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2017/05/ΔΗΜΟΣΙΑ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ_ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Μπούνια, Α. (2009). *Στα παρασκήνια του μουσείου. Η διαχείριση των μουσειακών συλλογών*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπούνια, Α., Νικονάνου, Ν., Νικηφορίδου, Α., & Πιτσιάβα, Ε. Μ. (2016). Εθνικά Μουσεία: Οι απόψεις των επισκεπτών. Η πιλοτική έρευνα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. *Museumedu*, 3, 171-186.
- Μπούνια, Α., Οικονόμου, Μ., & Πιτσιάβα, Ε. Μ. (2010). Η χρήση νέων τεχνολογιών σε μουσειακά εκπαιδευτικά προγράμματα: αποτελέσματα έρευνας στα ελληνικά μουσεία. Στο Μ. Βέμη, & Ε. Νάκου (επιμ.), *Μουσεία και Εκπαίδευση* (σσ. 335-347). Αθήνα: Νήσος.
- Najda-Janoszka, M., & Sawczuk, M. (2020). Cultural authority with a light touch: museums using humor in social media communication. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, 22, 2 (50).

- Νάκου Ε., & Γκαζή, Α. (επιμ.) (2015). *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικονάνου, Ν. (επιμ.) (2015). *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/712> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Νομικού, Φ. (2019). Η 25^η Γενική Συνέλευση του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων. Τα μουσεία ως κόμβοι πολιτισμού: Το μέλλον της παράδοσης. *Ενημερωτικό Δελτίο Ελληνικού Τμήματος ICOM*, περίοδος Β', 16, 5-6.
- ΟΗΕ. (1948). *Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*. Διαθέσιμο στο: https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/grk.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Οικονόμου, Μ. (2004). Νέες Τεχνολογίες και Μουσεία: εργαλείο, τροχοπέδη ή συρμός;. *Museology - International Scientific Electronic Journal*, 1, 1-14.
- Οικονόμου, Μ. (2003). *Μουσείο: Αποθήκη ή Ζωντανός Οργανισμός; Μουσειολογικοί προβληματισμοί και ζητήματα*. Αθήνα: Κριτική.
- Οικονόμου, Μ. (1999). Μουσεία για τους ανθρώπους ή για τα αντικείμενα; *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 72, 50-55.
- Palmer, M. (2010). Industrial archaeology and the archaeological community: fifty years on. *Industrial Archaeology Review*, 32(1), 5-20.
- Παλυβού, Κ. (2005). Η νέα εποχή και ο θρίαμβος της τεχνολογίας. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 97, 6-7.
- Παπαγεωργίου, Ι. (2015). *Θεωρία δειγματοληψίας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/1296> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Παπαδόπουλος, Σ. (1999). Ο ρόλος του μουσειολόγου. Μεταξύ «κοινών τόπων» και ουτοπίας. *Αρχαιολογία και τέχνες*, 71, 44-47.
- Παρθένης, Σ. (2007). *Η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς και η ανάδειξή της ως τουριστικού πόρου*. Αθήνα: Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης.
- Pearce, S. M. (2002). *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές* (Μτφρ. Λ. Γυιόκα, Α. Καζάζης, & Π. Μπίκας). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Pearce, S. M. (1999). Μελετώντας τα Μουσεία: Νέες ανάγκες και νέες προσεγγίσεις. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 70, 47-49.
- Πεπονά, Γ. (2009). Πολιτιστική κληρονομιά - Σκέψεις και προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης. Πρακτικά 2^{ου} Πανελλήνιου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος Ι (σσ. 103-111).
- Petti, L., Trillo, C., & Makore, B. C. N. (2019). Towards a shared understanding of the concept of heritage in the European context. *Heritage*, 2(3), 2531-2544.
- Pickton, D. W., & Wright, S. (1998). What's swot in strategic analysis?. *Strategic change*, 7(2), 101-109.
- Pinard, J. (1991). *Η Βιομηχανική Αρχαιολογία* (Μτφρ. Γ. Σπανός). Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ETBA.
- Politis, A. E. (2018). Innovations in the graphic arts, media and packaging fields. In *Keynote paper presented at the GRID18–9th international symposium on graphic engineering and design, Department of Graphic Engineering and Design/University of Novi Sad, Faculty of Technical Sciences, Novi Sad*.
- Πούλιος, Ι., Αλιβιζάτου, Μ., Αραμπατζής, Γ., Γιαννακίδης, Α., Καραχάλης, Ν. Γ., Μάσχα, Ε., ... & Τουλούπα, Σ. (2015). *Πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη*. Αθήνα:

- Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/2394> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Πούλιος, Ι., & Τουλούπα, Σ. (υπό έκδοση). Ελληνικά Μουσεία σε Κρίση: Αποκτώντας Στρατηγική Ευελιξία στο Τρέχον Ασταθές Περιβάλλον. Στο Π. Βελένη, & Χ. Γκατζόλης (επιμ.), *Μουσειολογία: Νέες Τάσεις* (σσ. 1-54). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Διαθέσιμο στο: www.academia.edu/29605791/Greek_Museums_in_Crisis_Achieving_Strategic_Agility_in_the_Current_Unstable_Environment_in_Greek (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Ραυτόπουλος, Ν. (2018). 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο και 2^ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών. *Η Τυπογραφία*, 1210, 10-13.
- Ross, M. (2004). Interpreting the new museology. *Museum and society*, 2(2), 84-103.
- Russo, A., Watkins, J., Kelly, L., & Chan, S. (2006). *How will social media affect museum communication?*. Proceedings: Nordic Digital Excellence in Museums (NORDIC 06), 1-4.
- Σακαλή, Ο. (2017). Μουσεία και κοινό: Επαναπροσδιορίζοντας τη μουσειακή μαθησιακή εμπειρία. Στο Ν. Παπαδημητρίου, & Α. Αναγνωστόπουλος, (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 263-277). Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σαραγά, Ν. (2020). Περιοδικές εκθέσεις: βασική λειτουργία των μουσείων με πολλαπλά οφέλη. Στο Α. Τσιτούρη (γεν. επιμ.), (2020), *Εφήμεροι(;) σχεδιασμοί: εκπαιδευτικές δράσεις στο πλαίσιο περιοδικών εκθέσεων*. Πρακτικά 8^{ης} Ημερίδας της Ελληνικής Ομάδας Εργασίας ICOM - CECA (Αθήνα 4 Μαΐου 2018) (σσ. 16-27). Αθήνα: Ελληνικό Τμήμα ICOM.
- Sarantakou, E., & Xenitellis, S. (2019). Innovative cultural tours in Athens: An interesting internship in the era of economic crisis. Στο: V. Katsoni, & M. Segarra-Oña, (ed.), *Smart Tourism as a Driver for Culture and Sustainability*, Fifth International Conference IACuDiT, Athens 2018, Springer Proceedings in Business and Economics, Switzerland, 121-134.
- Shin, D. H., Jung, J., & Chang, B. H. (2012). The psychology behind QR codes: User experience perspective. *Computers in Human Behavior*, 28(4), 1417-1426.
- Σκλαβενίτης, Τ. Ε. (2004). Πραγματώσεις και αιτούμενα στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Στο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο 15^{ος}-19^{ος} αιώνας* (σσ. 39-43), *The printed Greek book 15th -19th century*, Δελφοί, Delphi (pp. 39-43).
- Σκλαβενίτης, Τ.Ε. (2001). Ερευνητικό πρόγραμμα του ΠΤΙ ΕΤΒΑ «Ιστορία της τεχνολογίας της ελληνικής τυπογραφίας, 15^{ος} - 20^{ος} αι.». Για ένα μουσείο τυπογραφίας. *Τεχνολογία*, 10-11, 42.
- Slotta, R. (1990/1991). Τεχνικά μνημεία και βιομηχανική αρχαιολογία. *Τεχνολογία*, 4, 3-9.
- Slotta, R. (1982). *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία* (Μτφρ. Ά. Παπαδόπουλος). Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Στάικος, Κ. Σ. (1989). *Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της δύσης*. Τόμος Α'. 15^{ος} αιώνας. Αθήνα: Άτων.
- Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2018). *Συμπεράσματα του Συμβουλίου σχετικά με την ανάγκη πρόταξης της πολιτιστικής κληρονομιάς στο σύνολο των πολιτικών της ΕΕ*. 9015/18, CULT 61. Διαθέσιμο στο: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9015-2018-INIT/el/pdf> (ανακτήθηκε στις 19 Δεκεμβρίου 2020).
- Συρίγου, Ν. Ι. (2018). *Οι έρευνες κοινού στους πολιτιστικούς οργανισμούς*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/academia-edu-erevnes-koinou-se-politistikous-organismous-gr> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

- ΤΙCCIH. (2003). *Η Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά* (επιμ. μτφρ. Χ. Αγριαντώνη, & Ν. Μπελαβίλας). Διαθέσιμο στο: <http://ticcih.gr/wp-content/uploads/2017/01/N.-TAGIL.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ΤΙCCIH-Ελληνικό Τμήμα, & ICOMOS-Ελληνικό Τμήμα. (2015). *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελλάδα, 1980-2015. Διάσωση - Έρευνα - Εκπαίδευση. Κατάλογος Έκθεσης. Κέντρο Αρχιτεκτονικής της Μεσογείου - Μεγάλο Αρσενάλι Χανίων*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/academia-edu-viomichaniki-klironomia-stin-Ellada-gr> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Τραγανού-Δελιγιάννη, Ο. (2001). Μουσεία Τεχνικού Πολιτισμού στην Ελλάδα: από το σχεδιασμό στη δημιουργία. *Τεχνολογία*, 10-11, 6-8.
- Τσαγρή, Α. (2020). *Μουσεία και Συλλογές Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών - Η διεθνής διάσταση και οι συγκρίσεις με την Ελλάδα* (Διπλωματική εργασία). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Τσάγκαλος, Β. (2008). Η Εταιρεία Ελληνικών Τυπογραφικών Στοιχείων και ο Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος: Άλλη μια Ελλάδα που αντιστέκεται. *Εύτυπον*, 20, 1-9.
- ΥΠΠΟ. (1999). *Βιομηχανικά Μνημεία της Ελλάδας*. Αθήνα: Γραφικές Τέχνες Μπαξά.
- Van der Wateren, J. (1999). The importance of museum libraries. *Inspel*, 33 (1999), 4, 190-198.
- Wright, H. E. (2004). The material culture of media: museums of printing and photography. *Presenting Pictures*, 170-185. Διαθέσιμο στο: <http://www.artefactsconsortium.org/Publications/PDFfiles/Vol4Pics/4.11.Wright,Museums75ppiFFF.pdf> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Χατζηϊωσήφ, Χ. (1986). Ελλάδα: εκβιομηχάνιση χωρίς επανάσταση. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 18, 54-59.
- Χατζηνικολάου, Τ. (2020). 2020: Μια δύσκολη χρονιά για τα μουσεία όλου του κόσμου. *Ενημερωτικό Δελτίο Ελληνικού Τμήματος ICOM*, περίοδος Β', 17, 1.

Διαδικτυακές πηγές

- AIA. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://industrial-archaeology.org/index.php> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- ΑΕΡΜ. (2017). *An account of the AEPM 2017 conference at the Museum of Typography*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/news/an-account-of-the-aepm-2017-conference-at-the-museum-of-typography/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- ΑΕΡΜ. (2015). *An ongoing timeline of printing museums*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-museum-foundation-dates> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- ΑΕΡΜ. (2015). *The relevance of typographical collections for today's designers*. Διαθέσιμο στο: www.aepm.eu/conference-2020-2/past-conferences/aepm-2015-programme/ (ανακτήθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 2020).
- ΑΕΡΜ. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021).
- Assorestauero. (n.d.). AIPAI - Associazione Italiana per il Patrimonio Archeologico Industriale. Διαθέσιμο στο: <https://www.assorestauero.org/en/socio/aipai-associazione-italiana-per-il-patrimonio-archeologico-industriale.html> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Athens Culture Net. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.athensculturenet.com/el> (ανακτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2020).
- ATypl. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.atypi.org/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

- Βανδώρα, Α. (2011). Ελληνική Τυπογραφία στη διαδρομή πέντε αιώνων. Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, *Επετηρίς*, τόμος 14^{ος}, Αθήνα, 2009. Διαθέσιμο στο: argolikivivliothiki.gr/2011/01/31/ελληνική-τυπογραφία-στη-διαδρομή-πέν/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (1). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=1> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (3). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=3> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Βλάχος, Γ. (2018). *Η ιστορία της τυπογραφίας* (8). Διαθέσιμο στο: <https://www.graphicanews.gr/articles.php?article=12&page=8> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Γρηγοράκης, Μ. (2004). *Το Τυπογραφείο της Μεγάλης Κρητικής Επανάστασης 1866 - 1869*. Χανιά: Χανιώτικα νέα. Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/typographymuseum/docs/tupografeio_megalhs_krhtikhhs_epanastashs (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- CILAC. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.cilac.com/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Council of Europe. (2021). *Chart of signatures and ratifications of Treaty 199. Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Διαθέσιμο στο: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199/signatures?p_auth=dg2WfyCT (ανακτήθηκε στις 18 Απριλίου 2021).
- Council of Europe. (n.d.). *European Route of Industrial Heritage*. Διαθέσιμο στο: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/european-route-of-industrial-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Dangerous Productions. (χ.χ.). *Κινητά Στοιχεία*. Διαθέσιμο στο: <https://www.dangerousprods.com/project/handset-type/> (ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2021).
- Δανιήλ, Γ. (2020). *Γιώργος Δ. Μαθιόπουλος: συνέντευξη στον Γρηγόρη Δανιήλ*. Διαθέσιμο στο: <https://diastixo.gr/sinentefxeis/ellines/14043-giorgos-mathiopoullos> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).
- Deutsche UNESCO-Kommission. (2018). *Nationwide Inventory of Intangible Cultural Heritage. Artistic Printing Techniques of Relief, Gravure, Planographic, Pressure Printing and their Mixed Forms*. Διαθέσιμο στο: <https://www.unesco.de/en/artistic-printing-techniques-relief-gravure-planographic-pressure-printing-and-their-mixed-forms> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2020).
- Deutscher Museumsbund, & NEMO (2021). *EU-Presidency Trio Conference: Museums and Social Responsibility - Values Revisited*. Διαθέσιμο στο: <https://www.paperturn-view.com/de/deutscher-museumsbund/eu-presidency-trio-conference?pid=MTM131577&v=1.1> (ανακτήθηκε στις 4 Ιανουαρίου 2021).
- Δήμος Βόλου. (χ.χ.). *Μουσεία Δήμου Βόλου*. Διαθέσιμο στο: <https://dimosvolos.gr/el/mouseia> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Δίκτυο Μουσείων και Πολιτιστικών Φορέων Αθηνών. (χ.χ.). *Μνημόνιο Συνεργασίας*. Διαθέσιμο στο: http://www.athensmuseums.net/docs/Mnimonio_Synergasias_Diktiou.pdf (ανακτήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2020).

- EETΣ. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://www.greekfontsociety-gfs.gr/> (ανακτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 2020).
- E-FAITH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.e-faith.org/home/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Ελληνική Προεδρία της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης / Greek Chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe. (2020). *Στο δρόμο του πολιτισμού / On the road*. Διαθέσιμο στο: <https://coegreekchairmanship2020.gov.gr/wp-content/uploads/2020/11/roads-booklet.pdf> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- ΕΛΣΤΑΤ. (2020). *Κίνηση Μουσείων και Αρχαιολογικών Χώρων. Ιούνιος 2020*. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/documents/20181/643fa0d7-d9f9-0dfa-a562-17f0654ae102> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Ένωση Γραφιστών Ελλάδας, Διοικητικό Συμβούλιο. (2017). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: www.ggda.gr/showcase/μουσείο-τυπογραφίας/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- ERIH. (n.d.). *Museum of the Printing Arts*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/erih-net-Leipzig-Museum-of-the-Printing-Arts> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- ERIH. (n.d.). *National Print Museum*. Διαθέσιμο στο: <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/national-print-museum> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).
- ERIH. (n.d.). *UNESCO World Heritage List - Industrial Related Sites*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/erih-net-World-Heritage-List-Industrial-Related-Sites> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ERIH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.erih.net/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Εστία. (χ.χ.). *Ιστορία της Εστίας*. Διαθέσιμο στο: www.hestia.gr/ιστορία-της-εστιασ.html (ανακτήθηκε στις 31 Οκτωβρίου 2020).
- ΕΤ. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.et.gr/> (ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2021).
- European Heritage Awards (2019). *VVIA - Flemish Association for Industrial Archaeology, Belgium*. Διαθέσιμο στο: <http://www.europeanheritageawards.eu/winners/vvia-flemish-association-industrial-archaeology-belgium/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- European Heritage Days. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.europeanheritagedays.com/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- European Industrial and Technical Heritage Year 2015. Διαθέσιμο στο: <http://www.industrialheritage2015.eu/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2017). *Ειδικό ευρωβαρόμετρο 466. Οι Ευρωπαίοι και η πολιτιστική κληρονομιά. Ελλάδα*. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/instruments/SPECIAL/surveyKy/2150> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Goossens, P. (2017). *Collecting and the true craft of historic printing technology*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-collecting-craft-of-printing-technology> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Graphicarts-Ioannina. (2020). *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γραφικών Τεχνών και το 4ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών*. Διαθέσιμο στο: <http://www.graphicarts-ioannina.gr/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Gutenberg Museum. (2020). *Mainz Impulse*. Διαθέσιμο στο: <https://www.mainz.de/microsite/gutenberg-museum-en/global/Mainz-Impulse.php> (ανακτήθηκε στις 10 Μαρτίου 2021).

- Gutenberg Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.mainz.de/microsite/gutenberg-museum-en/index.php> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).
- HELGRAMED. (2019). *Ημέρες Γραφικών Τεχνών & Τυπογραφίας - Ιωάννινα 2019*. Διαθέσιμο στο: <http://www.helgramed.gr/files/graphic-arts-ioannina-2019.pdf> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Hutsebaut, G. (2017). *Plantin-Moretus Museum: storytelling for a new audience with respect for a fragile collection*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-Plantin-Moretus-Museum-storytelling> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Θεοδωράκη, Μ. (2018). *Τ' αποτυπώματα μιας κουκίδας, ή αλλιώς, Μια κουκίδα στο Μουσείο Τυπογραφίας*. Εκδόσεις Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη. Διαθέσιμο στο: <https://issuu.com/typographymuseum/docs/koykida> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- IAPM. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.theiapm.net/home/main.php> (ανακτήθηκε στις 17 Φεβρουαρίου 2021).
- ICOHTEC. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.icohtec.org/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- ICOM. (2020). *Museums, museum professionals and COVID-19: follow up survey*. Διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2020/11/FINAL-EN-Follow-up-survey.pdf> (ανακτήθηκε στις 12 Φεβρουαρίου 2021).
- ICOM. (2017). *International Council of Museum (ICOM) Statutes. As amended and adopted by the Extraordinary General Assembly on 9th June 2017 (Paris, France)*. Διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/2017-ICOM-Statutes-EN.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ICOM. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://icom.museum/en/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ICOMOS. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.icomos.org/en> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ICOMOS-Ελληνικό Τμήμα. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://www.icomoshellenic.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- IHAΙ. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://ihai.ie/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- ΙΜΕΤΥΠΟΕ. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://istvc.org/index.html> (ανακτήθηκε στις 8 Νοεμβρίου 2020).
- ISTD. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.istd.org.uk/> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).
- Καλιακάτσος, Α. (Μ. Φάις, επιμ.) (2010). *Η γενικευμένη ομοιομορφία δημιουργεί σύγχυση και αδιαχώρητο*. Διαθέσιμο στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=213843> (ανακτήθηκε στις 2 Νοεμβρίου 2020).
- Καραδήμου, Α. (2018). *Η προστασία των χώρων και των ακινήτων μνημείων στα ευρωπαϊκά και διεθνή κείμενα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς*. Διαθέσιμο στο: <https://nomosphysis.org.gr/18675/i-prostasia-ton-xoron-kai-ton-akiniton-mnimeion-sta-eyropaika-kai-diethni-keimena-prostasias-tis-politistikis-klironomias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Kockelbergh, I. (2014). *Plantin-Moretus Museum / Print room: museology, past present & future*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-org-Plantin-Moretus-Museum-museology> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Κουμή, Έ. (2020). *Ο Μίκυ Μάους... και η τυπογραφία*. Διαθέσιμο στο: <https://www.haniotika-nea.gr/o-miky-maous-kai-i-typografia/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

- Κουρούσια, Π. (2020). *Facebook και Εθνικοί Οργανισμοί Τουρισμού*. Διαθέσιμο στο: <https://medianalysis.net/2020/05/28/facebook-kai-ethnikoi-organismoi-tourismou/> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).
- Leros News. (2014). *Λέρος: Εγκαινιάζεται το «Μουσείο Λεριακού Τύπου» στον Πύργο Μπελλένη!*. Διαθέσιμο στο: <https://www.lerosnews.gr/ta-nea-tis-lerou/leros-egkainiazetai-to-mouseio-leriakoy-typou-ston-pyrgo-belleni> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).
- Μαλαγκονιάρης, Σ. (2019). *Ένα μοναδικό μουσείο τυπογραφίας χωρίς πόρους*. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/nisides/183698_ena-monadiko-moyseio-typografias-horis-poroyos (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Marshall, A. (2019). *In the beginning... Some thoughts on early printing museums*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/about-the-aepm/pionneers-and-precursors/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Marshall, A. (2019). *Safeguarding intangible heritage: introductory remarks*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-safeguarding-intangible-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Marshall, A. (2018). *A printing museum in the making at the University of Ioannina (Greece)*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-ioannina-printing-museum-in-the-making> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Marshall, A. (2017). *How print became heritage: 150 years of printing museums*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-how-print-became-heritage> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Marshall, A. (2008). *Learning to live with the 20th century: printing museums in the wake of the digital revolution*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/wp-content/uploads/2014/06/2008-AM-Odense.pdf> (ανακτήθηκε στις 30 Οκτωβρίου 2020).
- Marshall, A., Moglia, B., & Savoie, A. (2012). *Our Typographical Heritage*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/about-the-aepm/our-typographical-heritage/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Matthiopoulos, G. D. (2017). *The Grecs du Roi meet early Cretan literature in a street art performance throughout Crete: a school project*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-matthiopoulos-early-cretan-literature> (ανακτήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 2020).
- Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.et.gr/index.php/mouseio> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Μουσείο Ιονίου Πανεπιστημίου. (χ.χ.). *Συλλογή Τυπογραφίας*. Διαθέσιμο στο: <https://museum.ionio.gr/gr/collections/typography/> (ανακτήθηκε στις 25 Νοεμβρίου 2020).
- Μουσείο Τυπογραφίας. (2020). Διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/MouseioTypographias/posts/3547277058684660> (ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2020).
- Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <http://mtt.unit.uoi.gr/index.php?lang=el> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Μουσείο Λεριακού Τύπου. (χ.χ.). Διαθέσιμο στο: <https://www.xn--gxalnhl.com/axiotheata.html> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).
- Μυρτσιώτη, Γ. (2016). *Ένας αιώνας επί του πιεστηρίου «Τύποις Γούσιου»*. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/851901/enas-aionas-epi-toy-piestirioy-typoiois-goysioy/> (ανακτήθηκε στις 26 Οκτωβρίου 2020).

- Musée de l'imprimerie de Lyon (n.d.). Διαθέσιμο στο: <http://www.imprimerie.lyon.fr/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Museum für Druckkunst Leipzig (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.druckkunst-museum.de/en/home.html> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Museums Association. (n.d.). *What is a museum?*. Διαθέσιμο στο: <https://www.museumsassociation.org/about/fags/#.U48-13JdW0I> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- National Print Museum. (2018). *Strategic Plan 2018 - 2021*. Διαθέσιμο στο: https://www.nationalprintmuseum.ie/wp-content/uploads/2019/02/NPM_Strategic-Plan-2018-21_Low-Res_.pdf (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- National Print Museum. (2012). *Educational policy 2012-2015*. Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalprintmuseum.ie/wp-content/uploads/2013/01/Education-Policy-2012-2015.pdf> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- National Print Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.nationalprintmuseum.ie/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020).
- Νέα της Τέχνης. (2019). *Τι είναι ένα μουσείο σήμερα;*. Διαθέσιμο στο: <https://taneatistechneis.com/epikairoitita/ti-einai-ena-moyseio-simera/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- NEMO. (2021). *Follow-up survey on the impact of the COVID-19 pandemic on museums in Europe. Final Report*. Διαθέσιμο στο: https://www.nemo.org/fileadmin/Dateien/public/NEMO_documents/NEMO_COVID19_FollowUpReport_11.1.2021.pdf (ανακτήθηκε στις 11 Ιανουαρίου 2021).
- New North Press. (n.d.). *Reverting to Type 2020: Protest Posters*. Διαθέσιμο στο: <http://new-north-press.co.uk/project/reverting-to-type-2020-protest-posters/> (ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2020).
- ΝΟΗΣΙΣ. (χ.χ.). *Βάση δεδομένων ψηφιοποιημένων αντικειμένων. Συσκευές Τυπογραφίας*. Διαθέσιμο στο: <http://archive.noesis.edu.gr/repository/handle/?sid=51220> (ανακτήθηκε στις 2 Απριλίου 2021).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2019). *Ακύρωση του 3^{ου} Θερινού Εργαστηρίου Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/akyrosi-toy-3oy-therinoy-ergastirioy-grafikon-technon-sto-panepistimio-ioanninon/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2018). *1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Γραφικών Τεχνών και 2^ο Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/events/1o-panellinio-synedrio-grafikon-technon-kai-2o-therino-ergastirio-grafikon-technon-sto-panepistimio-ioanninon/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (2018). *Έναρξη Λειτουργίας του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/enarxi-leitourgias-mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. (χ.χ.). *Μουσείο Τυπογραφίας*. Διαθέσιμο στο: <https://www.uoi.gr/panepistimiaki-zoi/politismos/mouseio-typografias/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

- Παρασκευοπούλου, Χ. (2020). *Το ιστορικό τυπογραφείο που εδώ και 60 χρόνια «κρύβεται» στο Μπεζεστένι*. Διαθέσιμο στο: <https://parallaximag.gr/thessaloniki/to-istoriko-typografeio-pou-edo-kai-60-chronia-kryvetai-sto-mpezesteni> (ανακτήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 2021).
- ΠΙΟΠ. (2010). *Ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας (15^{ος}-20^{ός} αιώνες)*. Διαθέσιμο στο: https://issuu.com/piop_media2008/docs/gr_piop_1227-preview (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- ΠΙΟΠ. (χ.χ.). *Δελτίο «Τεχνολογία»*. Διαθέσιμο στο: <https://www.piop.gr/el/Publications/DeltioTexnologia.aspx> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Phillis, Y. A. (2017). *Printing museums - records of civilization*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-printing-museums-records-of-civilization> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Plantin-Moretus Museum. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.museumplantinmoretus.be/en> (ανακτήθηκε στις 20 Νοεμβρίου 2020).
- Πολίτης, Α. Ε. (2013). *Η Σταδιοδρομία στις Γραφικές Τέχνες - χαρακτηριστικά και προοπτικές*. Διαθέσιμο στο: <https://docplayer.gr/65211-l-stadiodrouia-stis-grafikes-tehnes-haraktiristika-kai-proptikes-dr-anastasios-e-politis-politismedia-gmail-com.html> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).
- Richter, S. (2019). *Towards a European lobby for intangible printing heritage*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/aepm-eu-intangible-printing-heritage> (ανακτήθηκε στις 7 Νοεμβρίου 2020).
- Schutt-Kehm, E. (2014). *New perspectives for the Gutenberg Museum*. Διαθέσιμο στο: <https://www.aepm.eu/publications/conference-proceedings-2/exhibiting-printing-heritage/elke-schutt-kehm-new-perspectives-for-the-gutenberg-museum/> (ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2021).
- ΣΕΜΕ. (2017). *Θερινό Εργαστήριο Γραφικών Τεχνών*. Διαθέσιμο στο: http://seme.gr/events/deltio_typou_7_05_2017.pdf (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- SIA. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.sia-web.org/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Σκαλιώνη, Δ. (2018). *Επίσκεψη σε ένα εργαστήριο κλασικής τυπογραφίας με τον Νίκο Βοζίκη*. Διαθέσιμο στο: <https://book.ert.gr/events/episkepsi-se-ena-ergastirio-klasikis-typografias-me-ton-niko-vozik/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- The Economist. (2019). *Setting type - How the world's old printing presses are being brought back to life*. Διαθέσιμο στο: <https://www.economist.com/christmas-specials/2019/12/18/how-the-worlds-old-printing-presses-are-being-brought-back-to-life> (ανακτήθηκε στις 5 Ιανουαρίου 2021).
- TICCIH. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://ticcih.org/> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- TICCIH-Ελληνικό Τμήμα. (1992). *Καταστατικό Σωματείου*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/ticcih-gr-katastatitko> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- Τυπογραφείο Αστέριου Χ. Γούσιου. (χ.χ.). *Ιστορία*. Διαθέσιμο στο: <http://www.goussios.gr/content/history/9> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).
- ΥΠΠΟΑ. (2018). *Θεσμικό πλαίσιο και στόχοι της Αναγνώρισης Μουσείων*. Διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=2807> (ανακτήθηκε στις 19 Δεκεμβρίου 2020).
- UNESCO. (2001). *Business Archives of the Officina Plantiniana*. Διαθέσιμο στο: <http://bit.do/unesco-org-memory-of-the-world-oficina-plantiniana> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- UNESCO World Heritage Centre. (2014). *Ancient Lavrion*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5857/> (ανακτήθηκε στις 25 Οκτωβρίου 2020).

UNESCO World Heritage Centre. (2005). *Plantin-Moretus House-Workshops-Museum Complex*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/list/1185/> (ανακτήθηκε στις 5 Νοεμβρίου 2020).

UNESCO World Heritage Centre. (1998). *Historic Site of Lyon*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/list/872> (ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021).

UNESCO World Heritage Centre. (1986). *Ironbridge Gorge*. Διαθέσιμο στο: <http://whc.unesco.org/en/list/371> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).

UNIVERSEUM - European Academic Heritage Network. (n.d.). Διαθέσιμο στο: <https://www.universeum-network.eu/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).

Φουντουλάκη, Ε. (2016). «Η ιστορία της ελληνικής τυπογραφίας, είναι θέμα Κρητικό». Διαθέσιμο στο: <http://staging.haniotika-nea.gr/i-istoria-tis-ellinikis-tipografias-ine-thema-kritiko/> (ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2021).

Νομοθετικό πλαίσιο

ΦΕΚ Α/211/24-12-2019. Σύνταγμα της Ελλάδας.

ΦΕΚ Α/133/7-8-2019. Νόμος υπ' αριθμ. 4622. Επιτελικό Κράτος: οργάνωση, λειτουργία και διαφάνεια της Κυβέρνησης, των κυβερνητικών οργάνων και της κεντρικής δημόσιας διοίκησης.

ΦΕΚ Β/1858/24-5-2019. Απόφαση υπ' αριθμ. Γ26183. Εσωτερικός Κανονισμός λειτουργίας του Τμήματος Δ4 Μουσείου της Διεύθυνσης Δ' Ανθρώπινου Δυναμικού του Εθνικού Τυπογραφείου.

ΦΕΚ Α/58/26-3-2018. Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 29. Οργανισμός Εθνικού Τυπογραφείου.

ΦΕΚ Β/268/1-2-2018. Απόφαση υπ' αριθμ. 9594. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας.

ΦΕΚ Β/492/20-2-2017. Απόφαση υπ' αριθμ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΝΠΑΑΠΚ/ΤΤΠΝΚΜ/33392/19639/172/33. Χαρακτηρισμός ως μνημείων εκατόν δεκαεφτά (117) αντικειμένων του ιστορικού κινητού εξοπλισμού του Εθνικού Τυπογραφείου.

ΦΕΚ Β/2385/26-10-2011. Απόφαση υπ' αριθμ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΝΕΠΟΚ/Δ/93783/1682. Ίδρυση και αναγνώριση μουσείου κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 45 του Ν. 3028/2002.

ΦΕΚ Α/206/8-12-2010. Νόμος υπ' αριθμ. 3895. Κατάργηση και συγχώνευση υπηρεσιών, οργανισμών και φορέων του δημόσιου τομέα.

ΦΕΚ Β/708/22-4-2008. Απόφαση υπ' αριθμ. ΔΟΑ/Φ. οικ. 11042. Κανονισμός οργάνωσης, λειτουργίας και κατάστασης προσωπικού του Μουσείου και Βιβλιοθήκης Εθνικού Τυπογραφείου.

ΦΕΚ Α/275/22-12-2006. Νόμος υπ' αριθμ. 3521. Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς.

ΦΕΚ Α/131/28-6-2006. Νόμος υπ' αριθμ. 3469. Εθνικό Τυπογραφείο, Εφημερίς της Κυβερνήσεως και λοιπές διατάξεις.

ΦΕΚ Α/153/28-6-2002. Νόμος υπ' αριθμ. 3028. Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

ΦΕΚ Α/146/4-7-1996. Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 188. Οργανισμός Εθνικού Τυπογραφείου.

ΦΕΚ Α/45/19-3-1985. Νόμος υπ' αριθμ. 1532. Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα.

- ΦΕΚ Α/32/10-2-1981. Νόμος υπ' αριθμ. 1126. Περί κυρώσεως της εις Παρισίους την 23ην Νοεμβρίου 1972 υπογραφείσης Διεθνούς Συμβάσεως διά την Προστασίαν της Παγκοσμίου Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς.
- ΦΕΚ Α/320/17-10-1977. Προεδρικόν Διάταγμα υπ' αριθμ. 941. Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών.
- ΦΕΚ Α/166/19-9-1961. Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 4194. Περί κυρώσεως της Ευρωπαϊκής Μορφωτικής Συμβάσεως.
- ΦΕΚ Α/169/7-8-1950. Νόμος υπ' αριθμ. 1469. Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830.
- ΦΕΚ Α/25/13-2-1901. Νόμος ΒΨΜΓ'. Περί εγκρίσεως ειδικών προϋπολογισμών απαιτούμενης ολικής δαπάνης προς εκτέλεσιν έργων του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου των Εσωτερικών εκ δραχμ. 289,300.

Οπτικοακουστικό υλικό

- Γαζιάδης, Κ. (1968). *Η Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως «ΕΤΒΑ» παρουσιάζει την Ελληνικήν Βιομηχανίαν*. Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/-SUmV_dD40g (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Εθνικό Τυπογραφείο. (2018). *Από τα χειροκίνητα τυπογραφεία του Αγώνα του '21 στο σύγχρονο Εθνικό Τυπογραφείο*. Διαθέσιμο στο: <https://youtu.be/cXTuxsO7WKU> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020).
- Epirustv. (2018). *Εγκαινιάστηκε το Μουσείο Τυπογραφίας του Πανεπιστημίου*. Διαθέσιμο στο: <https://youtu.be/egdlC1oL-pc> (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Παπαδόπουλος, Ι. (2016). *Το Μουσείο Τυπογραφίας της Εφημερίδας «Χανιώτικα νέα»*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/KC_iNvMbIkY (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Σιαδήμας, Α. (2019). *Handset Type / Κινητά Στοιχεία*. Διαθέσιμο στο: <https://vimeo.com/318880048> (ανακτήθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2021).
- Στεφανάκης, Γ. (2004). *Το Αγλαόν - η κλασική τυπογραφία*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/cH-WjoW_oQs (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Χανιώτικα νέα. (2018). *Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη*. Διαθέσιμο στο: https://youtu.be/S_CmkZVk8Mk (ανακτήθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 2020).
- Χανιώτικα νέα Podcast. (2020). *Τα εκθέματα αφηγούνται (επ. 1)*. Διαθέσιμο στο: <https://anchor.fm/haniotikanea/episodes/1-elq3gv/a-a3n0hcl> (ανακτήθηκε στις 27 Δεκεμβρίου 2020).

Φωτογραφικό υλικό

- Πηγή φωτογραφίας εξωφύλλου:
<https://museum.ionio.gr/gr/collections/typography/linoleum/#IU-pg-01287-64929-4>
 (ανακτήθηκε στις 28 Απριλίου 2021).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Α1. Ερωτήσεις συνεντεύξεων με τους/τις υπευθύνους των Μουσείων

Α. Λειτουργία και διαχείριση του Μουσείου

1. Ποιο είναι το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του Μουσείου;
2. Το Μουσείο έχει καταστατικό λειτουργίας ή άλλο ιδρυτικό έγγραφο, στο οποίο αναγράφεται η αποστολή / στόχοι του Μουσείου;
3. Ποιες ημέρες και ώρες είναι ανοιχτό στο κοινό το Μουσείο, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας²⁰⁵;
4. Οι υποδομές του Μουσείου επιτρέπουν την πρόσβαση σε ΑμεΑ;
5. Το Μουσείο στελεχώνεται επαρκώς από εξειδικευμένο προσωπικό;
6. Το Μουσείο διαθέτει ειδικούς χώρους για το κοινό, όπως εκπαιδευτικά εργαστήρια, χώρους εκδηλώσεων/πολλαπλών χρήσεων, καφέ και πωλητήριο;
7. Έχει το Μουσείο διαθέσιμα στοιχεία για την επισκεψιμότητά του, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας;
8. Από πού προέρχονται οι οικονομικοί πόροι του Μουσείου;
9. Υπάρχουν κάποια προβλήματα ή δυσκολίες που αντιμετωπίζει το Μουσείο και εάν ναι, ποια είναι αυτά;
10. Έχει το Μουσείο κάποιους στόχους που θα ήθελε να επιτύχει στο μέλλον;

Β. Επικοινωνιακή πολιτική, εξωστρέφεια και δικτύωση του Μουσείου

11. Διοργανώνονται περιοδικές εκθέσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ημερίδες ή/και άλλες παρεμφερείς δράσεις;
Εάν ναι, μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;
12. Πραγματοποιούνται ξεναγήσεις, εργαστήρια ή/και εκπαιδευτικά προγράμματα;
Εάν ναι, σε ποιες ομάδες κοινού απευθύνονται; Μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;
13. Το κοινό έχει την ευκαιρία να παρακολουθήσει επιδείξεις λειτουργίας των μηχανημάτων ή και να χρησιμοποιήσει κάποια από αυτά;
14. Το Μουσείο έχει αναπτύξει συνεργασία με τα άλλα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας;
15. Το Μουσείο μετέχει σε δίκτυα μουσείων ή έχει αναπτύξει συνεργασίες με άλλα μουσεία, πολιτιστικούς ή ακαδημαϊκούς φορείς, σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο;
16. Ο Σύλλογος Φίλων του Μουσείου έχει συσταθεί;
Εάν ναι, μπορείτε να αναφέρετε επιγραμματικά κάποιες από τις δράσεις του;

Γ. Ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη της πολιτιστικής και της βιομηχανικής κληρονομιάς

17. Ποιοι θεωρείτε ότι είναι οι βασικοί κίνδυνοι σε ό,τι αφορά στη διαφύλαξη της τυπογραφικής κληρονομιάς;
18. Θεωρείτε ότι η κληρονομιά της τυπογραφίας αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

²⁰⁵ Κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας, τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2.

19. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

A2. Συνέντευξη με την κα Παρασκευή Φερεντίνου, Προϊσταμένη του Τμήματος Μουσείου του Εθνικού Τυπογραφείου

A. Λειτουργία και διαχείριση του Μουσείου

1. Το Μουσείο στελεχώνεται επαρκώς από εξειδικευμένο προσωπικό;

Το Μουσείο του Εθνικού Τυπογραφείου (MET) σύμφωνα με τον Εσωτερικό Κανονισμό Λειτουργίας (Αρ Απ. Γ26183/ΦΕΚ Β/1858/2019) είναι Τμήμα της Διεύθυνσης Ανθρώπινου Δυναμικού του Εθνικού Τυπογραφείου (ΕΤ) και λειτουργεί όπως και τα υπόλοιπα τμήματα της υπηρεσίας με έλλειψη προσωπικού, καλύπτοντας αυτή τη στιγμή το 50% του ποσοστού των θέσεων που προβλέπονται.

Στελεχώνεται από υπαλλήλους που υπηρετούν στο Εθνικό Τυπογραφείο με μεγάλη εμπειρία στο αντικείμενό τους, όμως οι θέσεις του υπεύθυνου αρχείων και βιβλιοθηκονόμου είναι κενές αυτή τη στιγμή.

Δίνεται επίσης η δυνατότητα, επικουρικά, σε σπουδαστές και φοιτητές να κάνουν την πρακτική τους άσκηση.

2. Το Μουσείο διαθέτει ειδικούς χώρους για το κοινό, όπως εκπαιδευτικά εργαστήρια, χώρους εκδηλώσεων/πολλαπλών χρήσεων, καφέ και πωλητήριο;

Λόγω έλλειψης επαρκούς διαθέσιμου χώρου δεν υπάρχουν ειδικοί χώροι για τις εκδηλώσεις και τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Ήδη η ανάδειξη της συλλογής έχει καταλάβει τέσσερις αίθουσες του δεύτερου ορόφου όπου λειτουργούν παράλληλα και άλλα τμήματα της Διεύθυνσης Διαχείρισης.

Δεν υπάρχει ακόμα πωλητήριο και το κυλικείο του ΕΤ εξυπηρετεί τις ανάγκες όλων των τμημάτων και του Μουσείου. Για τις εκδηλώσεις που έχουν ήδη οργανωθεί έχει χρησιμοποιηθεί ο υπάρχων χώρος, η αίθουσα συνεδριάσεων του συλλόγου των υπαλλήλων του ΕΤ καθώς και άλλοι χώροι της υπηρεσίας, έπειτα από σχετική έγκριση.

3. Έχει το Μουσείο διαθέσιμα στοιχεία για την επισκεψιμότητά του, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας²⁰⁶;

Στις εργασίες του Μουσείου περιλαμβάνεται και η τήρηση ημερολογίου και αρχείου επισκέψεων σχολείων και άλλων ομάδων κοινού.

4. Από πού προέρχονται οι οικονομικοί πόροι του Μουσείου;

Δεν υπάρχουν ανεξάρτητοι οικονομικοί πόροι για το Μουσείο του Εθνικού Τυπογραφείου. Οι εκάστοτε ανάγκες καλύπτονται από τον ετήσιο τακτικό προϋπολογισμό που τροφοδοτεί και τις υπόλοιπες διευθύνσεις και τμήματα του ΕΤ.

5. Υπάρχουν κάποια προβλήματα ή δυσκολίες που αντιμετωπίζει το Μουσείο και εάν ναι, ποια είναι αυτά;

Πιστεύω ότι η βασική δυσκολία βρίσκεται στο ζήτημα λήψης αποφάσεων σε συνδυασμό με τον οικονομικό περιορισμό που διέπει τις περισσότερες Δημόσιες Υπηρεσίες. Αυτό

²⁰⁶ Κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας, τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2.

δημιουργεί καθυστέρηση, γραφειοκρατία και αναστολή ενεργειών ακόμα και για τις πολύ βασικές λειτουργίες του τμήματος.

Η δική μου πρόταση είναι να γίνει συνολική διοικητική αναβάθμιση ώστε να προβλεφθούν στον κανονισμό λειτουργίας του κάποιοι ανεξάρτητοι οικονομικοί πόροι, ίσως και κάποιο πωλητήριο, που θα μπορούσε να ξεμπλοκάρει το πρόβλημα.

6. Έχει το Μουσείο κάποιους στόχους που θα ήθελε να επιτύχει στο μέλλον;

Φιλοδοξία μας είναι να αναπτυχθεί περισσότερο και από πλευράς χώρου και από πλευράς ενεργειών. Έτσι στα σχέδια μας υπάρχει η επιδίωξη διαμόρφωσης ειδικών χώρων για εκδηλώσεις και για εκπαιδευτικά εργαστήρια.

Η λειτουργία ενός πωλητηρίου που από τα έσοδα του θα μπορεί να χρηματοδοτηθούν τα εκπαιδευτικά προγράμματα και άλλες δράσεις. Η δημιουργία ξεχωριστού ιστότοπου, η μετάφραση των κειμένων στα αγγλικά ώστε να απευθυνθεί σε διεθνές κοινό. Η ένταξη σε κάποια δίκτυα μουσείων και η καθιέρωση συγκεκριμένων εκδηλώσεων και δράσεων. Η διαφύλαξη της τεχνογνωσίας μέσω της εκπαίδευσης των νεότερων. Η καθιέρωση του, περισσότερο, ως χώρος μάθησης, διασκέδασης, ελεύθερης έκφρασης, δημιουργίας και η εδραίωση του στον πολιτιστικό χάρτη της Αθήνας.

B. Επικοινωνιακή πολιτική, εξωστρέφεια και δικτύωση του Μουσείου

7. Διοργανώνονται περιοδικές εκθέσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ημερίδες ή/και άλλες παρεμφερείς δράσεις;

Εάν ναι, μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;

Με αφορμή την ανασυγκρότηση της συλλογής οργανώθηκαν κάποιες εκδηλώσεις όπως μια εικαστική έκθεση (ΦΕΚ + ΤΕΧΝΗ), μία επιστημονική ημερίδα και κάποιες άλλες παρουσιάσεις στο ιστορικό κτίριο του ΕΤ. Στη συνέχεια όταν εγκαινιάστηκε το Μουσείο (2018) έγινε η εκδήλωση των εγκαινίων και στην πορεία υπήρξαν συνεκδηλώσεις με άλλους φορείς όπως η συμμετοχή μας στο OPEN HOUSE καθώς και η αναβολή αρκετών άλλων, λόγω πανδημίας.

8. Πραγματοποιούνται ξεναγήσεις, εργαστήρια ή/και εκπαιδευτικά προγράμματα;

Εάν ναι, σε ποιες ομάδες κοινού απευθύνονται; Μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;

Η ξενάγηση πραγματοποιείται μία φορά την εβδομάδα και συγκεκριμένα κάθε Τετάρτη 11:00-12:00 για όποιον ενδιαφέρεται.

Υπάρχουν όμως και οι προγραμματισμένες ομαδικές ξεναγήσεις που μπορούν να γίνουν οποιαδήποτε άλλη ημέρα, μόνο κατόπιν συνεννόησης με τον/την προϊστάμενο/προϊσταμένη του Μουσείου.

Είχαμε αρχίσει να σχεδιάζουμε τα εκπαιδευτικά προγράμματα με κάποιους φορείς αλλά σταματήσαμε λόγω καραντίνας.

Κάποιες φορές στο τέλος της ξενάγησης με τα Δημοτικά και Νηπιαγωγεία, οργανώνουμε ένα μικρό εργαστήριο όπου οι μαθητές μπορούν κυρίως μέσα από τη ζωγραφική και κάποιες φωτοτυπίες να αποτυπώσουν την εμπειρία τους από την επίσκεψή τους στο Μουσείο.

Επίσης υπάρχει και η σταθερή δράση για τους επισκέπτες του Μουσείου που είναι η διάδραση με τις καρτέλες που βρίσκονται έξω από κάθε αίθουσα.

Στο τέλος της περιήγησής του ο επισκέπτης μπορεί να συγκεντρώσει τις καρτέλες που τον ενδιαφέρουν, να τις «βιβλιοδέσει», φτιάχνοντας έτσι μόνος του το δικό του, εξατομικευμένο οδηγό της έκθεσης.

9. Το κοινό έχει την ευκαιρία να παρακολουθήσει επιδείξεις λειτουργίας των μηχανημάτων ή και να χρησιμοποιήσει κάποια από αυτά;

Στο Μουσείο μπορούμε να δείξουμε στο κοινό πως γίνεται η δοκιμαστική εκτύπωση σε ένα πιεστήριο δοκιμών πριν πάει για την τελική εκτύπωση.

Αυτό πραγματοποιείται σε ένα σπάνιο, συλλεκτικό μοντέλο, το όρθιο χειροκίνητο πιεστήριο τύπου Boston, Μοντέλο Hohner, Hobo II.

Επίσης θα θέλαμε το κοινό να μπορεί να δοκιμάσει από μόνο του να εκτυπώσει με λίγο μελάνι στην πλάκα χρησιμοποιώντας μία απλή πρέσα δοκιμών, την οποία δυστυχώς δεν διαθέτουμε και είμαστε σε αναζήτηση να βρούμε.

Ειδικά τα σχολεία, κατόπιν συνεννόησης με τους αντίστοιχους προϊσταμένους, μπορεί να επισκεφθούν και τους σύγχρονους χώρους του ET και να δούνε από κοντά όλη τη γραμμή παραγωγής ενός εντύπου.

10. Το Μουσείο έχει αναπτύξει συνεργασία με τα άλλα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας;

Το Μουσείο έχει αναπτύξει συνεργασία με το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, στη συλλογή του οποίου υπάρχουν εκτυπωτικές μηχανές του Εθνικού Τυπογραφείου.

Είμαστε σε επικοινωνία για θέματα υποστήριξης και τεχνογνωσίας με το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη & Ελένης Γαρεδάκη στην Κρήτη και με την Τυπογραφική Συλλογή του Μουσείου του Ιονίου Πανεπιστημίου.

11. Το Μουσείο μετέχει σε δίκτυα μουσείων ή έχει αναπτύξει συνεργασίες με άλλα μουσεία, πολιτιστικούς ή ακαδημαϊκούς φορείς, σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο;

Όπως έχω αναφέρει πιο πάνω δεν μετέχει ακόμα σε δίκτυα διεθνούς επιπέδου αφού προηγείται η επίσημη μετάφραση των κειμένων του στα αγγλικά. Έχει αναπτύξει συνεργασία με πολλούς φορείς και μουσεία όπως με τη Διεύθυνση Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, το Βυζαντινό Μουσείο, το Μουσείο Τηλεπικοινωνιών ΟΤΕ, το Αρχείο της ΕΡΤ, την πρώην Διεύθυνση Κρατικών Λαχείων, το Τμήμα Γραφιστικής και Οπτικής Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής κ.α.

Γ. Ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη της πολιτιστικής και της βιομηχανικής κληρονομιάς

12. Ποιοι θεωρείτε ότι είναι οι βασικοί κίνδυνοι σε ό,τι αφορά στη διαφύλαξη της τυπογραφικής κληρονομιάς;

Η γρήγορη αλλαγή στην τεχνολογία και το τέλος εποχής στην παραδοσιακή τυπογραφία σε ένα οριακό διάστημα λίγων δεκαετιών σε συνδυασμό με την άγνοια, την κακή εκτίμηση, την έλλειψη χώρου συνέβαλαν στο να μην διασωθούν κάποια τεκμήρια και να μην καταγραφούν κάποιες ζωντανές μαρτυρίες.

Παρότι χάθηκαν αρκετά αντικείμενα γρήγορα φρόντισαν κάποιοι που αντιλήφθηκαν την αξία τους να τα διαφυλάξουν και τουλάχιστον έχουμε σήμερα τα πιο αντιπροσωπευτικά εργαλεία από κάθε ιστορική περίοδο εξέλιξης της τυπογραφίας ικανά να δημιουργήσουν ένα μουσειολογικό σενάριο.

Ως προς τις ζωντανές μαρτυρίες μπορέσαμε να καταγράψουμε κάποιες λίγες συνταξιούχων υπαλλήλων με τις ειδικότητες που δεν υπάρχουν και πάνω σ' αυτό να στηρίξουμε την αφήγηση της αναδιάταξης της Συλλογής.

Στο κομμάτι της συντήρησης υπάρχει πρόβλημα από την άποψη της έλλειψης ειδικοτήτων όπως είναι οι συντηρητές αυτών των μηχανών που όλο και λιγοστεύουν με κίνδυνο να χαθεί η τεχνογνωσία. Υπάρχουν ελάχιστοι τεχνίτες για την επισκευή της Λινοτυπικής μηχανής και ελπίζουμε να καταφέρουμε να τις επιδιορθώσουμε και να παρουσιάσουμε την λειτουργία της στο κοινό.

13. Θεωρείτε ότι η κληρονομιά της τυπογραφίας αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Η εξέλιξη της τέχνης της τυπογραφίας αποτελεί βασικό στοιχείο της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και με βάση το γεγονός ότι είναι από τις σημαντικές εφευρέσεις της δεύτερης χιλιετίας αλλά και ως κληροδότημα της βιομηχανικής κοινωνίας που επηρέασε καθοριστικά την ιστορία και την κουλτούρα μας.

Τα σημαντικά αυτά τεκμήρια της βιομηχανικής κληρονομιάς αποτελούν περίπτωση μελέτης και αξιοποίησης ενός παρελθόντος που είναι ακόμα παρόν.

14. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Ο ρόλος του Μουσείου είναι πολυεπίπεδος και δυναμικός, ξεκινώντας από χώρο διάσωσης, συντήρησης, και ανάδειξης της ιστορικής συλλογής του μέχρι την απρόσκοπτη πρόσβαση του κοινού στα εκθέματά του.

Επιπλέον συμβάλει πιο αποφασιστικά στη διαφύλαξη της πολιτιστικής και βιομηχανικής μας κληρονομιάς μέσα από τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του, όλο και περισσότερο με τα εκπαιδευτικά προγράμματα αλλά και αναπτύσσοντας λειτουργίες στο χώρο του μέσα από τη βιωματική γνώση ώστε το κοινό να προσεγγίσει και άλλες πλευρές. Συγκεκριμένα στο Μουσείο του ΕΤ το κοινό μπορεί να έρθει σε επαφή εκτός από την ιστορία της τυπογραφίας στη χώρα μας και με άλλες πτυχές, όπως με την ιστορία του ίδιου του νεοελληνικού κράτους και του τρόπου οργάνωσής του, την ιστορία της διοίκησης, την ιστορία της εργασίας, του συνδικαλιστικού κινήματος, τις συνθήκες ενός παραδοσιακού επαγγέλματος, τη σύνδεση τεχνογνωσίας με το πολιτικό και κοινωνικό γίνεσθαι της κάθε εποχής.

A3. Συνέντευξη με την κα Έλια Κουμή, Διευθύντρια του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη

A. Λειτουργία και διαχείριση του Μουσείου

- 1. Ποιο είναι το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του Μουσείου;**
ΑΣΤΙΚΗ ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
- 2. Το Μουσείο έχει καταστατικό λειτουργίας ή άλλο ιδρυτικό έγγραφο, στο οποίο αναγράφεται η αποστολή / στόχοι του Μουσείου;**
Το Μουσείο Τυπογραφίας έχει καταστατικό, στο οποίο αναφέρονται οι σκοποί της εταιρείας ως εξής:
 - Η απόκτηση, αποδοχή, φύλαξη, συντήρηση, καταγραφή, τεκμηρίωση, έρευνα και κυρίως έκθεση και προβολή στο κοινό της συλλογής εκθεμάτων του μουσείου.
 - Η έρευνα και πραγματοποίηση διεθνών συνεδρίων, σεμιναρίων και ημερίδων σε θέματα τυπογραφίας και γραφικών τεχνών.
 - Για την επίτευξη των σκοπών της, η εταιρεία μπορεί να συμμετέχει σε προγράμματα έρευνας, εκπαίδευσης και επιμόρφωσης στην Ελλάδα και την Ε.Ε. Μπορεί να διατηρεί ιστοσελίδα και να χρησιμοποιεί οποιοδήποτε άλλο σύγχρονο μέσο παραγωγής, επεξεργασίας και διάδοσης της γνώσης, σχετικής με τους σκοπούς της εταιρείας.
 - Η εταιρεία μπορεί να εκδίδει και να διακινεί επιστημονικά περιοδικά κ.α. που να αφορούν το πεδίο δραστηριοτήτων της.
 - Η εταιρεία μπορεί να διαθέτει αντίγραφα εκθεμάτων ή σχετικών με αυτά αντικειμένων των οποίων τα έσοδα θα διατίθενται για τους σκοπούς του μουσείου.
- 3. Ποιες ημέρες και ώρες είναι ανοιχτό στο κοινό το Μουσείο, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας²⁰⁷;**
Τρίτη - Τετάρτη - Πέμπτη - Κυριακή 10 π.μ. - 3 μ.μ. και Παρασκευή 12 μ.μ. - 7 μ.μ. Δευτέρα και Σάββατο κλειστά. Σχολικές και ομαδικές επισκέψεις πραγματοποιούνται και άλλες μέρες και ώρες, με ραντεβού.
- 4. Το Μουσείο στελεχώνεται επαρκώς από εξειδικευμένο προσωπικό;**
Όχι.
- 5. Έχει το Μουσείο διαθέσιμα στοιχεία για την επισκεψιμότητά του, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας;**
Ενδεικτικά, το μουσείο επισκέπτονται κάθε χρόνο περίπου 4.500 μαθητές για τα εκπαιδευτικά του προγράμματα και περίπου 1.500 αυτόνομοι επισκέπτες ή γκρουπ.
- 6. Από πού προέρχονται οι οικονομικοί πόροι του Μουσείου;**
Από τα εισιτήρια, τοπωλητήριο και τις κατά καιρούς χορηγίες της εφημερίδας «Χανιώτικα νέα».

²⁰⁷ Κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας, τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2.

7. Υπάρχουν κάποια προβλήματα ή δυσκολίες που αντιμετωπίζει το Μουσείο και εάν ναι, ποια είναι αυτά;

Η δυσκολία στην πρόσβαση στο μουσείο, το οποίο βρίσκεται σε βιοτεχνική περιοχή, εκτός κέντρου, είναι το βασικότερο πρόβλημα, καθώς περιορίζει τον αριθμό των επισκεπτών. Μία ακόμα δυσκολία είναι η διατήρηση των ειδικών συνθηκών θερμοκρασίας – υγρασίας στους χώρους του μουσείου και η συντήρηση των εκθεμάτων (μηχανήματα, σπάνια βιβλία, εφημερίδες και άλλο έντυπο υλικό).

8. Έχει το Μουσείο κάποιους στόχους που θα ήθελε να επιτύχει στο μέλλον;

Ανάπτυξη και επέκταση των συλλογών του, εμπλουτισμός των ξεναγήσεων με τη χρήση νέων τεχνολογιών, αναβάθμιση της ψηφιακής του παρουσίας, εδραίωσή του ως μία εστία πολιτισμού για την τοπική κοινωνία και όχι μόνο.

B. Επικοινωνιακή πολιτική, εξωστρέφεια και δικτύωση του Μουσείου

9. Διοργανώνονται περιοδικές εκθέσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ημερίδες ή/και άλλες παρεμφερείς δράσεις;

Εάν ναι, μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;

- Εσπερίδα για την ταξιδιωτική δημοσιογραφία με κύρια ομιλήτρια την Μάγια Τσόκλη, στο πλαίσιο του Θερινού Σχολείου για την Περιβαλλοντική δημοσιογραφία που διοργανώνεται από το Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μ.Μ.Ε. του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και το Ινστιτούτο Επαρχιακού Τύπου. 27/7/2016
- Ομιλία με θέμα «Αισθητική και τυπογραφία», από τον Γιάννη Μαμάη, εκδότη, στο πλαίσιο των εργασιών του Θερινού Πανεπιστημίου «Ελληνική Γλώσσα, Πολιτισμός και ΜΜΕ: Από την αρχαιοελληνική γραμματεία έως σήμερα» που διοργανώνουν το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και η ΟΑΚ. 19/8/2016
- Διεθνές ετήσιο συνέδριο του Συνδέσμου Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας (Association of European Printing Museums) με θέμα «Γράφοντας ιστορία: Συλλογές, συλλέκτες και ο πολιτιστικός ρόλος των μουσείων τυπογραφίας», με τη συμμετοχή στελεχών μουσείων τυπογραφίας από όλη την Ευρώπη, ακαδημαϊκών, ανθρώπων της τυπογραφίας και των γραφικών τεχνών από όλο τον κόσμο. 11-13/5/2017
- 2^η συνάντηση της ομάδας εργασίας για τη δημιουργία του Διεθνούς Συνδέσμου Μουσείων Τυπογραφίας (International Association of Printing Museums) με τη συμμετοχή αντιπροσωπείας από τη Νότια Κορέα. 14/5/2017
- Εορτασμός της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων με θέμα «Μουσεία και αμφιλεγόμενες ιστορίες: τα μουσεία μιλούν για εκείνα που δεν λέγονται», με εκδήλωση για το προσφυγικό, με τη συμμετοχή εθελοντών, φορέων και κοινωνικών δομών. Στην εκδήλωση συμμετείχαν Γυμνάσια και Λύκεια της περιοχής με ευαισθητοποίηση ως προς το προσφυγικό ζήτημα. 20/5/2017
- Εκδήλωση για την τυπογραφία και εργαστήρι χαρτακιών με τον Γιάννη Στεφανάκι, στο πλαίσιο των παράλληλων δράσεων της έκθεσης – αφιέρωμα στον εκδότη Τεριάντ, που πραγματοποιήθηκε στη Δημοτική Πινακοθήκη Χανίων. 8/10/2017
- Ημερίδα με θέμα «Η Τυπογραφία της Αναγέννησης συναντά την Κρητική Λογοτεχνία μέσα από την Τέχνη του Δρόμου» διοργάνωσαν το Μουσείο Τυπογραφίας, η ΔΔΕ Χανίων και το Τμήμα Γραφιστικής της Σχολής Καλλιτεχνικών Σπουδών ΑΤΕΙ Αθήνας, δίνοντας την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να γνωρίσουν περισσότερα για την ιστορία της ελληνικής

γραφής και τυπογραφίας, της Κρητικής λογοτεχνίας της Αναγέννησης αλλά και την πορεία της τέχνης του δρόμου, του γκράφιτι.

- Ενημερωτική εκδήλωση με αφορμή τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Λευκού Μπαστουνιού, με στόχο την ενημέρωση, τον σεβασμό στην διαφορετικότητα και την ισότιμη πρόσβαση των τυφλών και μερικώς βλεπόντων ατόμων στην εκπαίδευση και σε κάθε έκφανση της καθημερινότητας. Ενημέρωση για την γραφή braille με βάση τα σχετικά εκθέματα του ΜΤ. 12/10/2018
- «Κόλχας» με τον Νίκο Αλεξίου, 24/5/2015 και 5-6/6/2016
- «Αναφορά στον Γκρέκο» με τον Τάκη Χρυσικάκο από το ΔΗΠΕΘΕ Κρήτης, 21/8/2015
- Μουσική βραδιά με τον Κώστα Λειβαδά και την Ερωφίλη, 13/1/2016
- Συμμετοχή στον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας αλλά και της Ευρωπαϊκής Νύχτας Μουσείων με μία μουσική βραδιά με την Ερωφίλη και τον Βασίλη Γισδάκη. Στο πιάνο ο Γιώργος Σαλτάρης. 18/5/2018

ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΑΦΙΣΑΣ

Επίσης, το μουσείο κάθε χρόνο διοργανώνει με μεγάλη επιτυχία παγκόσμιο διαγωνισμό αφίσας σε μία προσπάθεια σύνδεσης των μουσειακών του συλλογών με τις σύγχρονες γραφικές τέχνες. Η κριτική επιτροπή του διαγωνισμού αποτελείται από διακεκριμένους graphic designers, καθηγητές πανεπιστημίου και καλλιτέχνες από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Τα 30 έργα που λαμβάνουν βραβεία και τιμητικές διακρίσεις εκτίθενται στο αμφιθέατρο του μουσείου, για ένα χρόνο, μέχρι τον επόμενο διαγωνισμό.

Ο 1^{ος} διαγωνισμός προκηρύχθηκε το 2014 και παρουσίασε μία μεγάλη δυναμική στα επόμενα χρόνια, με αποτέλεσμα ο 5^{ος} διαγωνισμός (2019) να ολοκληρωθεί με 530 έγκυρες συμμετοχές από 68 χώρες από όλο τον κόσμο.

10. Πραγματοποιούνται ξεναγήσεις, εργαστήρια ή/και εκπαιδευτικά προγράμματα;

Εάν ναι, σε ποιες ομάδες κοινού απευθύνονται; Μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;

Δωρεάν ξεναγήσεις πραγματοποιούνται σε όλους τους επισκέπτες του μουσείου, στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, οι οποίες περιλαμβάνουν επιδείξεις σε μηχανήματα του 19^{ου} αιώνα.

Επίσης, υλοποιούνται εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και εκπαιδευτικές ξεναγήσεις για μαθητές δευτεροβάθμιας και σπουδαστές γραφιστικής και γραφικών τεχνών.

11. Το Μουσείο έχει αναπτύξει συνεργασία με τα άλλα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας;

Μέχρι στιγμής, δεν έχει αναπτυχθεί κάποιο πεδίο συνεργασίας μεταξύ των ελληνικών Μουσείων Τυπογραφίας.

12. Το Μουσείο μετέχει σε δίκτυα μουσείων ή έχει αναπτύξει συνεργασίες με άλλα μουσεία, πολιτιστικούς ή ακαδημαϊκούς φορείς, σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο;

Κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, το Μουσείο Τυπογραφίας ακολούθησε μία αρκετά μοναχική πορεία, καθώς δεν υπήρχε αντίστοιχο μουσείο στην Ελλάδα. Από το 2012 είναι μέλος του Συνδέσμου Ευρωπαϊκών Μουσείων Τυπογραφίας (AEPM). Επίσης είναι μέλος του Παγκόσμιου Συνδέσμου Μουσείων Τυπογραφίας (International Association of Printing

Museums) και της Ευρωπαϊκής Διαδρομής Βιομηχανικής Κληρονομιάς του Συμβουλίου της Ευρώπης (European Route of Industrial Heritage).

Γ. Ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη της πολιτιστικής και της βιομηχανικής κληρονομιάς

13. Ποιοι θεωρείτε ότι είναι οι βασικοί κίνδυνοι σε ό,τι αφορά στη διαφύλαξη της τυπογραφικής κληρονομιάς;

Κατά τη μετάβαση από την «κάσα» στην φωτοτυπία και στη συνέχεια στους ΗΥ στην Ελλάδα, τεράστιος όγκος τυπογραφικών στοιχείων και παλιών μηχανημάτων πετάχτηκαν και ένα μέρος της βιομηχανικής μας κληρονομιάς δόθηκε για παλιοσίδερα. Την τελευταία δεκαετία τα πράγματα έχουν αλλάξει και σε αυτό θέλουμε να πιστεύουμε ότι έπαιξε έναν μικρό ρόλο το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη, το οποίο χάρη στο μεράκι του κ. Γαρεδάκη, μπόρεσε να διασώσει αρκετά μηχανήματα και άλλα εκθέματα, αναλαμβάνοντας το κόστος μετακίνησής τους από τυπογραφεία και αποθήκες, τοποθετώντας τα στην έκθεσή του και καταγράφοντας την ιστορία τους.

Επίσης, με τις ποικίλες δράσεις και τα εκπαιδευτικά του προγράμματα, επιχειρεί να αναδείξει την ιστορική αξία της Τυπογραφίας, ως μία εφεύρεση που άλλαξε τη ροή της ιστορίας.

14. Θεωρείτε ότι η κληρονομιά της τυπογραφίας αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Θεωρώ ότι η τυπογραφία αποτελεί σπουδαίο στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς ο δυτικός πολιτισμός δεν θα υπήρχε με την μορφή που τον γνωρίζουμε χωρίς την εφεύρεση της τυπογραφίας, με την οποία οι ιδέες, οι γνώσεις, η πληροφορία, η τέχνη και η λογοτεχνία μπόρεσαν να «φτάσουν» σε πολύ μεγάλο κοινό.

Σαφώς είναι στοιχείο της βιομηχανικής κληρονομιάς, καθώς αξιοποίησε τις τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν κατά την βιομηχανική επανάσταση και τον 19^ο αιώνα τόσο η τυπογραφία όσο και η παραγωγή χαρτιού εκβιομηχανίστηκαν.

15. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Η απάντηση αυτή αναπτύσσεται στην ερώτηση 13.

A4. Συνέντευξη με τον κ. Νικόλαο Ε. Ζαφειρόπουλο, Καθηγητή του Τμήματος Μηχανικών Επιστήμης Υλικών της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Διευθυντή του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

A. Λειτουργία και διαχείριση του Μουσείου

- 1. Ποιες ημέρες και ώρες είναι ανοιχτό στο κοινό το Μουσείο, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας²⁰⁸;**
Το Μουσείο επί της παρούσης δεν είναι ανοικτό στο ευρύ κοινό. Βρισκόμαστε σε κατάσταση αναμόρφωσης του χώρου ώστε να καταστεί επισκέψιμο στο άμεσο μέλλον, πλην όμως όχι νωρίτερα από 12-18 μήνες από σήμερα.
- 2. Οι υποδομές του Μουσείου επιτρέπουν την πρόσβαση σε ΑμεΑ;**
Έχουμε προνοήσει στη μελέτη να υπάρχει πρόσβαση σε ΑμεΑ. Επί της παρούσης τέτοια πρόσβαση δεν υφίσταται.
- 3. Το Μουσείο στελεχώνεται επαρκώς από εξειδικευμένο προσωπικό;**
Όχι. Λόγω του γεγονότος ότι το Μουσείο υπάγεται στο Παν/μιο Ιωαννίνων, δεν υπάρχει τρόπος για πρόσληψη εξειδικευμένου προσωπικού.
- 4. Το Μουσείο διαθέτει ειδικούς χώρους για το κοινό, όπως εκπαιδευτικά εργαστήρια, χώρους εκδηλώσεων/πολλαπλών χρήσεων, καφέ και πωλητήριο;**
Όχι, αλλά στην μελέτη που ετοιμάζουμε για υποβολή στο ΥΠΠΟ για την αναμόρφωση του χώρου, έχουμε προνοήσει για κατάστημα πώλησης ειδών σχετιζόμενων με το Μουσείο. Πλησίον του Μουσείου και σε απόσταση 15 μ. από την είσοδο του Μουσείου υπάρχει το καφέ που εξυπηρετεί τη Φιλοσοφική Σχολή του Παν/μίου Ιωαννίνων.
- 5. Έχει το Μουσείο διαθέσιμα στοιχεία για την επισκεψιμότητά του, υπό κανονικές συνθήκες λειτουργίας;**
Όχι.
- 6. Από πού προέρχονται οι οικονομικοί πόροι του Μουσείου;**
Μέχρις στιγμής από ίδια χρηματοδότηση μέσω της διοργάνωσης θερινού σχολείου και συνεδρίου. Ευελπιστούμε σε μια πιο τακτική χρηματοδότηση από τον προϋπολογισμό της εταιρείας αξιοποίησης της ακίνητης περιουσίας του Παν/μίου Ιωαννίνων, δίχως να έχουμε πολλές ελπίδες.

²⁰⁸ Κατά την περίοδο συγγραφής της παρούσας εργασίας, τα μουσεία είχαν αναστείλει τη λειτουργία τους, στο πλαίσιο των μέτρων περιορισμού της διασποράς του κορωνοϊού SARS-CoV-2.

- 7. Υπάρχουν κάποια προβλήματα ή δυσκολίες που αντιμετωπίζει το Μουσείο και εάν ναι, ποια είναι αυτά;**

Δεν υφίσταται μόνιμο προσωπικό και οικονομικοί πόροι, απαραίτητα και τα δύο για να εκκινήσει η λειτουργία του Μουσείου.

- 8. Έχει το Μουσείο κάποιους στόχους που θα ήθελε να επιτύχει στο μέλλον;**

Όπως ανέφερα παραπάνω, βρισκόμαστε στη διαδικασία κατάθεσης πρότασης για αναμόρφωση του χώρου. Ο πλέον άμεσος και επιτακτικός μας στόχος είναι να αναμορφωθεί ο χώρος ώστε το Μουσείο να είναι έτοιμο να υποδεχθεί επισκέπτες το δυνατόν συντομότερο. Μετέπειτα, ο επόμενος στόχος θα είναι η στελέχωση του Μουσείου με μόνιμο εξειδικευμένο προσωπικό.

B. Επικοινωνιακή πολιτική, εξωστρέφεια και δικτύωση του Μουσείου

- 9. Διοργανώνονται περιοδικές εκθέσεις, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ημερίδες ή/και άλλες παρεμφερείς δράσεις;**

Εάν ναι, μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;

Έχουμε τη διοργάνωση ενός ετήσιου συνεδρίου με παράλληλο θερινό σχολείο κάθε έτος, στα τέλη Ιουνίου αρχές Ιουλίου. Ευελπιστούμε, μόλις αναμορφωθεί ο χώρος να ενταθεί η προσπάθεια με τη διοργάνωση τόσο εκθέσεων παλαιών βιβλίων και εντύπων σε συνεργασία με τη Βιβλιοθήκη του Παν/μίου Ιωαννίνων και την Εθνική Βιβλιοθήκη, όσο και πολιτιστικών εκδηλώσεων αρχικώς σε θέματα που αφορούν την ευρύτερη περιοχή της ΒΔ Ελλάδας, και μετέπειτα σε θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος που έχουν σχέση με την τυπογραφία.

- 10. Πραγματοποιούνται ξεναγήσεις, εργαστήρια ή/και εκπαιδευτικά προγράμματα;**

Εάν ναι, σε ποιες ομάδες κοινού απευθύνονται; Μπορείτε να αναφέρετε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα;

Υπάρχει μέχρι στιγμής ένα ετήσιο θερινό σχολείο που λαμβάνει χώρα κάθε καλοκαίρι. Απευθύνεται κυρίως σε φοιτητές. Με την αναμόρφωση των χώρων και την προσβασιμότητα του κοινού, στοχεύουμε στην περεταίρω ανάπτυξη τέτοιων πρωτοβουλιών.

- 11. Το Μουσείο έχει αναπτύξει συνεργασία με τα άλλα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας;**

Όχι προς το παρόν.

- 12. Το Μουσείο μετέχει σε δίκτυα μουσείων ή έχει αναπτύξει συνεργασίες με άλλα μουσεία, πολιτιστικούς ή ακαδημαϊκούς φορείς, σε τοπικό, εθνικό ή διεθνές επίπεδο;**

Όχι προς το παρόν.

- 13. Ο Σύλλογος Φίλων του Μουσείου έχει συσταθεί;**

Εάν ναι, μπορείτε να αναφέρετε επιγραμματικά κάποιες από τις δράσεις του;

Σύλλογος Φίλων έχει συσταθεί αλλά δεν έχει ενεργοποιηθεί ακόμη. Είναι στους άμεσους στόχους της Διοίκησης να ενεργοποιηθεί άμεσα ο Σύλλογος Φίλων του Μουσείου.

Γ. Ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη της πολιτιστικής και της βιομηχανικής κληρονομιάς

14. Ποιοι θεωρείτε ότι είναι οι βασικοί κίνδυνοι σε ό,τι αφορά στη διαφύλαξη της τυπογραφικής κληρονομιάς;

Αναμφίβολα, η εκτενής ψηφιοποίηση, η οποία είναι άκρως σημαντική και εύχρηστη, πλην όμως έχει δημιουργήσει μια πολύ δύσκολη κατάσταση για την ακριβότερη και πλέον τεχνολογικά ξεπερασμένη τυπογραφία, η οποία όμως έχει και πολύ υψηλότερο επίπεδο ποιότητας. Η έλευση του ηλεκτρονικού βιβλίου θα δυσχεράνει ακόμη περισσότερο τη συνέχιση της παραδοσιακής τυπογραφίας.

15. Θεωρείτε ότι η κληρονομιά της τυπογραφίας αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Αναμφίβολα. Υπάρχουν πάμπολλοι άξονες επί των οποίων αναπτύχθηκε η τυπογραφία, και τους οποίους επίσης βοήθησε να αναπτυχθούν η τυπογραφία. Ενδεικτικά αναφέρω την κραματοποίηση μεταλλικών στοιχείων για στοιχειοθεσία, την χημεία μελάνης, την χημεία χάρτου και συναφών υλικών, τη λιθογραφία, κλπ. Πέραν όμως της τεχνολογικής και επιστημονικής συνεισφοράς της τυπογραφίας στην χημεία και τεχνολογία υλικών, υπάρχει επίσης η συνεισφορά της τυπογραφίας στην τέχνη. Ολόκληρα ειδικού τύπου μέρη της τέχνης αναπτύχθηκαν επειδή αναπτύχθηκε η τυπογραφία, όπως για παράδειγμα η γκραβούρα, η εικονογράφηση, κλπ. Τέλος, είναι πλήρως αποδεκτό τοις πάσι, ότι η ανακάλυψη της τυπογραφίας αποτελεί από τους κορυφαίους σταθμούς στην ιστορία του ανθρωπίνου γένους.

16. Ποιος θεωρείτε ότι είναι ο ρόλος του Μουσείου στη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς;

Ο ρόλος του Μουσείου φιλοδοξεί να είναι η διαφύλαξη διατάξεων και μηχανών που σχετίζονται με την τυπογραφία είτε μεγάλης κλίμακας όπως εκτυπωτήρια, είτε μικρής όπως γραφομηχανές. Φιλοδοξούμε το Μουσείο να αποτελεί στο μέλλον έναν τόπο όπου θα υπάρχει διαφυλαγμένο το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της τυπογραφίας στη χώρα μας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Β1. Ερωτηματολόγιο έρευνας κοινού

Ερωτηματολόγιο μελέτης της σχέσης του κοινού με τα Μουσεία Τυπογραφίας της Ελλάδας

Η παρούσα έρευνα διεξάγεται στο πλαίσιο εκπόνησης διπλωματικής εργασίας για το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Εκπαίδευση και Πολιτισμός» του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου. Αντικείμενο μελέτης αποτελούν το Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου, το Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη στα Χανιά και το Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνηθεί η σχέση του κοινού με τα παραπάνω Μουσεία καθώς και η σημασία τους για τη διαφύλαξη και την προβολή της πολιτιστικής και ειδικότερα της βιομηχανικής κληρονομιάς.

Η συμβολή σας στην επιτυχή διεξαγωγή της έρευνας είναι ιδιαίτερα σημαντική. Το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο, εμπιστευτικό και τα αποτελέσματα θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά στο πλαίσιο της στατιστικής ανάλυσης της έρευνας. Ο χρόνος που θα χρειαστείτε για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου είναι περίπου πέντε λεπτά.

Σας ευχαριστώ πολύ για τη συμβολή και τον χρόνο σας!

*** Απαιτείται**

1. Ποιο Μουσείο από τα παρακάτω έχετε επισκεφτεί; (Εάν έχετε επισκεφτεί πάνω από ένα Μουσείο, παρακαλώ συμπληρώστε και δεύτερο ερωτηματολόγιο) *

- ☐ Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου
- ☐ Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη στα Χανιά
- ☐ Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

2. Από ποια πηγή ενημερωθήκατε για το Μουσείο; (Επιλέξτε μία απάντηση) *

- ☐ Τουριστικός οδηγός
- ☐ Ιστοσελίδα και μέσα κοινωνικής δικτύωσης του Μουσείου
- ☐ Διαδίκτυο

- ☐ Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
- ☐ Φίλοι και συγγενείς
- ☐ Εκπαιδευτικό ίδρυμα
- ☐ Άλλο: _____

3. Πόσες φορές έχετε επισκεφτεί το Μουσείο; *

- ☐ Μία φορά
- ☐ Δύο - τρεις φορές
- ☐ Περισσότερες από τρεις φορές
- ☐ Το επισκέπτομαι τακτικά

4. Έχετε επισκεφτεί κάποιο από τα διαδικτυακά μέσα του Μουσείου; (Επιλέξτε όσες απαντήσεις ισχύουν για εσάς) *

- ☐ Ιστοσελίδα
- ☐ Facebook
- ☐ Twitter
- ☐ Instagram
- ☐ Όχι
- ☐ Άλλο: _____

5. Ποιο ήταν το βασικό κίνητρο της επίσκεψής σας στο Μουσείο; (Επιλέξτε την απάντηση που σας εκφράζει περισσότερο) *

- ☐ Μάθηση
- ☐ Ψυχαγωγία
- ☐ Κοινωνικοί λόγοι (επίσκεψη με φίλους, οικογένεια κ.ά.)
- ☐ Ειδικό - ερευνητικό ενδιαφέρον
- ☐ Άλλο: _____

6. Σε τι βαθμό ανταποκρίθηκε το Μουσείο στις προσδοκίες σας; *

- ☐ καθόλου
- ☐ λίγο
- ☐ μέτρια

- ☐ πολύ
- ☐ πάρα πολύ

7. Πόσο ικανοποιημένος/η μείνατε από την επίσκεψή σας στο Μουσείο σε ό,τι αφορά στους παρακάτω παράγοντες:

	καθόλου	λίγο	μέτρια	πολύ	πάρα πολύ	δεν ξέρω / δεν απαντώ
Πρόσβαση στο Μουσείο	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ωράριο λειτουργίας	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Εξυπηρέτηση του προσωπικού	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Πληροφορίες για τα εκθέματα	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Παρουσίαση των εκθεμάτων	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Βιβλιοθήκη	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Καφέ (εάν υπάρχει)	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Πωλητήριο (εάν υπάρχει)	☐	☐	☐	☐	☐	☐

8. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής σας, συμμετείχατε σε κάποια από τις παρακάτω δράσεις; (Επιλέξτε μία απάντηση) *

- ☐ Ξεναγήση
- ☐ Πολιτιστική εκδήλωση
- ☐ Εργαστήριο - Εκπαιδευτικό πρόγραμμα
- ☐ Συνέδριο
- ☐ Δεν συμμετείχα σε καμία δράση
- ☐ Άλλο: _____

9. Εάν απαντήσατε θετικά στην προηγούμενη ερώτηση, πόσο ικανοποιημένος/η μέινετε από την εμπειρία αυτή;

- ☐ καθόλου
- ☐ λίγο
- ☐ μέτρια
- ☐ πολύ
- ☐ πάρα πολύ
- ☐ δεν ξέρω / δεν απαντώ

10. Πώς αξιολογείτε τη συνολική εμπειρία σας από την επίσκεψη στο Μουσείο; *

- ☐ πολύ αρνητικά
- ☐ αρνητικά
- ☐ ούτε αρνητικά, ούτε θετικά
- ☐ θετικά
- ☐ πολύ θετικά

11. Θα συστήνατε σε ένα φίλο ή μια φίλη να επισκεφτεί το Μουσείο; *

- ☐ Ναι
- ☐ Όχι

12. Υπάρχει κάτι που θα θέλατε να προσθέσετε για την επίσκεψή σας στο Μουσείο;

Για τη διευκόλυνσή σας στη συμπλήρωση της παρακάτω ενότητας του ερωτηματολογίου, σημειώστε ότι η βιομηχανική κληρονομιά είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία, ενώ μπορεί να έχουν και αξιόλογη αισθητική αξία. Στο αντικείμενο της βιομηχανικής κληρονομιάς περιλαμβάνονται κτίρια, άλλες κατασκευές, μηχανές, εξοπλισμός, γραπτά ή προφορικά αρχεία κ.ά.

Παρακαλώ σημειώστε σε τι βαθμό συμφωνείτε με τις παρακάτω προτάσεις.

13. Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της τυπογραφικής τέχνης. *

- ☐ διαφωνώ απόλυτα
- ☐ διαφωνώ
- ☐ ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ
- ☐ συμφωνώ
- ☐ συμφωνώ απόλυτα

14. Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς. *

- ☐ διαφωνώ απόλυτα
- ☐ διαφωνώ
- ☐ ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ
- ☐ συμφωνώ
- ☐ συμφωνώ απόλυτα

15. Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς. *

- ☐ διαφωνώ απόλυτα
- ☐ διαφωνώ
- ☐ ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ
- ☐ συμφωνώ
- ☐ συμφωνώ απόλυτα

Δημογραφικά Στοιχεία

16. Φύλο *

- ☐ Άνδρας
- ☐ Γυναίκα

17. Ηλικία *

- ☐ Έως 24
- ☐ 25-34
- ☐ 35-44
- ☐ 45-54
- ☐ 55-64
- ☐ 65 και άνω

18. Τόπος διαμονής (συμπληρώστε την πόλη στην οποία διαμένετε)

19. Επίπεδο εκπαίδευσης *

- ☐ Απόφοιτος/η Γυμνασίου
- ☐ Απόφοιτος/η Λυκείου
- ☐ Φοιτητής/τρια
- ☐ Απόφοιτος/η ΑΕΙ / ΤΕΙ
- ☐ Κάτοχος Μεταπτυχιακού διπλώματος
- ☐ Κάτοχος Διδακτορικού διπλώματος

20. Απασχόληση *

- ☐ Άνεργος/η
 - ☐ Φοιτητής/τρια
 - ☐ Μισθωτός
 - ☐ Ελεύθερος/η επαγγελματίας
 - ☐ Συνταξιούχος
 - ☐ Άλλο: _____
-

B2. Έλεγχοι ανεξαρτησίας chi-square

1. Έλεγχος υπόθεσης ανεξαρτησίας του βαθμού συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς» και του φύλου.

Σύμφωνα με τη μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας (H_0), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και του φύλου είναι ανεξάρτητα.

Σύμφωνα με την εναλλακτική υπόθεση (H_a), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και του φύλου δεν είναι ανεξάρτητα, είναι εξαρτημένα και το φύλο επηρεάζει τον βαθμό συμφωνίας με την εν λόγω δήλωση.

Results						
	Ανδρας	Γυναίκα				Row Totals
ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ	10 (11.78) [0.27]	19 (17.22) [0.18]				29
συμφωνώ	45 (44.67) [0.00]	65 (65.33) [0.00]				110
συμφωνώ απόλυτα	25 (23.55) [0.09]	33 (34.45) [0.06]				58
Column Totals	80	117				197 (Grand Total)

Chi-Square = 0.605

Degrees of Freedom = 2

$p = 0.738961$

$p\text{-value} = 0.738961 > \alpha = 0.05$

Η μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας δεν απορρίπτεται, ως εκ τούτου γίνεται αποδεκτό ότι ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς» είναι ανεξάρτητος του φύλου των ερωτηθέντων, $\chi^2 (DF=2, N = 197) = 0.605, p = 0.738961$.

2. Έλεγχος υπόθεσης ανεξαρτησίας του βαθμού συμφωνίας με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς» και του φύλου.

Σύμφωνα με τη μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας (H_0), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και του φύλου είναι ανεξάρτητα.

Σύμφωνα με την εναλλακτική υπόθεση (H_a), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και του φύλου δεν είναι ανεξάρτητα, είναι εξαρτημένα και το φύλο επηρεάζει τον βαθμό συμφωνίας με την εν λόγω δήλωση.

Results						
	Ανδρας	Γυναίκα				Row Totals
Ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ	5 (6.90) [0.52]	12 (10.10) [0.36]				17
Συμφωνώ	41 (39.80) [0.04]	57 (58.20) [0.02]				98
Συμφωνώ απόλυτα	34 (33.30) [0.01]	48 (48.70) [0.01]				82
Column Totals	80	117				197 (Grand Total)

Chi-Square = 0.9698
 Degrees of Freedom = 2
 $p = 0.615755$

$p\text{-value} = 0.615755 > \alpha = 0.05$

Η μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας δεν απορρίπτεται, ως εκ τούτου γίνεται αποδεκτό ότι ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς» είναι ανεξάρτητος του φύλου των ερωτηθέντων, $\chi^2 (DF = 2, N = 197) = 0.9698, p = 0.615755$.

3. Έλεγχος υπόθεσης ανεξαρτησίας του βαθμού συμφωνίας με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς» και της ηλικίας.

Σύμφωνα με τη μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας (H_0), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και της ηλικίας είναι ανεξάρτητα.

Σύμφωνα με την εναλλακτική υπόθεση (H_a), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και της ηλικίας δεν είναι ανεξάρτητα, είναι εξαρτημένα.

Στην ηλικιακή ομάδα των 65 και άνω δεν καταγράφηκαν απαντήσεις «Ούτε, διαφωνώ, ούτε συμφωνώ» και ως εκ τούτου η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα δεν μπορεί να ελεγχθεί ως προς την ανεξαρτησία με τον βαθμό συμφωνίας στη δήλωση. Ως εκ τούτου, επιλέγεται η σύμπτυξη της ομάδας αυτής με την αμέσως προηγούμενη ηλικιακή ομάδα των 55-64.

Results						
	έως 24	25-34	35-44	45-54	55 και άνω	Row Totals
Ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ	8 (5.89) [0.76]	2 (3.24) [0.47]	8 (5.89) [0.76]	6 (9.72) [1.42]	5 (4.27) [0.13]	29
Συμφωνώ	24 (22.34) [0.12]	10 (12.28) [0.42]	23 (22.34) [0.02]	40 (36.85) [0.27]	13 (16.19) [0.63]	110
Συμφωνώ απόλυτα	8 (11.78) [1.21]	10 (6.48) [1.92]	9 (11.78) [0.65]	20 (19.43) [0.02]	11 (8.54) [0.71]	58
Column Totals	40	22	40	66	29	197 (Grand Total)

Chi-Square = 9.5099
 Degrees of Freedom = 8
 $p = 0.301124$

$p\text{-value} = 0.301124 > \alpha = 0.05$

Η μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας δεν απορρίπτεται, ως εκ τούτου γίνεται αποδεκτό ότι ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος με τη δήλωση «Η επίσκεψή μου στο Μουσείο με βοήθησε να αντιληφθώ την αξία της βιομηχανικής κληρονομιάς» είναι ανεξάρτητος της ηλικίας των ερωτηθέντων, $\chi^2 (DF = 8, N = 197) = 9.5099, p = 0.301124$.

4. Έλεγχος υπόθεσης ανεξαρτησίας του βαθμού συμφωνίας με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς» και της ηλικίας.

Σύμφωνα με τη μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας (H_0), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και της ηλικίας είναι ανεξάρτητα.

Σύμφωνα με την εναλλακτική υπόθεση (H_a), τα χαρακτηριστικά του βαθμού συμφωνίας με την ως άνω δήλωση και της ηλικίας δεν είναι ανεξάρτητα, είναι εξαρτημένα.

Στην ηλικιακή ομάδα των 65 και άνω δεν καταγράφηκαν απαντήσεις «Ούτε, διαφωνώ, ούτε συμφωνώ» και ως εκ τούτου η συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα δεν μπορεί να ελεγχθεί ως προς την ανεξαρτησία με τον βαθμό συμφωνίας στη δήλωση. Ως εκ τούτου, επιλέγεται η σύμπτυξη της ομάδας αυτής με την αμέσως προηγούμενη ηλικιακή ομάδα των 55-64.

Results						
	έως 24	25-34	35-44	45-54	55 και άνω	Row Totals
Ούτε διαφωνώ, ούτε συμφωνώ	4 (3.45) [0.09]	4 (1.90) [2.33]	4 (3.45) [0.09]	1 (5.70) [3.87]	4 (2.50) [0.90]	17
Συμφωνώ	21 (19.90) [0.06]	7 (10.94) [1.42]	23 (19.90) [0.48]	34 (32.83) [0.04]	13 (14.43) [0.14]	98
Συμφωνώ απόλυτα	15 (16.65) [0.16]	11 (9.16) [0.37]	13 (16.65) [0.80]	31 (27.47) [0.45]	12 (12.07) [0.00]	82
Column Totals	40	22	40	66	29	197 (Grand Total)

Chi-Square = 11.2036

Degrees of Freedom = 8

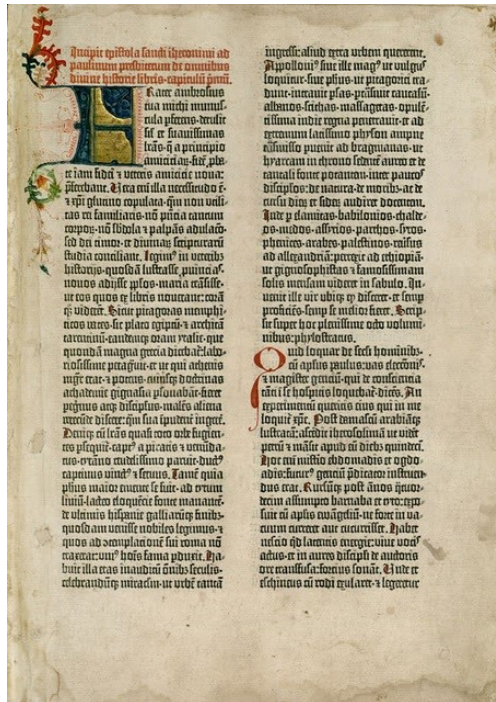
$p = 0.190426$

$p\text{-value} = 0.190426 > \alpha = 0.05$

Η μηδενική υπόθεση ανεξαρτησίας δεν απορρίπτεται, ως εκ τούτου γίνεται αποδεκτό ότι ο βαθμός συμφωνίας του δείγματος με τη δήλωση «Το Μουσείο που επισκέφτηκα συμβάλλει στη διαφύλαξη της βιομηχανικής κληρονομιάς» είναι ανεξάρτητος της ηλικίας των ερωτηθέντων, $\chi^2 (DF = 8, N = 197) = 11.2036, p = 0.190426$.

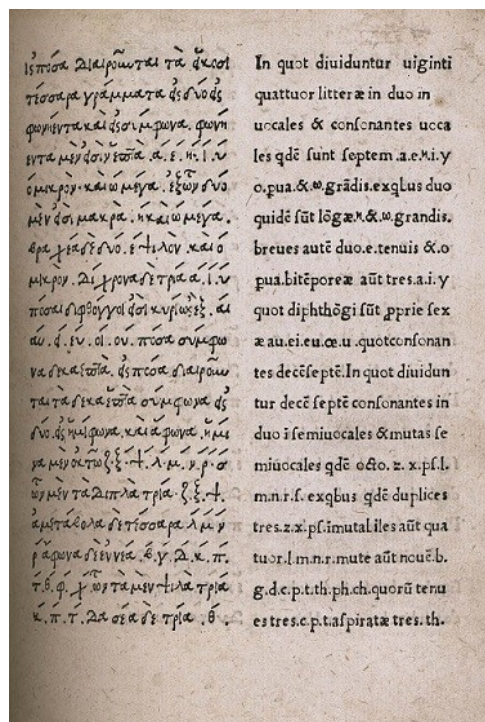
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

Εικόνες

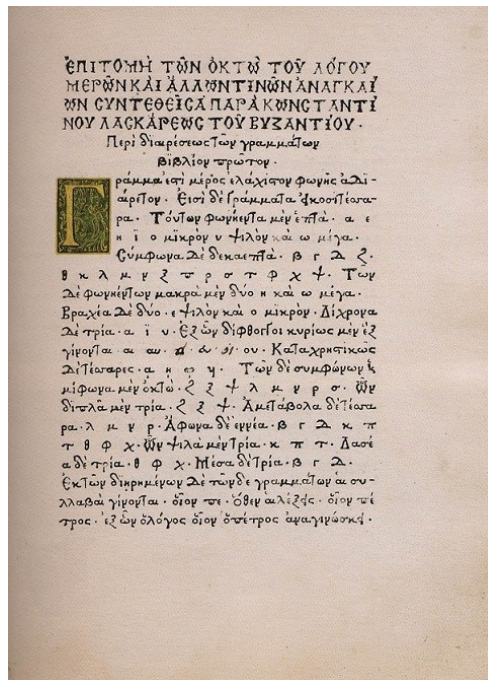
Εικ. 1. Η πρώτη σελίδα της Βίβλου του Γουτεμβέργιου. Πηγή:

<https://dimartblog.com/2014/04/24/history-of-greek-typography3/> (ανακτήθηκε στις 28 Οκτωβρίου 2020)

Εικ. 2. Εμμανουήλ Χρυσολωρά, *Ερωτήματα*. Giovanni da Reno, Βιτσέντζα, 1475-1476.

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Πηγή: <https://dimartblog.com/2014/04/24/history-of-greek-typography3/> (ανακτήθηκε στις 28 Οκτωβρίου 2020)

Εικ. 3. Κωνσταντίνου Λάσκαρη, *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών και άλλων τινών αναγκαίων*. Dionigi Paravicino, Μιλάνο, 1476. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας. Πηγή: <https://dimartblog.com/2014/04/24/history-of-greek-typography3/> (ανακτήθηκε στις 28 Οκτωβρίου 2020)

Εικ. 4. Εξωτερική άποψη του Μουσείου Plantin-Moretus. Πηγή: <https://www.aepm.eu/wp-content/uploads/2019/01/PlantinMoretus11aComp.jpg> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

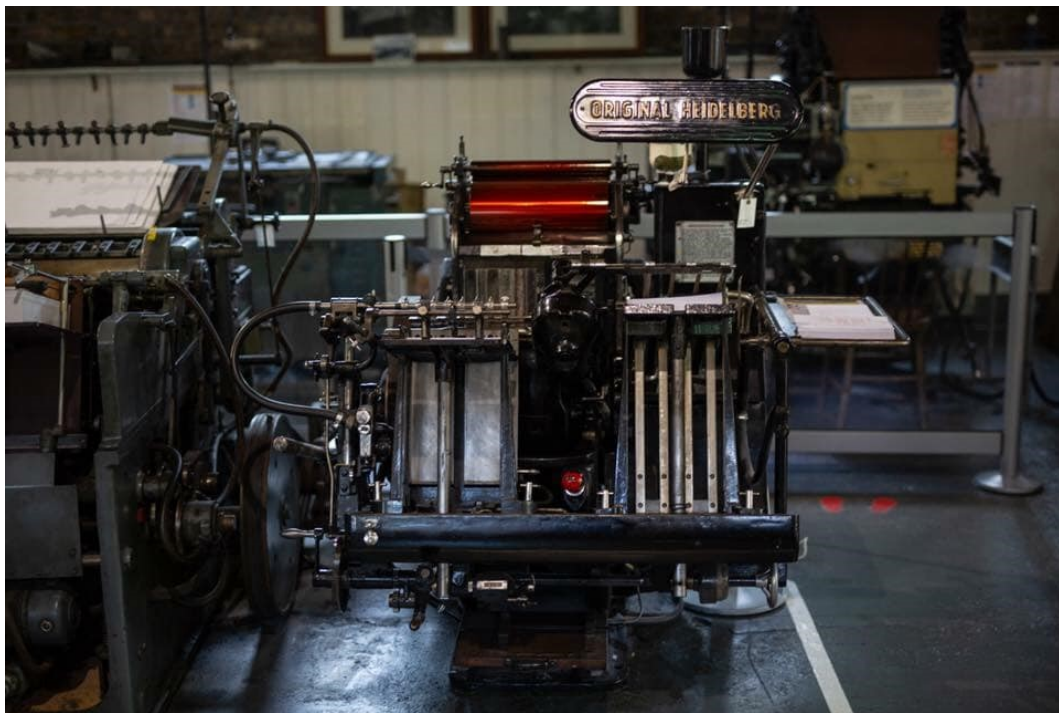
Εικ. 5. Εξωτερική άποψη του Μουσείου Gutenberg και του Τυπογραφικού του Εργαστηρίου.
© Gutenberg-Museum, φωτογραφία: Carsten Costard

Εικ. 6. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφίας και Γραφικής Επικοινωνίας της Λυών. © Claude Labouz. Πηγή: <https://www.aepm.eu/wp-content/uploads/2015/02/Section-2-CL-72.jpg> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

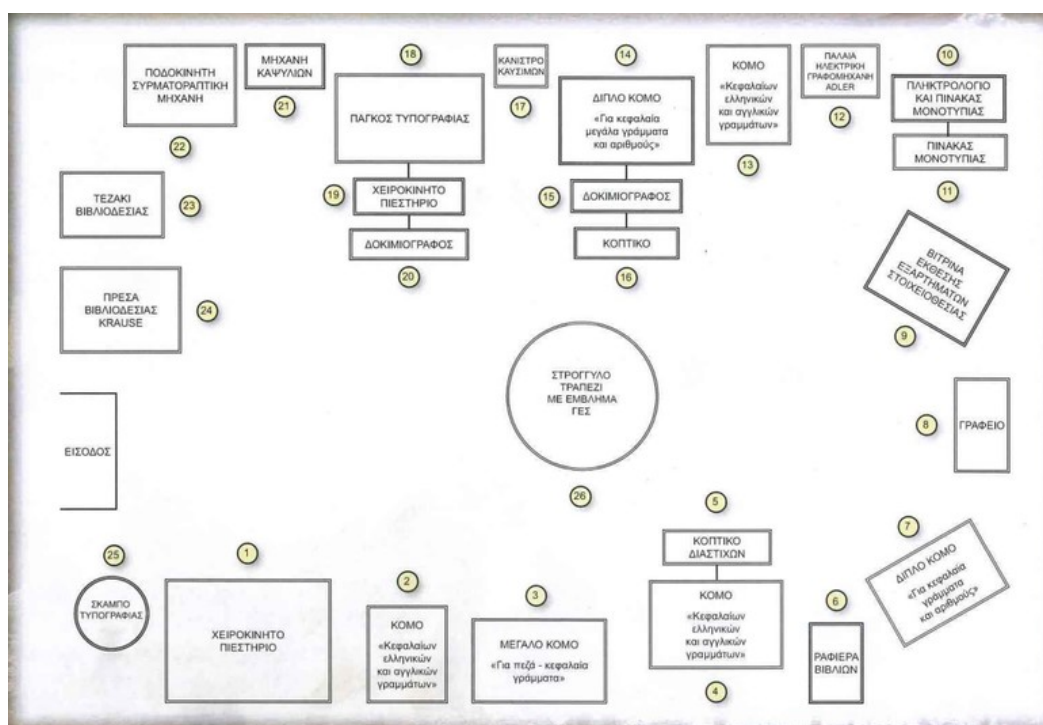
Εικ. 7. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφικής Τέχνης της Λειψίας. © Klaus-D. Sonntag

Εικ. 8. Εσωτερική άποψη του Εθνικού Μουσείου Τυπογραφίας της Ιρλανδίας. Πηγή:
<https://www.facebook.com/NationalPrintMuseum/posts/10156041312737960> (ανακτήθηκε
στις 6 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 9. Εσωτερική άποψη του Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού. Πηγή: http://army.gr/sites/default/files/mag_20132601.pdf (ανακτήθηκε στις 3 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 10. Κάτοψη αίθουσας Στρατιωτικού Μουσείου Τυπογραφίας του Τυπογραφείου Ελληνικού Στρατού. © ΤΥΕΣ

Εικ. 11. Εξωτερική άποψη του Μουσείου Λεριακού Τύπου. Πηγή:
<https://www.aepm.eu/news/leros-printing-museum/> (ανακτήθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2020)

Εικ. 12. Εσωτερική άποψη του Τυπογραφικού Μουσείου Εφημερίδας Θεσσαλία. Πηγή:
<https://dimosvolos.gr/el/mouseia> (ανακτήθηκε στις 7 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 13. Μουσείο Μαστίχας Χίου. Άποψη της μόνιμης έκθεσης, Ενότητα «Παραγωγή – Ένωση Μαστιχοπαραγωγών Χίου». Τυπογραφική μηχανή για την εκτύπωση συσκευασιών. © ΠΙΟΠ, Ν. Δανιηλίδης

Εικ. 14. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Σιδερένιο Πιεστήριο του 19^{ου} αιώνα, αμερικάνικης κατασκευής, γνωστό ως «Columbian Press». Πηγή: <https://www.nhmuseum.gr/monimi-ekthesi/item/213-gegonota-tis-epanastasis-diadromos-7#gallery91315f3884-1> (ανακτήθηκε στις 5 Φεβρουαρίου 2021)

Εικ. 15. Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης. Πιεστήριο Albion. Πηγή:
<https://www.facebook.com/keteposyros/photos/3032338290159655> (ανακτήθηκε στις 19
 Οκτωβρίου 2020)

Εικ. 16. Βιομηχανικό Μουσείο Ερμούπολης. Έκθεση «Ανιχνεύοντας τους τυπογράφους και τα
 τυπογραφεία της Σύρου τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα». Πηγή:
<https://cyclades24.gr/2017/06/anixneyontas-typografoys-typografeia/> (ανακτήθηκε στις 19
 Οκτωβρίου 2020)

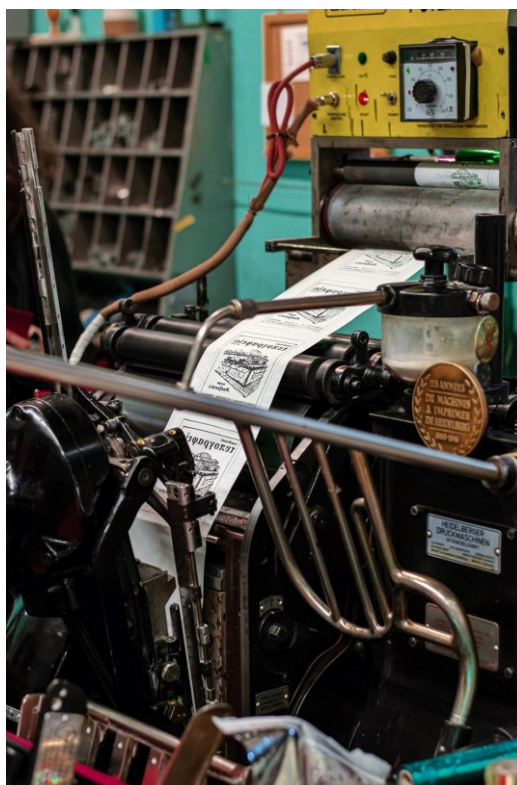
Εικ. 17. Μουσείο Ιονίου Πανεπιστημίου. Λινοτυπική μηχανή. Πηγή:
<https://museum.ionio.gr/gr/collections/typography/linoleum/#IU-pg-01287-64929-7>
(ανακτήθηκε στις 7 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 18. Συλλογή τυπογραφικής τέχνης Αστέριου Χ. Γούσιου. Πηγή:
<https://www.kathimerini.gr/society/851901/enas-aionas-epi-toy-piestirioy-typoiois-goysioy/>
(ανακτήθηκε στις 7 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 19. Εσωτερική άποψη του τυπογραφείου κ. Νίκου Βοζίκη. © Πάρις Ταβιτιάν / LIFO. Πηγή: https://www.lifo.gr/articles/book_articles/90767/erga-kai-imeres-toy-teleytaioy-monotypi-tis-athinas (ανακτήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 20. Εσωτερική άποψη του Παραδοσιακού Τυπογραφείου στο Μπεζεστένι. © Δημήτρης Τσίπας. Πηγή: <https://parallaximag.gr/thessaloniki/to-istoriko-typografeio-pou-edo-kai-60-chronia-kryvetai-sto-mpezesteni> (ανακτήθηκε στις 2 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 21. Εξωτερική όψη του κτιρίου που στεγάζει το Εθνικό Τυπογραφείο και το Μουσείο του.

Πηγή: <https://www.iefimerida.gr/news/307776/mnimeia-117-antikeimena-toy-ethnikoy-typografeiou-heirokinita-piestiria-kai> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 22. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. Πιεστήριο Albion. Πηγή:

<http://www.et.gr/index.php/mouseio/aithousa1> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

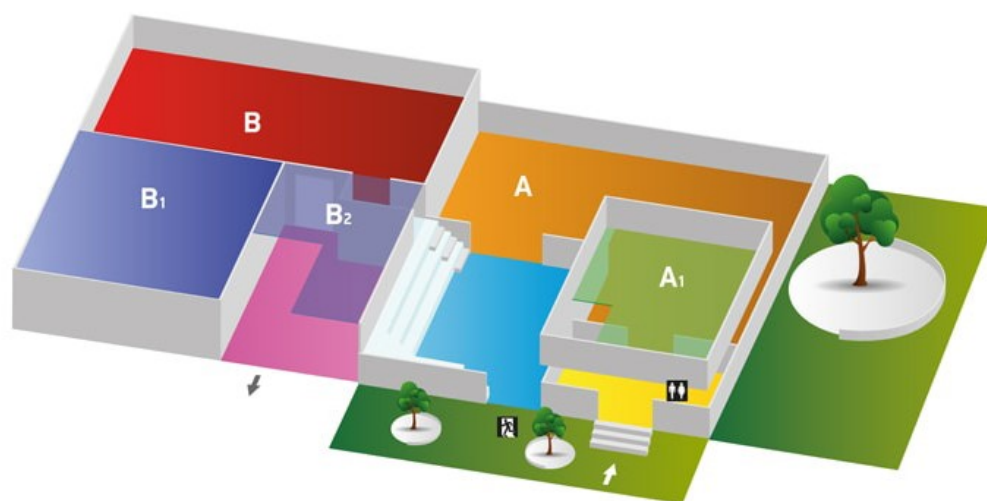
Εικ. 23. Υπ' αριθμ. 1 φύλλο της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, η οποία ιδρύθηκε με το υπ' αριθμ. 2 β.δ. της 1(13) Φεβρουαρίου 1833. Πηγή: <http://www.et.gr/index.php/mouseio/aithousa2> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 24. Μουσείο Εθνικού Τυπογραφείου. Γυναίκες υπάλληλοι του ΕΤ στα κλαβιέ της μονοτυπίας, 1970-1980. Πηγή: <http://www.et.gr/index.php/mouseio/aithousa3> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 25. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη. Πηγή: <http://www.typography-museum.gr/> (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

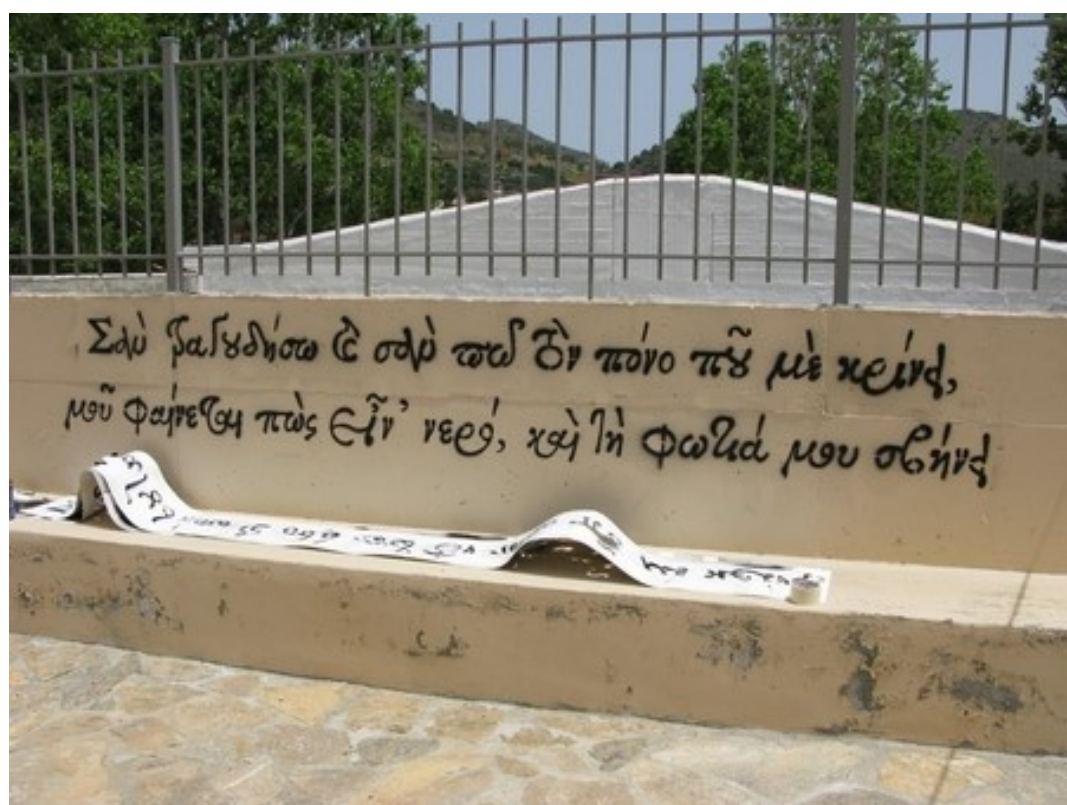
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ - FLOOR PLAN

Αμφιθέατρο Auditorium	Αίθουσα Α Hall A	Ημιόροφος Α1 Floor A1	Πωλητήριο Μουσείου - Καφέ Museum Shop - Café	Έξοδος Κινδύνου Emergency Exit	Κήπος Garden
Προβόλημα Entrance Hall	Αίθουσα Β Hall B	Ημιόροφος Β1 Floor B1	Ημιόροφος Β2 - Αίθουσα Τζωρτζάκη Floor B2 - Tzortzakakis Hall	Τουαλέτα Toilet	

Εικ. 26. Κάτοψη του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη. Πηγή: www.ggda.gr/showcase/μουσείο-τυπογραφίας/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 27. Κλισέ για την εκτύπωση των εισιτηρίων του Μουσείου Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη. Πηγή: www.archaiologia.gr/blog/pg_cat/μουσείο-τυπογραφίας/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 28. Η τυπογραφία της Αναγέννησης συναντά την κρητική λογοτεχνία μέσα από την τέχνη του δρόμου. Πηγή: <http://www.typography-museum.gr/ekpaideftiki-imerida/> (ανακτήθηκε στις 6 Ιανουαρίου 2021)

Εικ. 29. Συνέδριο του ΑΕΡΜ 2017 στο Μουσείο Τυπογραφίας Γιάννη και Ελένης Γαρεδάκη.
 Πηγή: www.ggda.gr/showcase/μουσείο-τυπογραφίας/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 30. Εσωτερική άποψη του Μουσείου Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. © Alan Marshall. Πηγή: www.aepm.eu/publications/focus-on-printing-museums/a-printing-museum-in-the-making-at-the-university-of-ioannina-greece/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 31. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Κάσες με τυπογραφικά στοιχεία. Πηγή: http://mtt.unit.uoi.gr/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=3&Itemid=132&lang=el (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 32. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Πιεστήριο της εφημερίδας *Gazzetta Jonia*. © Alan Marshall. Πηγή: www.aepm.eu/publications/focus-on-printing-museums/a-printing-museum-in-the-making-at-the-university-of-ioannina-greece/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)

Εικ. 33. Μουσείο Τυπογραφίας και Τεχνολογίας Γραφικών Τεχνών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Αγγλικό πιεστήριο Strachan and Henshaw. © Alan Marshall. Πηγή: www.aepm.eu/publications/focus-on-printing-museums/a-printing-museum-in-the-making-at-the-university-of-ioannina-greece/ (ανακτήθηκε στις 12 Νοεμβρίου 2020)